

T.C.

RECEP TAYYİP ERDOĞAN ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

TEFSİRDE SAHÂBE İHTİLAFI: TABERİ ÖRNEĞİ

(ES-SEB`U`T-TIVÂL BAĞLAMINDA)

(Yüksek Lisans Tezi)

Sümevra NALBANT

Doç. Dr. Mustafa HOCAOĞLU

Danışman

RİZE – 2018

KABUL VE ONAY

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalında, Sümeyra NALBANT tarafından hazırlanan, “Tefsirde Sahabe İhtilafı: Taberi Örneği (es-Seb’ut-Tıvâl Bağlamında)” başlıklı bu çalışma, 29.06.2018 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oy birliği/oy çokluğuyla başarılı bulunarak jürimiz tarafından yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan: Doç. Dr. Mustafa HOCAOĞLU, Kabul/~~Red~~

Üye: Doç. Dr. Muhammet YILMAZ, Kabul/~~Red~~

Üye: Doç. Dr. Nihat UZUN, Kabul/~~Red~~

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

11/7/2018

Doç. Dr. Ahmet YANIK
Müdür

ETİK BEYAN

Bu tezdeki bütün bilgileri etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi ve tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yaptığımı bildiririm. İfade ettiklerimin aksi ortaya çıktığında ise her türlü yasal sonucu kabul ettiğimi beyan ederim 26/06/2018

Sümevra Nalbant

ÖN SÖZ

Tefsir ilmi, nesnel bilgilerin ve öznel bakışın birlikte kullanıldığı bir ilimdir. Tarihten bugüne pek çok farklı görüş ve fikirleri içerisinde barındırmıştır. Nihayetinde kişinin kendi benliğini, yaşadığı çağın söylemlerini, toplumunun kültürünü, ailesinin öğretisini, okuduklarının bilgisini kattığı yorum faaliyetinin ürünleri de bir anlamda milyarlarca insanın, milyarlarca farklı özellikte karakteri olması gibi farklılık göstermektedir. Bu sebepten midir bilinmez “ashab-yıldızlar” sembolizmi insana, sayılamayacak kadar görüşün, anlamlandırma faaliyetinde yolunuzu görmemiz için birçok ışığın var olduğunu düşündürmektedir. İslam geleneğinde yer edinen çeşitli düşünce ve ekoller, birbirinden farklı doktrinlere sahip mezhepler, tutundukları yıldızın ışığıyla yolunu aydınlatmış, her biri kendi bilgisine ve bölgesine uyum sağlayan bir rivayeti tercih etmiştir.

Sahâbe, Kur'an'ı kendisinden sonraki nesle izah etmekle kurumsal anlamda Tefsir mekteplerinin ilk muallimleri olması bakımından tarih sahnesinde öncü nesil olarak yerini almaktadır. Hz. Peygamber'in rahle-i tedrisinde bedevilikten mümtaz nesle dönüşen ilk muallimler, öğrendikleri gibi öğretmişler, öğrendiklerinden yola çıkarak değişen zamana, zemine, muhataba göre farklı yorum ve hükümlerde bulunmuşlardır.

Genel anlamda Tefsirdeki ihtilaflar tenevvü ve tezat ihtilafı olarak isimlendirilmiştir. Fakat sahâbe tefsirindeki ihtilaflara hem çok fazla değinilmemiş hem de her iki ihtilafın olduğunun söylenmesine rağmen tezat ihtilafına dair örnekler serd edilmemiştir. Bu çalışmada sahâbenin tefsirdeki ihtilaflarını konu edinerek her iki ihtilafa da örnekler vermeye çalıştık.

Tez sürecinde maddi ve manevi anlamda görmüş olduğum destek için katkıda bulunan herkese teşekkür ederim. Bu anlamda öncelikle öğrencilik hayatım boyunca ilmi ve fikri olarak rehberlik eden, hiçbir zaman vaktini esirgemeyen saygıdeğer danışman Hocam Doç. Dr. Mustafa Hocoğlu'na teşekkür ederim. Tez sürecinde zaman zaman manevi danışmanlıkta bulunan, tezin gelişmesinde büyük katkıları olan değerli Hocam Doç. Dr. Muhammet Yılmaz'a teşekkür ederim. Ayrıca tez konusunu önererek tez sürecinde fikir alışverişinde bulunduğum Arş. Gör. Enes Büyük'e teşekkür ederim. Tez sürecinde pek çok konuda yardımını esirgemeyen, manevi anlamda daima destekte bulunan

sevgili Hocam, Dr. Öğr. Üyesi Emine Battal'a teşekkür ederim. Tezi okuyarak eksikliklerimi gidermeme, hatalarımı düzeltmeme yardımcı olan değerli arkadaşlarım Arş. Gör. Zeynep Baktemur'a, Arş. Gör. Sümeyye Saygın'a, Arş. Gör. Şeyma Altay'a ve Öğretmen Ayşenur Öksüz'e teşekkür ederim.

Sümeyra NALBANT

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	2
ETİK BEYAN.....	3
ÖN SÖZ.....	4
İÇİNDEKİLER	6
ÖZET.....	9
ABSTRACH	10
KISALTMALAR	11
TABLolar	12
GİRİŞ.....	13
Araştırmanın Konusu Ve Amacı.....	13
Araştırmanın Önemi	14
Araştırmanın Kapsam Ve Sınırlılıkları.....	16
Araştırmanın Yöntemi Ve Kaynakları	18
1. Taberî'nin Hayatı Ve İlmi Kişiliği	21
2. Taberî Tefsiri ve İhtilafa Bakışı	23

BİRİNCİ BÖLÜM

TEFSİR VE İHTİLAF

1.1. İHTİLAF VE İLGİLİ KAVRAMLAR.....	28
1.1.1. İhtilaf ve Hilaf	28
1.1.1.1. Tenevvü	31
1.1.1.2. Tekarub.....	32
1.1.1.3. Tezat	33
1.1.1.3.1. Tearuz.....	34
1.1.1.3.2. Tenakuz.....	34
1.1.2. Müştereklik.....	35
1.1.3. Ezdad.....	36
1.1.4. Cedel	38
1.2. İHTİLAF ÇEŞİTLERİ.....	40

1.2.1. Tenevvü İhtilafı	40
1.2.2. Tezat İhtilafı	45
1.3. İHTİLAF SEBEPLERİ	48
1.3.1. Fitri sebepler	48
1.3.2. Dini Sebepler	50
1.3.3. Toplumsal Sebepler	52
1.3.4. Siyasi Sebepler	53
1.4. İHTİLAF BAĞLAMINDA HZ. PEYGAMBER VE SAHABE TEFSİRİ.....	55
1.4.1. Hz. Peygamber'in Tefsiri	56
1.4.2. Sahâbe Tefsiri	62
1.4.2.1. Tefsir İlminde Meşhur Sahâbe	68

İKİNCİ BÖLÜM

TABERÎ TEFSİRİNDE SAHÂBE İHTİLAFLARI

2.1. KUR'AN İLİMLERİNDEKİ İHTİLAFLAR.....	72
2.1.1. Kiraat İhtilafları	72
2.2.1.1. Hükümü Değiştirmeyen İhtilaflar	73
2.2.1.2. Hükümü Değiştiren İhtilaflar	75
2.1.2. Sebeb-i Nüzul	78
2.1.2.1. Âyetin Muhatabı	81
2.1.2.2. Âyette Geçen Mekânlar	83
2.1.2.3. Âyette Geçen Zaman	84
2.1.3. Nasih-Mensuh	86
2.1.4. İ`rabu'l-Kur'an	89
2.1.5.1. Zamirin Mercii	89
2.1.5.2. Hazf	91
2.1.5.3. Atıf	92
2.1.5. Müteşabihu'l-Kur'an	94
2.1.5.1. Garibu'l-Kur'ân	95
2.1.5.2. Müşterek Lafız	97
2.1.5.3. Hurûf-ı Mukattaa	99
2.1.6. Uslûbu'l-Kur'an	101
2.1.7.1. Hakikat-Mecaz	102

2.1.7.2. Mutlak-Mukayyed.....	105
2.1.7. Son İnen Âyetler	107
2.2. KELÂMÎ KONULARDAKİ İHTİLAFLAR	109
2.3. AHKÂM ÂYETLERİNDEKİ İHTİLAFLAR	112
2.3.1. İbadetler.....	114
2.3.2. Muâmelât.....	117
2.3.3. Cezalar	120
SONUÇ.....	123
KAYNAKÇA.....	126
ÖZGEÇMİŞ	141

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ana Bilim Dalı: Temel İslam Bilimleri

Tez Türü: Yüksek Lisans Tezi

Danışman: Doç. Dr. Mustafa HOCAOĞLU

Hazırlayan: Sümeyra NALBANT

Yıl: 2018

Sayfa Sayısı: 141

ÖZET

TEFSİRDE SAHÂBE İHTİLAFI: TABERÎ ÖRNEĞİ

(ES-SEB`U`T-TIVÂL BAĞLAMINDA)

Sahâbe tefsirinde meydana gelen ihtilafları konu alan bu çalışma, Taberî tefsirinde es-seb`u`t-tivâl kapsamında elde edilen rivayetleri söz konusu etmektedir. Taberî'nin, bir âyetin tefsirine dair nakledilen farklı rivayetleri ihtilaf olarak addedip, bu rivayetleri tasnif etmesi ve genellikle tercih belirterek değerlendirmelerde bulunması tez için önem arz etmektedir. Bu kapsamda sahâbe, tâbiîn ve Taberî'nin kendi dönemine kadar gelen rivayetlerin, terimsel anlamda bir tasnife tabi tutulmadığı ifade edilmelidir. Daha sonraki dönemlerde tefsir alanında meydana gelen ihtilaflar, İbn Teymiyye'nin öncülüğünü yaptığı "tenevvü" ve "tezat" ihtilafı kapsamında tasnif edilmiştir. Bu ayırım çerçevesinde ortaya çıkan ihtilafların bir kısmı olumlu manadaki tenevvü ihtilafı kavramına derc edilirken, bir kısmı da tefrikaya sebep olan ihtilaflar anlamında tezat kavramı içerisinde değerlendirilmiştir. Bu çalışma ile tenevvü ve tezat ihtilaflarına dair yaklaşımlar incelenmekte ve rivayetlerin niteliği tartışılmaktadır.

Sahâbe ihtilafları genel olarak tenevvü ihtilafı kapsamında değerlendirilmektedir. Bunun temel sebebi "tezat" ihtilafına yüklenen anlam olduğu gibi, dinin kendilerinden alındığı kişilerin dini konularda ayrılığa düşmesi fikrinin reddinden de kaynaklanmaktadır. Bu çalışma ile tenevvü ihtilafının cem edilmesi mümkün olan, âyetin kapsamına dâhil olan, aynı müsemmaya işaret eden ihtilaflar; tezat ihtilafının ise telifi mümkün olmayan, farklı müsemmalara işaret eden ihtilaflar şeklinde kabul edilerek her iki ihtilafın da sahâbe tefsirinde meydana geldiği gösterilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sahâbe, İhtilaf, Taberî, Tezat, Tenevvü

Recep Tayyip Erdogan University Graduate School of Social Sciences

Department: Basic Islamic Sciences

Thesis Type: Master Thesis

Supervisor: Doç. Dr. Mustafa HOCAOĞLU

Author: Sümeyra NALBANT

Year: 2018

Pages: 141

ABSTRACH

CONTROVERSIES OF SAHABAS (COMPANIONS OF PROPHET MUHAMMAD) IN TAFSİR: THE EXAMPLE OF TABERÎ (IN THE CONTEXT OF “ES-SEB’U’T-TIVÂL)

This study which mentions the controversies in tafsirs of sahaba discusses the narratives that are within in the context of seb’u’t-tivâl in the tafsir of Taberî. The case that Taberî accepts different narratives about verses as controversy, classifies this narratives, expresses preference and evaluates among them is important fort his thesis. The narratives of sahaba and tabiin, and up to Taberî are not categorised in a terminological sense. But the controversies that have occurred in tafsir in later periods are classified in two categories: “tenevvu” and “tezat”, led by Ibn Taymiyya. Within the frame of this classification, some of the controversies are added to concept of tenevvu in positive meaning and some others are included in concept of tezat in the meaning of disagreements which causes discursion. In this study, it is examined approaches to tenevvu and tezat, and is discusses qualification of narratives.

The controversies of sahabas are considered generally within the scope of tenevvu disagreements. It is caused both by the meaning that is attributed to tezat disagreements and by the rejection of the idea that those who are learned religion from them may fall into separation in religious matters. In this study it is discoursed that tafsirs of sahabas is seen both tenevvü disagreements (which may be totted, are within the scope of the versus and refered to same indicative) and tezat disagreement (which may not been compiled and refered to different indicative).

The Key Words: Sahabas, Controversy, Taberî, Tezat, Tenevvu

KISALTMALAR

- a.e. : Aynı eser
a.g.e. : Adı geçen eser
a. mlf. : Aynı müellif
a.s. : Aleyhi's-selâm
a.y. : Aynı yer
b. : Bin
b.k. : Bakınız
bnt. : Bint
by. : Basım Yeri Yok
çev. : Çeviren
edt. : Editör
h. : Hicri
haz. : Hazırlayan
Hz. : Hazreti
İFAV : Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları
ö. : Ölümü
s.a.v. : Sallallahu Aleyhi Vessellem
S.D.Ü. : Süleyman Demirel Üniversitesi
TDV : Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
t.y. : Basım tarihi yok
vd. : Ve diğerleri

TABLÖLAR

Tablo 1: *Kaynaklarda Geçen Müfessir Sahâbe*.....69

GİRİŞ

ARAŞTIRMANIN KONUSU VE AMACI

Tefsir ilmi, Hz. Peygamber'in öğretileri çerçevesinde bina edilmiş, O'nun öğrencileri olan sahâbe ile inşa edilmiş ve sonraki nesillerde bir disiplin olarak olgunluğa erişmiştir. Genel olarak âyetlerin anlamını açıklamayı gaye edinen Tefsir ilmi, belirli şartlar çerçevesinde bir yorum faaliyeti olarak görülebilir. Bir metni yorumlama ve anlamlandırma bir kişinin sahip olduğu ilmi birikim, sosyal-kültürel arka planı, yaşadığı devrin özellikleri ile bağlantılıdır.

Kur'an-ı Kerim'in günümüze kadar tahrif edilmeden gelmesinde önemli bir halka olan sahâbe-i kirâm, Kur'an'ın anlaşılması ve yorumlanması konusunda öncü nesil olarak tarih sahnesine çıkmaktadır. Kur'an'ın açıklanmasında sahâbe, hem Hz. Peygamber'den öğrendiklerini aktarmış hem de kendi şahsi görüşlerini ifade etmişlerdir. Sahâbe tefsirlerinde Kur'an'a farklı yaklaşımlar meydana gelmiştir. Sonraki nesillerde de devam eden ve hâlâ varlığını devam ettiren bu farklılıklar, "Tefsirde İhtilaf" olarak isimlendirilmektedir. Tefsirdeki bu ihtilaflar genel anlamı itibariyle tenevvü ve tezat ihtilafları şeklinde tasnif edilmektedir.

Bu araştırmada "tezat ihtilafı"nın sahâbe tefsirinde olup olmadığı araştırılmaktadır. Bu çerçevede sahâbe ihtilaflarına Taberî'nin (ö. 310/923) telif ettiği *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân* isimli eserindeki es-seb'u't-tıvâl sûreler incelenmiştir. Ansiklopedik bir eser olarak sahâbe döneminden itibaren kendi dönemine kadar tefsir hakkında gelen rivayetleri cem eden Taberî, bu ihtilaflara ulaşmada kolaylık sağlamıştır.

İhtilafa dair zikredilen kavramların temellendirilmesinde öncü olan İbn Teymiyye (ö. 728/1328), ihtilafları "tenevvü ve tezat" şeklinde ikili bir tasnife tabi tuttukten sonra sahâbeden tefsire dair gelen rivayetleri "tenevvü ihtilafı" çerçevesinde değerlendirmekte ve sahâbe tefsirinde "tezat ihtilafı"nın olduğunu söylese de buna dair hiçbir örnek zikretmemektedir. Nitekim İbn Teymiyye'den itibaren günümüze kadar ihtilaflar, "tenevvü-tezat" olarak ayrılmaya devam ettiği gibi büyük bir çoğunluk, sahâbe tefsirindeki ihtilafları, genel anlamda tenevvü ihtilafı kapsamında görmektedir. Bu açıdan onun ve takipçilerinin sahâbeden gelen ihtilafları tenevvü kapsamında değerlendirdiği söylenebilir.

Tefsire ve Kur'an'a dair rivayetler dikkatlice incelendiğinde sahâbenin her iki ihtilafının da olduğu görülecektir. Özellikle de ahkâm konusunda içtihat sonucu meydana gelen ihtilafların büyük bir kısmının tezat ihtilafına örneklik teşkil ettiği ifade edilebilir. Bunun yanında bir âyetin nasih veya mensuh olması, kıraatlerin farklılık arzemesi gibi konularda da tezat ihtilafı bulunmaktadır. Bu çerçevede yapılan bu çalışmayla tefsirde sahâbe ihtilafının mahiyetini belirlemeye dair katkı sunmak, elde edilen veriler çerçevesinde konuyu örneklendirmek amaçlanmaktadır.

Çalışmada, “Sahâbenin tezat ihtilafına düşmesi düşünülemez. Dolayısıyla, Sahâbeden tefsir alanında gelen yorum farklılıkları tenevvü kapsamı çerçevesinde değerlendirilmelidir” iddiasına karşılık olarak sahâbenin hem tenevvü hem de az da olsa tezat ihtilafına düştüğü gösterilmeye çalışılacaktır. Bu iddia sahipleri aynı zamanda tezat ihtilafının asıl tâbiîn döneminde ortaya çıktığını da savunmaktadır. Çünkü sahâbeye karşı duyulan tazim anlayışı, sahâbede içtihad, anlayış farklılığı ve bilgi eksikliği gibi insani durumlardan kaynaklanan farklı görüşlerin ortaya çıkmasını ve bunların birbirine tezat teşkil etmesini kabul etmemektedir. Bu görüşler, aynı manaya tekabül eden farklı yorumlar olarak görülmüş ve tenevvü ihtilafı sayılmaktadır. Ancak tezdeki veriler, tâbiîn devrinde artmaya ve çeşitlenmeye başlayan birbirinden farklı düşüncelerin ve tefsir yorumlarının, kendilerinden ilim aldıkları sahâbeden itibaren başladığını ortaya koymaktadır. Buradan hareketle bu çalışma ile Kur'an'ın tefsiri konusunda sahâbe kendi arasında ihtilafa düşmüş müdür? Hangi konularda ihtilaf ortaya çıkmıştır? Bu ihtilaflar tenevvü ve tezat ihtilaflarından hangisinin kapsamına girmektedir? Sahâbenin tezat ihtilafına düşmediği savı doğru mudur? gibi soruların yanıtları bulunmaya çalışılacaktır.

ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ

Sahâbede ihtilaf olgusuna dair Arap ve Türk akademisinde sınırlı sayıda çalışma yapılmıştır. Tefsirde ihtilaflar, daha çok genel anlamı ile “Müfessirlerin İhtilaf Sebepleri” başlığı altında incelenmekte, bu konuda sahâbe kısmına sınırlı ölçüde yer verilmektedir.

Sahâbenin ihtilafına dair ele alınan çalışmalar incelendiğinde görülecektir ki, İbn Teymiyye'nin ayrımı devam etmekte, yapmış olduğu tasnif daha sistematik

bir şekilde ele alınarak bu konu üzerine daha çok örnek sunulmaktadır. Genel anlamda sahâbenin ihtilafa düştüğü kabul edilmekle birlikte bu ihtilaflar, tenevvü ihtilafı kapsamına dâhil edilmektedir.

Tespit edilebildiği kadarıyla Türk dünyasında yapılan ilmi çalışmalarda konuyla ilgili olarak iki önemli çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalardan ilki Mehmet Zeki Duman'ın (ö. 2013) *Kur'an'ın Tefsirinde Sahâbenin İhtilâfları* isimindeki makalesidir. Duman, bu makalede ihtilaf kavramlarına değinerek ihtilafları tezat ve tenevvü şeklinde ele almakta, sahâbenin tezat ihtilafına düşmediğini vurgulamaktadır. Duman, sahâbenin ihtilaflarına etki eden sebepleri belirterek ihtilaf çeşitleri ve örnekleri ile çalışmasını bitirmektedir.

Konuya dair ikinci bir çalışma ise, Mehmet Zeki Süslü'nün hazırlamış olduğu *Kur'an Tefsirinde Sahâbenin Görüş Farklılıkları* isimindeki yüksek lisans tezidir. Tezde ihtilaflar, yüzeysel bir şekilde ele alınmaktadır. Tezde Kur'an ilimleri tasnifine göre farklı tefsirlerden yararlanılarak her konuya dair bir örnek zikredilmektedir. Sonuç olarak kesin bir hükümle sahâbe tefsirinde tezat ihtilafının yeri olmadığını iddia eden Süslü, farklı sonuçlar doğuran hükümdeki ayrılıklar da dâhil olmak üzere ihtilafların tümünü tenevvü kavramı çerçevesinde değerlendirmektedir.

Ulaşılan kaynaklar çerçevesinde Arap dünyasında yapılan ilmi çalışmalarda ise bu konuya yönelik olarak yapılan iki çalışmadan bahsedilebilir. Birincisi; Muhammed Salih Muhammed Süleyman'ın *İhtilâfu's-selef fi't-tefsîr: beyne't-tenzîr ve't-tatbîk* adlı çalışmasıdır. Bu çalışmada Süleyman, ilk dönemlerde meydana gelen sahâbe, tâbiîn ve genel anlamdaki ihtilaflardan bahsetmekte, sahâbe ihtilaflarının tenevvü ihtilafı altında değerlendirilmesi gerektiği belirtilmektedir.

İkincisi ise; Muna Bint Abdilaziz b. Abdullah el-Muayzer'e ait *İhtilâfu't-tenevvü fi't-tefsîr: Dirâse nazariyye tatbikiyye* adlı çalışmadır. Bu çalışmada tenevvü ihtilafının niteliği tartışılmış, kavram tahlili yapılmış ve tenevvü ihtilafının ne olması gerektiği üzerinde durularak müfessirlerin ihtilafları incelenmiştir. Sahâbe dönemini özel olarak ele alması bakımından önem arz eden bu eser, sahâbenin ihtilaflarını tenevvü olarak nitelendirme açısından diğerlerinin yolundan ayrılmamıştır.

Yapılan tüm çalışmalar, tezat ve tenevvü ayrımının niteliğinin tartışılması gerektiğini ortaya koymaktadır. Sahâbe dönemi tefsir faaliyetlerine dair bizlere ulaşan haberler kısıtlı olduğu için, bu dönem ile ilgili yapılan çalışmalar da oldukça azdır.¹ Bu çalışmalardan tefsir ihtilafları ile ilgili eserler ise yok denecek kadar azdır. Bu eserlerdeki sahâbe ihtilafları, müstakil bir konu olarak değil, daha ziyade müfessir ihtilafları içerisinde değerlendirilmiş, ihtilafların ise; büyük bir çoğunluk tarafından tezat ihtilafı olmadığı iddia edilmiştir. Modern dönemde yapılan bazı çalışmalarda ise, tezat ihtilafının sahâbe tefsirinde varlığı kabul edilmeye başlanmıştır.²

Bu çalışmada tenevvü-tezat ihtilafı kavramları üzerinde durularak tezat ihtilafının tanımı tekrar ele alınacaktır. Bu açıdan tezat ihtilafına daha pozitif bir anlam yükleyerek örnekleri bu kapsamda değerlendirecek olması bakımından diğer çalışmalardan farklılık göstermektedir. Sahâbeden nakledilen tefsir ihtilaflarının bazılarının tezat ihtilafı çerçevesinde değerlendirilmesi ise tezi diğer çalışmalardan ayıran bir başka özelliktir. Bu bakımdan bu tez, sahâbe ihtilaflarına değinen ve sahâbe tefsirinde tenevvü ve tezat ihtilaflarının varlığını kabul ederek örneklendiren bir çalışmadır.

ARAŞTIRMANIN KAPSAM VE SINIRLILIKLARI

Tefsirde sahâbe ihtilafı, İmam Taberî'nin *Câmiu'l-beyân an-te'vîli ây'il-Kur'an* tefsirinde es-seb'u't-tivâl olarak isimlendirilen Kur'an'ın en uzun yedi sûresi çerçevesinde incelenecektir. Taberî; Bakara, Âl-i İmrân, Nisâ, Maide, En'am, Âraf ve Yûnus sûrelerini es-seb'u't-tivâl olarak ifade etmektedir. Çalışmanın, Yüksek Lisans tezi olması ve tefsirin yaklaşık 6 cildini kapsamaması, bu sûrelerin işlenmesini gerekli hale getirmiştir.

¹ Konuyla ilgili yapılan bir çalışmada Türk akedemisinde genel tefsir çalışmaları içerisinde tefsir tarihine yönelik yapılan çalışmaların %1 olduğu tespit edilmiştir. Sahabe dönemine dair yapılan çalışmaların bu kapsamda olduğu düşünüldüğünde, çalışmaların oldukça az olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. Abdulcabbar Adıgüzel, "Türkiye'de Lisansüstü Tefsir Tezlerinin Dağılımı", *Uluslararası Lisansüstü Tefsir Tezleri Çalıştayı içerisinde*, ed. Bilal Gökçir vd. (İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2017), 313.

² Ulaşılabildiği kadarıyla tezat ihtilafının sahâbe tefsirinde vuku bulunduğunu kabul eden iki çalışma bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. Musâid b. Süleymân Tayyâr, *Şerhu Mukaddimeti fi usûli't-tefsîr li İbn Teymiyye* (Riyâd: Dâru İbn Cevziyye, 1427/2006), 59-60; İsmail Çalışkan, "Tefsirde Sahâbe İhtilafları", *Kur'an ve Sahâbe içinde*, ed. Hasan Keskin ve Abdullah Demir (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2016), 217.

Taberî tefsirinin, ilk dönem rivâyet tefsirlerinden olması yanında tefsirde farklı görüşlere yer verilip bunların ihtilaf olarak adlandırılması, görüşlerin tasnif edilerek aktarılması ve bunlar arasında seçimde bulunulmasından dolayı söz konusu tefsir seçilmiştir.

Sahâbeden sadır olan farklılıklar, âyetlerin ihtiva ettiği konuya göre değişiklik arz ettiğinden, yer yer Hadis, Kelam ve Fıkıh gibi Temel İslam Bilimlerine ait diğer disiplinlere müracaat etme ihtiyacı duyulmuştur. Fakat yapılan çalışma yüksek lisans seviyesinde olduğundan tez olabildiğince daraltılmaya ve konuyla ilgili örneklik arz edecek, konuyu güç yettiğince anlatabilecek bilgiler verilmeye çalışılmıştır. Bundan dolayı, belirli bir tefsir kapsamında, belirli sûreler çerçevesinde ihtilaf konusu işlenmiştir.

Araştırma iki ana bölümden oluşmaktadır. Kendi içinde dört alt başlıktan oluşan birince bölümde ilk olarak, ihtilafa dair kavramsal çerçeveden bahsedilmiş bu kapsamda ihtilaf, tezat, tenevvü, müşterek ve cedel gibi kavramlar incelenmiştir. İkinci başlıkta, ihtilaf çeşitleri; tenevvü ve tezat olarak iki kısma ayrılmış, bu kavramların niteliği tartışılmıştır. Üçüncü başlıkta; ihtilafa etki eden sebepler, fitrî, dinî, toplumsal ve siyasî olarak katagorize edilmiştir. Dördüncü başlıkta ise, ihtilaf bağlamında Hz. Peygamber ve sahâbe tefsiri ele alınarak bölüm hitama erdirmiştir.

Üç ana başlıktan oluşan ikinci bölümde ise; Taberî tefsirindeki ihtilaflar, Kur'an ilimlerine, kelimî ve fikhî konularına göre tasnif edilmiştir. Buna göre öncelikle kıraat ihtilafları, hükmü değiştiren ve hükmü değiştirmeyen ihtilaflar şeklinde incelenmiş; sebebi nüzul konusu, âyetin muhatabı, âyette geçen zaman ve mekân olarak üçe ayrılmış; nasih-mensuh, müteşabih âyetler, uslubu'l-Kur'an ve son inen âyetler sırasıyla örnekler verilerek irdelenmiştir. Sonrasında kelimî ihtilaflar örnekler üzerinden ortaya konulmaya çalışılmıştır. Son olarak ahkâm âyetlerindeki ihtilaflar ibadet, sosyal ilişki ve cezalar başlığıyla işlenerek pratik anlamda ihtilafların hangi bağlamda olduğu kısaca ifade edilmiştir.

Belirtilmesi gereken bir husus da, Taberî tefsirinde tezin sınırlılıkları kapsamında verilen örnek sayısının her başlıkta aynı olmadığıdır. İncelenen sûrelerin yedi sûre ile sınırlı olması, bazı konularda yalnızca bir örnek sunulmasına sebep olmuştur. Bu nedenle bir kısım başlıklarda bir; genel olarak

konuyla ilgili iki örnek zikredilmiştir. İki den çok örnek bulunan konular da mevcuttur fakat tezin hacmini aşmaması için önemli görülen örnekler tercih edilmiştir.

Son olarak ifade edilmesi gereken konu, rivayetlerin sahâbeye dayanıp dayanmadığı meselesidir. Belirtmek gerekir ki; rivayetlerin sened tenkidi yapılmamıştır. Öncelikle Taberî'nin naklettiği rivayetleri doğru kabul ettiği var sayılarak ilgili rivayetler araştırmaya konu edilmiştir. Ayrıca kullanılan kaynakta, naşirin senedleri tahkik ettiği görülmektedir. Bu kapsamda ondan faydalanılmış, tezde kullanılan rivayetlerin uydurma olmadığı görülmüştür.

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI

Bu çalışmada genel anlamıyla deskriptif (tasvirî) yöntem kullanılmıştır. Konuyla ilgili kitap, makale ve tezlerden elde edilen bilgi ve rivayetlerin aktarılması ve yer yer değerlendirilmesiyle oluşan birinci bölümde teorik bilgilere yer verilmiştir.

İkinci bölümde ise Taberî tefsirinde sahâbe ihtilafına dair rivayetler tespit edilmeye çalışılarak elde edilen veriler, konulara göre tasnif edilmiştir. Her konuda tezat ve tenevvü ihtilafı örneği bulunmamaktadır. Bu nedenle konunun başında hangi konuya dair ihtilafların olduğu belirtilerek örnekler incelenmiş ve bu örneklerin tenevvü ve tezat ihtilafı kapsamında hangi bölüme dâhil olduğu konusunda kısaca değerlendirme yapılmıştır.

Sahâbenin tefsirde ihtilaf ettiği konuları belirlemek üzere yapılan çalışmanın incelenmesi aşamasında başvurulan kaynakları, klasik kaynaklar ve son dönem araştırmalarını ifade eden modern kaynaklar şeklinde iki başlık altında ele almak mümkündür.

Klasik Kaynaklar

Çalışmanın temel kaynağı, Ebû Ca`fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin (ö. 310/923) *Câmiu'l-beyân an te'vili ây'il-Kur'ân* isimli tefsiridir. Eser, İslâm Mansûr Abdu'l-Hadîd öncülüğünde hazırlanmış ve Dâru'l-hadîs yayınevinden 2010 yılında çıkmıştır. Taberî tefsirinin ansiklopedik bir eser olması, sahâbe rivayetlerine ulaşılması açısından tez için önemli bir kaynağı oluşturmaktadır.

Taberî'nin tarih alanında telif ettiği *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk: Tarih-i Taberî* adlı çalışması ise, tarihi olaylar noktasında zaman zaman başvurulan bir diğer kaynaktır.

Birinci ve ikinci bölümdeki örneklerin tekrar etmemesi için birinci bölümde *Taberî Tefsiri* dışında bazı kaynaklara müracaat edilerek farklı ihtilaf örnekleri kullanılmaya çalışılmıştır. Bu anlamda Mâverdi'nin *en-Nüket ve'l-uyûn'u* ve Kurtûbî'nin (ö. 671/1273) *el-Câmi' li-âhkâmi'l-Kur'an'i*, rivayetlerin bulunması konusunda öncelikli olarak kullanılmıştır. Özellikle Mâverdi'nin (ö. 450/1058) tefsirinde farklı görüşleri kısaca tasnif etmesi, rivayetlerin bulunması açısından kolaylık sağlamıştır. Kurtûbî'nin *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an* tefsiri ise mukaddimesinde ihtilaf konusuna değinerek örnekler vermesi ve ahkâm tefsiri olması yanı sıra birçok rivayeti içinde barındırması açısından sıkça başvurulan diğer bir kaynak olmuştur.

Zâhirî mezhebinin önde gelen âlimlerinden İbn Hazm'ın (456/1064) kaleme aldığı *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm* isimli eserinde bir bölüm, sahâbenin Hz. Peygamber dönemi ve sonrasında yapmış olduğu yanlış içtihatlarla ayrılmıştır. İlk bölümde, sahâbenin Kur'an anlayışında örnek teşkil etmesi bakımından bu eserden faydalanılmıştır.

Çalışma açısından İbn Teymiyye'nin görüşleri büyük önem arz etmektedir. İbn Teymiyye'nin, *Mukaddime fî usûli't-tefsîr*, *Mecmûu'l-Fetâva* ve *Sırât-ı Müstakîm (İktizâ'ü's-dirâti'l-müstakîm li-muhâlefeti ashâbi'l-cahîm)* adlı eserlerinde ortaya atmış olduğu “Selef tefsirindeki ihtilaflar tezat ve tenevvü ihtilafi olarak ikiye ayrılmaktadır. Sahâbeden tefsir alanında gelen yorum farklılıkları genel anlamı itibariyle tenevvü kapsamı çerçevesinde değerlendirilmelidir” şeklindeki sözü bu çalışmanın ortaya çıkmasında önemli bir unsur olmuştur.

İbrâhim b. Mûsâ eş-Şâtîbî'nin (ö. 790/1388) *el-Muvâfakât* adlı eseri ihtilafların tanımlanması, nitelikleri ortaya koyma açısından kullanılan bir diğer eserdir.

Ahkâm ile ilgili konularda mezhepleri genel olarak görebilmek adına İbn Rüşd'ün (ö. 595/1198) *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid* adlı çalışmasına başvurulmuştur.

Son olarak tez boyunca verilen âyetlerin mealinde Diyanet İşleri Başkanlığının hazırlamış olduğu *Kur'an-ı Kerim Meâli* esas alınmıştır.

Modern Kaynaklar

Tezin ilk bölümünde yer alan kavramsal alanın düzenlenmesinde Ferruh Kahraman'ın *Ulûmu'l-Kur'ân Özelinde Tefsirde İhtilaflar* ve Halil Aldemir'in *Kur'ân'ı Kerîm'e Göre İhtilâf Nedenleri, Alanları, Boyutları, Çözüm Yolları* çalışmaları sıkça başvurulan kaynaklardan olmuştur.

İhtilaf sebeplerine etki eden faktörlerin başlıklandırılmasında Zeki Yıldırım'ın *İhtilâfın Menşei, Konusu ve Çeşitleri* adlı makalesinden yararlanılmıştır.

İhtilaf tanımları konusunda tenevvü ihtilafının tanımlanmasında Ferruh Kahraman'ın *Ulûmu'l-Kur'ân Özelinde Tefsirde İhtilaflar* adlı kitabından ve Muna Bint Abdilaziz b. Abdullah el-Muayzer'e ait *İhtilâfu't-tenevvü fi't-tefsîr dirâse nazariyye tatbikiyye* adlı kitaptan faydalanılmıştır. Tezat ihtilafı tanımlaması konusunda ise Musaid b. Süleyman et-Tayyâr'ın *Fusûl fi usûli't-tefsîr* isimindeki çalışması dikkate alınmıştır.

Genel anlamdaki ihtilaflar ve Tefsir alanındaki ihtilafları görebilmek için Kenan Ayar'ın *Sahâbe Dönemi Siyasi Olaylarında Kur'ân'ın Rolü* adlı çalışması dikkatle incelenmiştir.

Sahâbenin ihtilaf sebepleri ve ihtilaflarını görebilmek için yararlanılan bir diğer kaynak Mehmet Zeki Duman'ın *Kur'an'ın Tefsirinde Sahâbenin İhtilâfları* isimindeki makalesidir.

Müfessirlerin ihtilafları konusunda ele alınan eserler, tezin inşa edilmesinde ve zihinsel alt yapıyı tamamlama konusunda ayrı bir yer tutmaktadır. Bununla ilgili olarak Süleyman Mollaibrahimoğlu'nun kaleme aldığı *Üç Makale* adlı eserindeki *Müfessirlerin İhtilaf Sebepleri* ile ilgili bölüm, Muhammed Vehbi Dereli'nin *Tefsirde Yanılgı Sebepleri* adlı çalışması ve Abdülcelil Candan'ın *Kur'an Tefsirinde Sapma ve Nedenleri Tefsire Sokulan Bid`at, Hurafe ve Tahrifat* isimindeki eseri bu konuda yararlanılan önemli kaynaklardandır.

Muhsin Demirci'nin bu konuda yazmış olduğu, genel anlamda müfessirlerin ihtilaflarını ele almış olduğu "*Kur'ân Tefsirinde Farklı Yorumlar,*

Tespitler-Değerlendirmeler” adlı üç ciltlik çalışması teze kaynaklık etmesi bakımından önem arz etmektedir. Bu eserden sahâbe ihtilaflarına dair bazı örnekler, tezin ilk bölümünde kullanılmıştır. Eserde, tezat ihtilafı alenen ifade edilmese de satır aralarında bu ihtilafları okumak mümkündür.

Hız. Peygamber ve sahâbe dönemindeki tefsir faaliyetlerinin ifade edilmesinde ve örnek gösterilmesinde İsmail Cerrahoğlu’nun “*Kur’ân Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız veren Amiller*” adlı çalışması, Suat Yıldırım’ın “*Peygamberimizin Kur’ân’ı Tefsiri*”, Mehmet Sürmeli’nin “*Sahâbenin Kur’an Anlayışı*” ve Zehebî’nin “*et-Tefsîr ve’l-mufessirûn*” adlı çalışmalarından faydalanılmıştır.

Sahâbe dönemi tefsiri ile ilgili ayrıca Ömer Dumlu’nun, “*Sahâbe Tefsiri Üzerine*” ve Nurettin Turgay’ın “*Sahâbenin Tefsir İlmindeki Yeri*” adlı makalelerine başvurulmuştur.

Bütün bunlara ilaveten tefsire dair, usul, tarih, Kur’an Tarihi, Kur’an ilimleri gibi eserlere de sıkça başvurulmuştur.

1. Taberî’nin Hayatı Ve İlmi Kişiliği

Bir dönemin kapanıp yeni bir dönemin başlamasına sebep olan³, müfessirlerin imamı olarak nitelendirilen⁴ Ebû Ca`fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmulî et-Taberî el-Bağdâdî, rivayet ve dirâyet tefsirinin ilk örneğini veren, Kur’an’ı baştan sona tefsir eden müfessirlerin en önde gelenlerinden biridir.

Taberî, 282 yılında Taberîstan’ın Âmul şehrinde doğmuştur. İlk tahsiline memleketinde başlamış yirmili yaşlarda ilim yolculuğuna çıkmış, Kûfe, Basra, Vâsıt, Rey, Suriye, Mısır, Fustat ve Bağdat gibi meşhur ilim merkezlerinde öğrenim görerek, pek çok alanda kıymetli eserler vermiştir.⁵

³ Taberî tefsiri, nakil tefsirlerinin önde gelenlerinden biri olmakla birlikte ilk dönem Kur’an’ı baştan sona tefsir etmesiyle yeni bir dönemi başlatmıştır.

⁴ Celâleddîn Abdurrahmân es-Suyûtî, *Tabakâtü’l-kübrâ*, nşr. Ali Muhammed Umeyr (Kahire: Mektebetu Vehbe, 1396/1976), 95.

⁵ Muhammed b. İshâk İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, nşr. İbrahim Ramazan (Beyrut: Dâru’l-marife, 1414/1997), 288; Suyûtî, *Tabakât*, 95-96; Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi Tabakatü’l-müfessirin* (İstanbul: Ravza Yayınları, 2008), 1, 363-364.

Taberî'nin, dünyaya gözlerini açıp ilim tahsil ettiği dönemde “tedvin çağı” başlamış, ilim merkezleri usul esaslarını belirlemiş, fikhî mezhep doktrinleri netleşmiş, tefsir ekolleri teşekkül safhasını tamamlamış ve istikrar bulmuştu. Re'y ve nakil tartışmalarının ateşlendiği Şîh-Sünnî taraflarının ilmi ve siyasi rekabete girildiği döneme tanık olan Taberî, hem ilimde hem siyasette orta bir yolu takip etmiş, kendisini ilme adamıştır.⁶ Özellikle Bağdat'a yerleştikten sonra mezhebi taassup sahibi olan Hanbeliler ile ihtilafa düşmüş, hatta bu ifrat ehli tarafından Rafizi olmakla itham edilmiş, ders halkaları baskına uğramış, evi taşlanmış, kendisi fiziksel şiddet görmüş bu nedenle eve kapanıp eser telifi ederek ilmi hayatına devam etmiştir. Bu üzücü hadiselerin meydana gelmesinde fikhî yetkinliği bulunan Taberî'nin Şafii mezhebinden ayrılarak müçtehit imam olarak yeni bir usul takip etmesi ve *İhtilâfu'l-Fukahâ* adlı eserinde İmam Hanbel'i fakih telakki etmemesinin önemli bir rolü vardır.⁷ Bu şekilde sosyal bir baskı altında yaşam süren Taberî, 310 (923) yılında Bağdat'ta vefat etmiş, kendi evinin içinde defnedilmiştir.⁸

Taberî, sadece Tefsir ilminde değil, birçok alanda öne çıkmış bir şahsiyettir. Hafız olan imam aynı zamanda kurradır; Ahmed b. Yusuf et-Tağlebî'den kıraat dersleri almıştır. Hadis ilminde yetkin bir âlimdir, bu ilimde icazet almıştır. Mezhep sahibi bir fakihdir, müçtehit imamdır. Tarih alanında geniş hacimli bir eser müellifi olan büyük bir tarihçi, şiirleri olan bir edebiyatçıdır; tefsiri incelendiğinde Arap şiirinden pek çok kez istişhadda bulunduğu, nahiv tartışmalarına yer vererek dil ve belagat bilgisini konuşturduğu gözlenmektedir.⁹ Bütün bunların yanında İslamî ilimler dışında felsefe, mantık, matematik, cebir ve birçok hesap dalları ile tıp gibi farklı birçok alanda da ilim tahsil etmiştir.¹⁰

⁶ Taberî, hem Hz. Ebûbekir ve Hz.Ömer'in faziletine dair eser kaleme almış, hem de Ğadir-i Hum hadisi hakkında bir kitap telif etmiştir; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi* (Ankara: Fecr Yayınları, 2009), 534.

⁷ Mustafa Fayda, “Muhammed b. Cerir et-Taberî” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 39: 318-319; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 528-530.

⁸ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 363.

⁹ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1, 366-367; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 538-542.

¹⁰ Yaşar, Naif, “İlk Üç Asır Kelamî Tartışmalar Bağlamında Taberî(224-310/839-923)'nin Konumu” (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2015), 16.

Kendisinin başlıca eserlerine örnek olarak şunlar sayılabilir: *Câmiu'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'ân*, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, *İhtilâfü'l-fukahâ*, *Latîfu'l-kavl fî ahkâmi şerâii'l-İslâm*, *Tehzîbu'l-âsâr*, *Kitâbu'l-kıraât ve tenzîlu'l-Kurân*.¹¹

Muhtasar olarak nakledilen Taberî'nin hayatı ve ilmi kişiliği bir tez olarak çalışılmamış olsa da başta tefsiri olmak üzere pek çok eserinden hareketle yapılan çalışmalarda Taberî'nin hayatı hakkında bilgiler nakledilmiştir.¹²

2. Taberî Tefsiri ve İhtilafa Bakışı

Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin tefsir alanında kendi döneminde ve sonraki dönemlerde eşine az rastlanır bir eser olarak ortaya koyduğu *Câmiu'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'ân* isimli eseri sahâbe ve sonraki dönem âlimlerinin tefsir nakillerini aktaran bir rivayet tefsiridir. Aynı zamanda şiirle istişhad, nahiv ve i'rab açıklamaları, farklı kıraatler arasında tercih, bir âyet hakkındaki görüşleri değerlendirmeye tabi tutup seçim yapması açısından dirâyet tefsiri olma özelliğini taşımakta olan bir tefsirdir.¹³ Bu mümtaz eser, h. 270 (veya 290) yılında kaleme alınmış,¹⁴ h. 306 yılında Taberî'nin kendisine okunmuştur.¹⁵

¹¹ Geniş ve ayrıntılı bilgi için bk. Fayda, "Muhammed b. Cerîr et-Taberî", 318; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 533-534.

¹² Bu yapılan çalışmalardan bazıları şunlardır: Yüksek, Ali, "İslam Hukuk Tarihinde Taberî Mezhebi" (Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 2014); Nam, Mehmet, "Taberî Tarihinde Hz. Mûsa İle İlgili Verilen Bilgiler Üzerine Bir Araştırma" (Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, 1996); Maral, Cüneyt, "Tefsirde Dilbilimsel Yöntem (Taberî Örneği)" (Doktora Tezi, Dicle Üniversitesi, 2017); Aliyev, Kamil, "Kehf Sûresi Ekseninde Taberî Tefsirinde İsrailiyat" (Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2017); Yıldız, Faruk, "Ebû Cafer Muhammed B. Cerir Et-Taberî'nin (224-310/838-923) Tarihü'l-Ümem ve'l-Mülûk Adlı Eserine Göre İslam Tarihi Kronolojisi" (Yüksek Lisans Tezi, 2015); İğdi, Ahmet, "Bir Siyer Müellifi Olarak Et-Taberî: Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk Özelinde" (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2012); Yaşar, Muhammed Yuşa, "Taberî'nin Temel İtikâdî Görüşleri" (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2012); Bayrakçı, Nizamettin, "Taberî Tefsiri Mukaddimesinin Kur'ân İlimleri Açısından İncelenmesi" (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2010); Akdokur, Fatma, "Tehzîbu'l-Asâr Bağlamında Et-Taberî'nin Hadisçiliği" (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2010); Ayrıca Taberî adına bir sempozyum düzenlenmiştir: Tefsir Anabilim Dalı VII. Eşgüdüm Toplantısı Ve Bir Müfessir Olarak Muhammed b. Cerir et-Taberî Sempozyumu, 11 Haziran 2010, Konya.

¹³ Gelenekte rivayet tefsirlerinin en önemlisi olarak görülen Taberî'nin tefsirinin aynı zamanda bir dirâyet tefsiri özelliği taşıdığını ortaya koyan önemli çalışmalar yapılmıştır. Bilgi için bk. Atik Aydın, *Taberî'nin Kur'an'ı Yorumlama Yöntemi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2005); Hacı Önen, *Taberî Tefsirinin Dirâyet Boyutu* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2014).

¹⁴ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 535.

Taberî'nin, tefsiri yazma sebebi olarak ifade ettiği Kur'an'a dair başka hiçbir kitaba muhtaç olmadan gerekli tüm bilgileri içeren bir eser meydana getirme isteği, onun hem ittifak hem de ihtilaf edilen tüm hususları cem etmesine sebep olmuştur.¹⁶

Taberî, tefsirin çeşitlerini üç maddede ifade eder: İlk olarak Kıyamet saati gibi Allah'tan başka hiç kimsenin bilemeyeceği gaybi konularda te'vilini yalnızca Allah'ın bildiği tefsirdir. İkincisi Rasullullah'ın beyanı olmadan ümmetinden kimsenin açıklayamayacağı konuları (helal ve haramlar, hükümler vb.) içine alan tefsirdir. Üçüncüsü ise i'rab, garip kelimeler gibi Arap dilini bilen kimselerin yapabileceği tefsirdir.¹⁷ Bu bilgi çerçevesinde Taberî'nin re'y ile tefsiri dilsel açıklamalara dayalı bir te'vil faaliyeti olarak gördüğünü söylemek mümkündür.¹⁸

Taberî, tefsirinin mukaddime bölümünde önemli bilgilere ve tartışmalara yer vermektedir. Onun bu bölümde Kur'an ve tefsire dair birçok metodolojik meseleyi ele alıp değerlendirdiği görülmektedir.¹⁹ Taberî, tefsire dair genel bir açıklama yaptıktan sonra Kur'an'da Arapça ve Acemce lafızların olup-olmaması konusuna değinmiş, kararlı bir şekilde Arapçalaşmış olan lafızların yabancı bir dil sayılmayacağını, Kur'an'da Arapça dışında bir dilde kelime olmadığını dile getirmiştir. Bu konuya nakli ve akli delillendirmelerle genişçe yer veren Taberî, daha sonra "Kur'an'ın yedi bab üzerine indirilmesi", "Kur'an'ın yedi harf üzerine indirilmesi" konusundaki rivayetler çerçevesinde izahatlarda bulunmaktadır.²⁰

Kur'an'ın te'vil edilmesine dair açtığı başlıkta tefsirin caiziyetine, sınır ve kapsamlarına dair bilgiler vermektedir. Sonrasında re'y ile tefsiri reddedenlerin görüşlerini nakletmekte ve bölümün devamı olarak Kur'an'ı tefsir eden sahâbe ve görüşlerini aktarmaktadır. Kur'an'ın tamamının Hz. Peygamber tarafından tefsir

¹⁵ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'ân*, nşr. Mansûr Abdu'l-Hadîd (Kahire: Dâru'l-hadîs, 1431/2010), 1, 55.

¹⁶ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 1, 57; Tefsiri kaleme almasına dair daha geniş bilgi için bk. Taberî, *a.g.e.*, I, 55-57; İsmail Cerrahoğlu, "Câmiu'l-beyân an te'vili ây'il-Kur'ân" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 2: 105.

¹⁷ Taberî, *a.g.e.*, 1, 101.

¹⁸ Önen, *Taberî Tefsirinin Dirâyet Boyutu*, 40.

¹⁹ Mesut Okumuş, "Taberî Tefsirinde Bağlamın Yeri ve Önemi", *Ekev Akademi Dergisi* 6/13 (2002): 128-129; Bayrakçı, "Câmiu'l-beyân an Te'vil-i Ây'il-Kur'ân Adlı Eserin Mukaddimesi ve Değerlendirilmesi", 66.

²⁰ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 1, 55-89.

edilip edilmediği hakkındaki tartışmalara da yer veren Taberî, Hz. Aişe'den nakledilen “Hz. Peygamber birkaç âyet dışında Kur’an’ı tefsir etmedi” görüşünü senedindeki meçhul bir ravi sebebiyle reddetmektedir. İbn Mes’ûd’un, “Biz on âyeti ezberleyip amel etmeden diğer âyetlere geçmezdik” rivayetini esas alarak, Hz. Peygamber’in Kur’an’ın mücmelini beyan ederek, helal ve haramını tebliğ ettiğini ifade etmektedir.²¹

Mukaddimenin son bölümlerinde ise Kur’an ilimlerine asıl teşkil edecek, Kur’an ve sûre isimlerine ve âyet bilgilerine dair rivayeteler nakletmiş, “Kur’an” lafzının aslı, Furkan kelimesinin anlamı, sûrelerin isimlerinin Hz. Peygamber tarafından verilmesi, tıvâl-miûn-mufassal sûreler gibi konuları açıklamıştır.²²

Taberî mukaddimededen itibaren tefsirini bir konu etrafındaki farklı görüşleri tasnif ederek aktarmış, sonra bunları değerlendirmeye tabi tutarak tercihte bulunmuştur. Tefsirin en önemli özelliği, Kur’an’ı baştan sona âyet âyet tefsir etmek, bunu yaparken de sahâbe, tâbiîn ve tebeu’t-tâbiîn sözlerini aktarmak olmuştur. Dil ve belagat tartışmalarında isimden ziyade ekol/bölge adını vererek aktarımda bulunmuş, kıraat ihtilaflarını ayrıntılı olarak ele almıştır. Kıraat ihtilaflarında da bölge ismi, kurra isminden daha çok bulunmaktadır. Dikkat çekici bir nokta da bazen Taberî’nin bazı kıraat ihtilaflarında imam mushaf dışındaki bir kıraati benimsemiş olmasıdır.²³ Kelamcı yönünü yansıttığı tefsir yorumlarında yeri geldikçe Kaderiyye (Mu’tezile) düşüncesine cevap vermiştir.²⁴

Taberî’nin ihtilafa bakışı kıraat konusundaki ihtilaflar, fikhî ihtilaflar ve nahiv hususundaki ihtilaflar olarak üç ana başlıkta incelenebilir. Taberî tefsirinde genellikle ihtilaflar tasnif edilerek ortaya koyulmuş, en sonunda değerlendirme yapılmıştır. Bazen sahâbe-tâbiîn nakilleri verildikten sonra “bu konuda Hz. Peygamber’den deliller” getirilerek görüşlerden birisinin desteklenmesi söz konusudur.²⁵ Bu tür rivayetlerin ya merfu’ hadis konumunda olduğunu ya da Taberî’nin hadis ve tefsir rivayetlerini farklı görerek kimi zaman tefsire dair

²¹ Taberî, *a.g.e.*, 1, 90-96.

²² a. mlf., *a.g.e.*, 1, 102-111.

²³ Örnekler için bk. Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 3, 462, 551; IV, 644, 802, 832, 885; V, 57, 91, 252, 378, 481.

²⁴ Örnek için bk. a. mlf., *a.g.e.*, 1, 149.

²⁵ Örnek olarak bk. a. mlf., *a.g.e.*, 4, 402-406.

naklettiği görüşlere hadisten delil gösterdiğini söylemek mümkündür. Bazı âyetlerde rivayetler hakkında hiçbir açıklama yapılmazken bazılarında da nakil bulunmamaktadır. Bu durum daha çok Mekki sûreler için söz konusudur. Taberî, İsrâiliyâta dair nakillerde bulunmuş fakat bunları rivayet olarak aktarmış ve tercihte bulunmamıştır.²⁶

Sonuç olarak Taberî'nin ansiklopedik bir eser olma vasfını içinde barındıran bu tefsirinin hicri üçüncü asra kadar ortaya konulan ilimlerin bir özeti olması hasebiyle büyük önem taşıdığını söylemek mümkündür. Bunun yanında farklı görüşleri "ihtilaf" olarak niteleyip olumlu anlamda tefsirinde kullanması ve aktarması hem sahâbenin hem de tâbînin ihtilafa düşebileceğini göstermektedir.

²⁶ Bu tür rivayetlerde Taberî'nin tavrı bu tür bilgilerin faydası olmadığı, ilim açısından eksiklik veya üstünlük olmadığı yönündedir. Örnek olarak bk. a. mlf., a.g.e., 1, 367.

BİRİNCİ BÖLÜM

TEFSİR VE İHTİLAF

Tefsir, “bir şeyi açıklamak, keşfetmek ve açığa çıkarmak, örtüyü kaldırmak” gibi anlamlara gelen “فسر”, kökünden türetilmiş bir kelimedir.²⁷ Terim olarak ise; “Âyet ve sûrelerin iniş sebeplerini, kıssaları ve kıssalardaki işaret edilen ibretleri; Mekki-Medeni, muhkem- müteşabih, nasih-mensuh, umum-husus, mutlak-mukayyed ve mücmel-mübeyyen olan âyetleri bilmektir”²⁸ şeklinde tarif edilmiştir. Başka bir tanımda da tefsir, “Allah Teâla’nın Hz. Muhammed (s.a.v.)’e indirmiş olduğu kitabın anlaşılmasına, âyetlerin anlamlarının açıklanmasına, âyetlerden hüküm ve hikmetlerin çıkarılmasına vesile olan bir ilimdir. Bu nedenle Arap dili ve belagatinden, fıkıh usulünden, kıraat ilminden ve sebab-i nüzul, nasih-mensuh gibi Kur’an ilimlerinden yardım alır”²⁹ şeklinde tanımlanmıştır. Tefsir ilmi kısaca, “Kur’an’ın anlaşılması ve âyetlerin maksadını ortaya koyan bir ilim” olarak ifade edilebilir. Bu bağlamda Hz. Peygamber’den itibaren Kur’an’ı anlama ve açıklama faaliyetlerinin nasıl anlaşıldığı önem arz etmektedir. Çünkü yorum faaliyeti aynı zamanda beraberinde öznelliği de getirmektedir. Bu nedenle bu bölümde ilk olarak ihtilaf ile ilgili kavramlar; ikinci olarak; ihtilaf çeşitleri ve ihtilaf sebeplerinden bahsedilecektir. Sonrasında ise, Hz. Peygamber’in tefsiri ve o’nun öğrencileri olan sahâbenin tefsir özellikleri ve ihtilafı ile bölüm hitama erdirilecektir.

²⁷ Muhammed b. Mukrim bin Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâr Sâdır, 1414/1993), 5, 55; Ebû'l-Feyz Muhammed Murtaza ez-Zebidî, *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-kâmus*, nşr. Komisyon (Lübnan: Dâru'l-Fikir, 1995), 13, 323.

²⁸ Bedreddîn Muhammed b. Abdullah b. Behâdir ez-Zerkeşî, *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân*, nşr. Ebu'l-Fadl İbrahim (Beyrut: Dâru İhyâi'l-kütüb'il-arabiyye, 1376/1957), 2, 147-148; Celâleddîn es-Suyûtî, *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*, Muhammed Ebûl-Fadl İbrahim (Kahire: Hey'etu'l-Mısriyyeti'l-âmmeti li'l-kütüb, 1394/1974), 4, 192-194.

²⁹ Suyûtî, *a.g.e.*, 4, 195.

1.1. İHTİLAF VE İLGİLİ KAVRAMLAR

Kelimelerin gücü, içinde barındırdığı anlam sınırlarına bağlıdır. Çünkü söz, çeşitli kelime ve kavramlarla bir anlamı aktarma işidir.³⁰ Konu Arapça olunca sınırları zorlayan bir genişliğe sahip sözcüklerin terimsel değeri incelenmeden önce, ardında sakladığı manaları görmek ve kök anlamından hareketle ıstılahı anlamı kavramak lazım gelmektedir. Dil ve anlam arasındaki ilişkide dil ve onu konuşanlar ile onların kültürleri, büyük bir önem arz eder. Çünkü insanlar kelimelerle ilişki kurar ve şeylere anlam yükleyerek onları isimlendirirler.³¹ Sözcüklerde aslanan lafzın kendisinden ziyade işaret ettiği bağlamdır. Bu nedenle lafız-muhatap-muhatıb-hitap arasındaki bağlam, kültürel ilişki önem arz etmektedir. Buradan hareketle öncelikle bu başlık altında tezi inşa eden kelimeler ve ilişkili sözcükler serdedilecek, sonrasında ıstılahi anlamlara yer verilecek ve ihtilaf olgusunun tarihsel seyri ile konu sonlandırılacaktır.

1.1.1. İhtilaf ve Hilaf

İhtilaf, “اختلف” kökünden türetilmiş mezid bir fiil olan “اختلف” kelimesinin mastarıdır. Kök anlamı itibariyle sözlükte arkadan gelmek, sonradan yerine geçmek anlamlarına gelmektedir.³²

İhtilaf kelimesi ise anlaşlı, muvafık oldu anlamına gelen “اتفاق” kelimesinin zıttıdır.³³ İhtilaf mastar ve isim olarak “bir şeyin diğer bir şeyin peşinden gelmesi, gidip gelmek, ayrı görüşe sahip olmak, çekişmek, karşı karşıya gelmek, eşit olmamak görüş ayrılığı ve anlaşmazlık” gibi manalara da gelir.³⁴ Aynı zamanda bir şeyin birbirinden farklı olduğunu, ayrı özellikler taşıdığını ifade

³⁰ Orhan Atalay, *20. Yüzyıl Tefsir Akımı –İçtimai Tefsir-* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2004), 16.

³¹ John Hospers, “Kelimelerle Dünya Arasındaki İlişkinin Felsefi Analizi”, çev. Şahin Filiz, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 99,9 (2000): 227.

³² Ebû Abdurrahman Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-ayn*, nşr. Mehdi el-Mahzûmî, İbrahim es-Semerrâî (by.: Dâru ve Mektebetü'l-Helal, ty.), 4, 266; İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*, 9, 82; Zebidî, *Tâcü'l-arûs*, 23, 240; Ragıp el-İsfehânî, *el-Müfredât fi Garîbü'l-Kur'ân*, nşr. Safvan Adnan el-Dâvudî (Beyrut: Dâru's-şâmiyye, 1412/1991), 293.

³³ Zebidî, *a.g.e.*, 23, 275.

³⁴ Şükrü Özen, “İhtilâf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 21: 565.

etmek için de kullanılmaktadır.³⁵ Son olarak takip etmek, birinin yerine geçmek anlamlarına gelmektedir.³⁶ Terim olarak bir kimsenin sözünde veya davranışında diğerlerinden ayrı bir yolda olmasını, başka görüş benimsemesini ifade etmektedir.³⁷

Hilaf: İhtilaf kelimesi ile yakın anlamı bulunan bazı kelimeler mevcuttur. Bunlardan aynı kökten gelen “خلاف” sözcüğü ayrıca değinilmesi gereken bir kelimedir. Hilaf, “خ-ل-ف” kelimesinden türetilmiş, sülasi-mezid olan mastar bir kelimedir. Sözlükte “muhalefet etmek, tartışmak”³⁸ gibi anlamlara gelen hilaf kelimesi, Arapçada genel anlamı itibariyle zıtlık ifade etmektedir. Bu anlamda muhalefet kelimesi ile eş anlamlı kabul edilmektedir.³⁹ Hilaf, bütün farklılıkları içine alan bir kelimedir ve tezatlıktan daha genel bir anlamı ifade eder. Bu anlamda olumsuzluk bildirmesi açısından zaman zaman tezat kelimesi ile aynı anlamda kullanılsa da; hilaf kavramı tezat kavramından daha kapsamlı bir kelime kabul edilmiştir. Çünkü her ne kadar birbirinin zıttı olan iki şey birbirinden farklı iseler de her farklı iki şeyin birbirinin zıttı olması gerekmez.⁴⁰ Terim olarak hilafı “Tez ve anti tezdən birini benimseme ve diğerine karşı tavr alma” şeklinde ifade etmek mümkündür.⁴¹

Kur’an’da tespit edilebildiği kadarıyla ihtilaf kelimesi, sülasi-mezid formlarıyla birlikte yüz yirmi altı yerde geçmektedir.⁴² Bu kelime, çeşitli anlamlarıyla birlikte Kur’an’da pek çok âyette kullanılmaktadır. Bunlara örnek olarak şunlar verilebilir; geri kalmak, (el-Bakara 2/176.) görüş ayrılığına düşmek, (el-Enfâl 8/42.) peş peşe gelmek, (el-Yûnus 10/6.) savaştan geri bırakılmak

³⁵ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 9, 102; Halil Aldemir, *Kur'ân'ı Kerim'e Göre İhtilâf Nedenleri, Alanları, Boyutları, Çözüm Yolları* (İstanbul: Kitâbî Yayınevi, 2010), 32.

³⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 9, 86; Halil b. Ahmed, *Kitabu'l-ayn*, 1, 295; İsfehânî, *el-Müfredât*, 295.

³⁷ Özen, “İhtilâf”, 565

³⁸ Halil b. Ahmed, *Kitabu'l-ayn*, 4, 265; Zebidî, *a.g.e.*, 23, 251.

³⁹ Halil b. Ahmed, *a.g.e.*, 4, 265; İbn Manzûr, *a.g.e.*, 9, 86; Râgıp el-İsfehânî, *el-a.g.e.*, 1, 295.

⁴⁰ İbn Manzûr, *a.g.e.*, 4, 265; Zebidî, *Tâcü'l-arûs*, 28, 191-195; İsfehânî, *a.g.e.*, 294.

⁴¹ Şükrü Özen, “Hilaf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 17: 527.

⁴² Muhammed Fuâd Abdalbâkî, *el-Mu'cemü'l-müfrehes li-elfâzi'l-Kurân'ı Kerîm* (Mısır: Dâru'l-kütübi'l-mısriyye, 1364/1945), 238-241.

anlamında “الَّذِينَ خَلَّفُوا” şeklinde tef’il babında fiil ve ismi fail sigasında kullanılmaktadır. Verilen sözden dönmek anlamında “أخلف” formunda Kur’an’da pek çok yerde geçmektedir (et-Tevbe 9/118; el-Feth 48/11, 15, 16). “استخلف” şeklinde istifal babında ise egemen kılmak, (el-A’râf 7/129; en-Nûr 24/55) birini başkasının yerine geçirmek (el-En’âm 6/132; Hûd 11/157) anlamında kullanılmaktadır.⁴³

Hilaf ve ihtilaf kelimeleri aynı kökten gelmekle birlikte aralarında bazı nüans bulunmaktadır. İlk dönemlerde bu ayrım gözetilmezken, son zamanlarda bu iki kavrama farklı manalar yüklenmiştir.⁴⁴ Buna göre hilaf önceden benimsenen görüşü hiçbir delile dayanmaksızın inatla savunmayı, karşı tarafa tavır almayı; ihtilaf ise aynı konu üzerinde farklı metotlar takip ederek delil üzere görüş beyan etmeyi ifade etmektedir.⁴⁵ Şâtîbî (ö. 790/1388) de hilafın şer’i delillere uyarak Şari’in maksadını araştırmaktan ziyade saptırıcı delillerden kaynaklandığını söylemekte, bu anlamda hilaf terimini kullanmayı değer bulmamaktadır.⁴⁶ Bu nedenle ihtilaf delile dayanılarak meydana geldiği için içtihat kapsamında değerlendirilmiş, hilaf ise dayanağı olmadığı için bid’at olarak görülmüştür.⁴⁷

İhtilaf kavramı bugün menfi anlamı ifade etmede kullanılmasına rağmen, aslında içerisinde hem olumlu hem de olumsuz durumu barındıran bir yapıya sahiptir. Örnek olarak “اختلف” fiilinin bağlamına göre olumsuz anlamda “görüş ayrılığına düştüler” şeklinde bir anlam verince tezat; “farklı görüşler beyan ettiler” şeklinde olumlu bir anlam yüklendiğinde bu bağlamda tenevvü anlamına gelir. Tezat ihtilafı, ayrılığı (düşmanlığı, hizipleşmeyi) meydana çıkarırken, tenevvü

⁴³ Bazı örnekler için bk. el-Bakara 2/30, 66, 80, 113, 164, 176, 213, 235, 255; Âl-i İmrân 3/9, 19, 55, 105, 170, 190, 194; en-Nisâ 4/9, 82, 157; el-Mâide 5/33, 48; el-En’âm 6/133, 141, 164, 165; el-A’râf 7/17, 69, 74, 124, 129, 142, 150, 169; el-Enfâl 8/42, 57; et-Tevbe 9/77, 81, 83, 87, 93, 118, 120; el-Yûnus 10/6, 14, 19, 73, 92, 93; el-Hûd 11/57, 88, 110, 118; er-Ra’d 13/11, 31; el-İbrâhîm 14/22, 47; en-Nahl 16/13, 39, 64, 69, 92, 124; el-İsrâ 17/76; el-Meryem 19/37, 59, 64; Tâhâ 20/58, 71, 86, 87, 97, 110.

⁴⁴ Hilaf ve ihtilaf kelimelerinin aynı anlamda kullanıldığına dair bilgi için bk. Zebidî, *Tâcü’l-arûs*, 23, 251; Râgıp el-İsfehânî, *el-Müfredât*, 1, 295.

⁴⁵ Özen, “Hilaf”, 17, 527.

⁴⁶ Ebû İshâk eş-Şâtîbî, *el-Muvafakat İslâmî İlimler Metodolojisi*, çev. Mehmet Erdoğan (İstanbul: İz Yayıncılık, 2016), 4, 223.

⁴⁷ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1, 153; Süleyman Mollaibrahimoğlu, *3 Makale* (İstanbul: Süleymaniye Vakfı Yayınları, 2000), 61-62.

ihtilafı rahmeti ve evrenselliği ortaya çıkmasına sebep olur. Böylece tezat menfi, tenevvü ise müsbet bir durumu ifade eder⁴⁸

1.1.1.1. Tenevvü

Tenevvü kavramı “ن-و-ع” kökünden türetilmiş, tefa`ul babında mastar bir kelimedir. “ن-و-ع” sözlükte mastar siygasında “çeşit, sınıf, cins, tür, istek, aç olmak, susuzluk, farklılık, örnek, bir tarafa meyletmek, sallanmak, kararsız kalmak, şekil ve karakter” gibi anlamlara gelmekle beraber nev’ cins kelimesinden daha özel bir anlamı ifade etmektedir. Ayrıca “النَّاعُ” kalıbında açıklıktan sallanmak anlamına gelmektedir.⁴⁹ Tefa`ul babında bulunan “تنوع” kelimesi ise çeşitli ve türlü olmak, tek unsurdan oluşmamak manalarında kullanılmaktadır.⁵⁰ Kur’an’da tenevvü kelimesi geçmemektedir.

Tenevvü kavramı tefsir usulünde müfessirlerin birbirinden farklı olan yorumlarını ifade etmek için müspet bir kavram olarak kullanılmaktadır.⁵¹ Tenevvü ihtilafı, ilk olarak İbn Teymiyye tarafından kullanılmış olsa da kavramsal açıdan tam anlamıyla bir tanım yapılmamış, daha ziyade bu ihtilafın özelliklerinden bahsedilmiştir.⁵² Modern dönemlerde ise tenevvü ihtilafı, “Âyet hakkında söylenen görüşlerden tezatlık ifade etmeyen, birbirleriyle çelişmeyen sahih görüşlerin hepsinin âyete hamledilebilme durumu” olarak ifade edilmiştir.⁵³

⁴⁸ Şah Veliyullah ed-Dehlevî, *Fıkhî İhtilâflarda Ölçü*, çev. Mûsa Hub (İstanbul: Yeni Akademi Yayınları, 2006), 22-23; Ferruh Kahraman, *Ulûmu’l-Kur’ân Özelinde Tefsirde İhtilâflar* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2011), 32.

⁴⁹ Halil b. Ahmed, *Kitabu’l-ayn*, 2, 257; Muhammed b. Ahmed el Ezherî el-Herevî, *Tehzibu’l-luga*, nşr. Muhammed Ivaz Mer’ab (Beyrut: Dâru İhyâi’t-turasi’l-arabî, 2001) III, 130-140; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 8, 364.

⁵⁰ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 8, 364.

⁵¹ Kahraman, *Tefsirde İhtilâflar*, 118.

⁵² Muna bnt. Abdilaziz, b. Abdullah el-Muayzer, *İhtilâfu’t-tenevvü fi’t-tefsîr dirase nazariyye tatbikiyye* (Riyad: Dâru’l-âsime, 1434/2013), 38.

⁵³ Musâid b. Suleyman Tayyâr, *Fusûl fi usûli’t-tefsîr* (Riyad: Daru’n-neşru ed-duveliyyu, 1413/1993), 58; Muhammed b. Abdurrahman b. Salih eş-Şâyi’, *Esbâbu İhtilâfi’l-mufessirîn* (Riyad: Mektebetu’l-ubeykan, 1416/1995), 16.

1.1.1.2. Tekarub

Tekarub, “ق-ر-ب” kelimesinden türetilmiş tefaul babında mastar bir kelimedir. Kök anlamı itibariyle “ق-ر-ب” , uzak anlamına gelen “بُعْد” (bu’d) sözcüğünün zıttı olarak “yakın” anlamını ifade etmektedir. Aynı zamanda tekarub; mekân, zaman, nispet, mevki, koruma ve güç anlamlarında da kullanılmaktadır.⁵⁴ Ayrıca “ق-ر-ب” kelimesi, kendisi ile bir şeye yaklaşmayı ifade etmektedir. Örneğin, “قُرْبَان” formunda Allah’a yakınlaşılan şeyi, yani meşhur anlamı ile boğazlanan kurban anlamını ifade etmektedir.⁵⁵ Yine bir ayette geçen “Bu ağaca yaklaşmayın / وَلَا تَقْرَبَا هَذِهِ الشَّجَرَةَ” (el-Bakara 2/35) lafzında “ق-ر-ب” kelimesi kullanılmıştır.

Tekarub ile aynı kökten gelen kelimeler, Kur’an’da hem fiil hem de isim şekilleriyle doksan altı yerde kullanılmaktadır.⁵⁶ Bu kelimeler, mekân, (el-Bakara 2/35; et-Tevbe 9/28) zaman (el-Enbiyâ 21/1; el-Enbiyâ 21/109.), nispet (en-Nisâ 4/7; en-Nisâ 4/8, 36; el-Enfâl 8/41; el-Fâtır 35/18; el-Beled 90/15) ve mevki anlamlarında kullanılmaktadır.

Tekarub, “ق-ر-ب” fiilinin mufaale babındaki anlamı ise yine kök anlamı ile aynı doğrultuda uzaklaşmak anlamındaki “تَبَاعَد” kelimesinin zıttı olarak yakınlaşmak, yakın olmak anlamındadır.⁵⁷ Buradan hareketle kavramsal olarak tekarub kelimesinin birbirine yakın olan iki manayı ifade ettiği söylenebilir. Bu sebepten olsa gerek İmam Taberî tefsirinde genellikle kıraat ihtilaflarını zikrederken harf ve hareke değişimleri gibi anlamı çok fazla ve âyetin hükmünü değiştirmeyen farklılıkları,⁵⁸ bazen de yakın iki anlamı ifade etmek için bu kelimeyi kullanmıştır.⁵⁹

⁵⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*, 1, 662-666; Zebidî, *Tâcü'l-arûs*, 4, 4-10; Ragıp el-İsfehânî, *el-Müfredât*, 1, 663.

⁵⁵ Ragıp el-İsfehânî, *el-Müfredât*, 1, 663.

⁵⁶ Abdalbâkî, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, 540-542.

⁵⁷ İbn Manzûr, *a.g.e.*, 1, 663.

⁵⁸ Taberî, *Câmiü'l-beyân*, 1, 139; II, 418, 536; III, 845, 866.

⁵⁹ a. mlf., *a.g.e.*, 3, 384, 386.

İbn Teymiyye *Mukaddime*'sinde ihtilaf kavramını çeşitlerine ayırırken tekarrub diye bir başlık açmamış olsa da tenevvü ihtilafının bir alt başlığı olarak "Müteradif Kelime Dışında Müterakib Kelime İle Tefsir" şeklinde bir başlık açmıştır.⁶⁰

1.1.1.3. Tezat

Tezat, "ض-د-د" kökünden türemiş tefaül babında mastar bir kelimedir. Kök anlamı itibariyle sözlükte her biri kendisine has olan özelliklerinde diğerine galip gelen, diğeriyle uyuşmayan, diğerine zıt olan iki şey anlamına gelmektedir. Bu tıpkı siyahla beyaz, ölümle hayat, gece ile gündüz gibidir; biri olduğunda diğerinin yok olması gerekir.⁶¹ Aynı zamanda "مخالف" kelimesiyle aynı anlamda bir şeyin düşmanı, karşıtı ve zıttı olarak da kullanılmaktadır.⁶²

Zıtlık bir başka açıdan, "birbirinin karşısında olan şeyden ya da iki müteakilden biridir." demektir. Çünkü birbirinin karşısında olan iki şey, zat itibariyle birbirinden farklıdır ve her biri ötekinin karşısındadır. Asım Efendi'ye (ö. 1235/1819) göre bu iki türlü meydana gelir. Birincisi siyah ve beyaz arasında ortaya çıkan zıtlık gibidir; ikincisi ise karşılıklı izafete bağlı zıtlıktır. Örnek vermek gerekirse "Bütün insanlar buradadır." cümlesi ile "Bütün insanlar burada değildir." cümlesi bu gruba dâhildir. Bu durumda "tezat" kelimesi sözlükte muhalefet etmek anlamına gelmektedir.⁶³

Kur'an'da zıt kelimesi tek bir yerde geçmektedir.⁶⁴ "كَلَّا سَيَكْفُرُونَ بِعِبَادَتِهِمْ" (Hayır, o tanrılar, onların ibâdetlerini inkâr edecekler ve onlara karşı düşman olacaklar.) (el-Meryem 19/82). Taberî bu âyetin tefsirinde yer alan farklı görüşleri verdikten sonra "zıt" kelimesinin Arap dilinde "hilaf" anlamına

⁶⁰ Ebû'l-Abbas Takıyuddîn Ahmed İbn Teymiyye, *Mukaddime fi usûli't-tefsîr*, nşr. Adnan Zerzûr (Beyrut: Daru mktebetu'l-hayrat, 1490/1980), 51.

⁶¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 3, 263; Zebidî, *Tâcü'l-arûs*, 8, 310; Râgıp el-İsfehâni, *el-Müfredât*, 1, 503.

⁶² İbn Manzûr, *a.g.e.*, 3, 264.

⁶³ Asım Efendi, *Kamus Tercemesi*, (İstanbul: Cemal Efendi Matbaası, 1305/1889), 1194; Kahraman, *Tefsirde İhtilaflar*, 53.

⁶⁴ Abdalbâkî, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, 417.

geldiğini, bir kimsenin bir konuda başkasına karşı muhalefet etmesi manasını taşıdığını belirtmektedir.⁶⁵

1.1.1.3.1. Tearuz

Tezat kavramını incelerken değinilmesi gereken kelimelerden biri, “tearuz” kelimesidir. Tearuz sözcüğünün sülasisi olan “ع-ر-ض” kelimesi lügat anlamı itibariyle “sergilemek, sunmak, boy kelimesinin zıttı olarak en, genişlik, teklif etmek, develere işaret koymak, askeri kontrol etmek” gibi anlamlara gelmektedir.⁶⁶

Tefsir usulünde ise tezat ihtilafları çerçevesinde kullanılmaktadır.⁶⁷ Tearuz kelimesi Kur’an’da seksen yerde kök anlamı ve diğer formları ile birlikte farklı şekillerde geçmektedir.⁶⁸ Örneğin teklif etmek (el-Ahzâb 33/72), üstü kapalı bir şekilde niyeti belli etmek, ima etmek (el-Bakara 2/235.), mal-mülk anlamında (en-Nisâ 4/94; el-A’râf 7/169; el-Enfâl 8/67; et-Tevbe 9/42; en-Nûr 24/33), bol / çokça yapma (el-Fussilet 41/51) şeklinde kullanımları mevcuttur. İhtilaf konusunda ise genel anlamda if’al babının ism-i mef’ul siygasında “مُعْرَضِينَ” şeklinde geçmektedir. Bu anlamda Allah’ın emrine muhalefet edip, âyetlerinden yüz çevirmek anlamını taşımaktadır (el-En’âm 6/4).

1.1.1.3.2. Tenakuz

Tezat kavramı kapsamında incelenmesi gereken bir diğer kavram da tenakuz kelimesidir. Tenakuz kök anlamı itibariyle “ن-ق-ض” kelimesinden gelmektedir. Binayı yıkmak, ip, gerdanlık gibi şeylerin düğümünü çözmek, anlaşamayı bozmak, iptal etmek anlamında kullanılmaktadır. Aynı zamanda mecaz olarak “ahd” kelimesinin aksine verilen sözü bozmayı ifade eder.⁶⁹ Tenakuz ise ism-i mef’ul formunda söz ve şiirdeki çelişkili ifadeleri tanımlar.⁷⁰

⁶⁵ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 5, 802-803.

⁶⁶ Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-ayn*, 1, 271; İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*, 7, 165-187

⁶⁷ Suyûtî, *el-İtkân*, 3, 100; Kahraman, *Tefsirde İhtilaflar*, 44.

⁶⁸ Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-müfrehes*, 457-458.

⁶⁹ Halil b. Ahmed, *a.g.e.*, 5, 50; Ezherî, *Tehzibu'l-luga*, 8, 269; İbn Manzûr, *a.g.e.*, 7, 242; Zebidî, *Tâcü'l-arûs*, 19, 88-92; Râgıp el-İsfehânî, *Müfredât*, 1, 821.

⁷⁰ Râgıp el-İsfehânî, *a.g.e.*, 1, 821.

Kur'an'da ise dokuz yerde geçmektedir.⁷¹ Zehebî tenevvü ihtilafından farklı olarak tenakuz ve tezatı aynı anlamda kullanmıştır.⁷²

1.1.2. Müştereklik

Müşterek kavramı, “ش-ر-ك” kelimesinden türetilmiştir. Sözlükte katılmak, bir şirket veya mala ortak olmak, şirk koşturmak, yolda meydana gelen yarıklık gibi anlamlara gelen “ش-ر-ك”⁷³ sözcüğünün iftial babı formunda kullanılan müşterek kelimesi, “ortak olunan şey” demektir. Terim olarak birden çok anlamı bulunan kelimeye müşterek lafız denir.⁷⁴ Konu hakkında bilgi veren eserlerin en çok kullandığı örnek “عين” kelimesidir. A-y-n kelimesi göz, pınar, casus gibi anlamlara gelen müşterek bir kelimedir.⁷⁵ “ش-ر-ك” kelimesi, farklı formlarıyla birlikte Kur'an'da yüz yetmiş yerde geçmekte, iki yerde iftial babında gelmektedir.⁷⁶

Bazı âlimler, müşterek lafzı üç kısımda incelemektedir.⁷⁷

1. “İsim”de müşterek: Buna örnek olarak “نكاح” kelimesini verilir. Bu sözcük Kur'an'da hem “cinsel ilişki” (el Bakara 2/230) hem de “akit/sözleşme”(el-Ahzâb 33/49) anlamına gelmektedir.
2. “Fiil”de müşterek: Buna örnek olarak Kur'an'da geçen “عَسَسَ” fiilini verilir. Bu fiil, hem gecenin kararmasını, hem de aydınlanmaya başlamasını ifade eden iki zıt anlama sahiptir; “وَاللَّيْلِ إِذَا عَسَسَ” (Tekvir 81/17).

⁷¹ Abdalbâkî, *el-Mu'cemü'l-müfrehes*, 717.

⁷² Mustafa Muhammed Hüseyin ez-Zehabî, *et-Tefsîr ve'l-Mufessirîn* (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1433/2012), 1, 122.

⁷³ Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-ayn*, 5, 293-294; İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*, 10, 248-250; Zebidî, *Tâcü'l-arûs*, 27, 223-226; Râgıp el-İsfehânî, *el-Müfredât*, 5, 293.

⁷⁴ Zebidî, *a.g.e.*, 25, 228; Suyûtî, *a.g.e.*, 4, 193; Zürcânî, Muhammed Abdulazîm ez-Zürcânî, *Kur'ân İlimleri: Kur'ân İlimleri Tercümesi*, çev. Sait Şimşek (İstanbul: Beka Yayıncılık, 2015), 2, 399-400.

⁷⁵ Zebidî, *a.g.e.*, 27, 228; Râgıp el-İsfehânî, *a.g.e.*, 1, 599.

⁷⁶ Abdalbâkî, *a.g.e.*, 279-281.

⁷⁷ Suud İbn Abdillâh Füneysan, *İhtilâfü'l-müfessirin esbâbühü ve âsârühü* (Riyad:Dâru İşbiliye, 199), 99-100.

3. “Harfler”de müşterek: Buna örnek olarak “من” edatını verilir. Bu edat, hem başlangıç hem ba`ziyyet hem de sebep bildiren bir harftir. “سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِّنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَى لَن نَّتَّالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا مِمَّا خَطِيئَاتِهِمْ”⁷⁸ ayetinde “bir yerden başka bir yere giderken başlangıç noktasını ifade etme” anlamında (el-İsara 17/1); başka bir sûrede “لَن نَّتَّالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا مِمَّا خَطِيئَاتِهِمْ”⁷⁸ ayetinde ba`ziyyet manasında (Âl-i İmrân 3/92); “مِمَّا خَطِيئَاتِهِمْ”⁷⁸ ayetinde ise sebebiyet manasında (en-Nuh 72/25) kullanılmıştır.

Müşterek lafızda bir kelime genel bir manaya sahipken zamanla anlam genişlemesine uğrayabilir, ilk anlamından uzaklaşarak çok farklı manalara gelebilir. Mesela Arapların Müslüman olmasıyla bazı kelimelere başka anlamlar yüklenmiştir. Örneğin “salat” kelimesi mutlak anlamda dua etmeyi ifade ederken, Kur’an nezdinde dua anlamının yanında “namaz” manasını ifade etmektedir.⁷⁸

Arap dilinde müşterek lafzın olup olmadığı konusu dil âlimleri tarafından tartışılan bir konudur. Dilde tek anlamı, tek gaye ve maksadı savunanlara göre kelimenin birçok anlama gelmesi anlamı zorlaştıracığından, asıl olan aynı kelime ve cümlenin birçok anlama gelmesi değil, lafzın bir anlamının olmasıdır. Bu düşünceyi savunan dilcilerden biri İbn Dürüstevyh’dir (ö. 347/958). Ona göre dil anlamları ortaya çıkarmak, maksadı net bir şekilde ifade etmek için vardır. Lafzın birçok anlama gelmesi bu duruma engeldir.⁷⁹

1.1.3. Ezdad

Ezdam kavramı, “الضد” kökünden türetilmiş bir kelimedir. Kök anlamı itibariyle “الضد” kelimesi sözlükte her biri kendine has olan vasıflarında diğeriyle uyuşmayan, diğeriye zıt olan iki şey demektir. İbnü’s-Sikât (ö. 244/858), Ebû Amr’dan zıt sözcüğünü bir şeyin hem benzeri hem de bir şeyin aksi/hilafı olduğunu nakletmektedir. Beyaz varken siyahın olmaması zıt durumu ifade

⁷⁸ Sabri Türkmen, “Arapçada Çok Anlamlılık ve Kur’an’ı Kerim”, *Diyanet İlmî Dergi*, 45/2 (2012), 535.

⁷⁹ Celâluddîn es-Suyûti, *el-Muzhir fi ulûmi’l-luga ve envauha* (Beyrut: Dâru’l-kütübü’l-ilmîyye, 1418/1998), 1, 311-315; Sabri Türkmen, “Arapçada Çok Anlamlılık ve Kur’an’ı Kerim”, 536.

ederken, siyah ve beyaz renk olma açısından benzerdir şeklinde tanımlamaktadır.⁸⁰ Tezat ile Ezdad kelimeleri aynı kökten gelmekle birlikte farklı anlamlarda kullanılan iki kelimedir. Ezdad tezat kavramından daha kapsamlı bir kelimedir ve müşterek kavramının içerisinde değerlendirilmektedir.⁸¹

Ezdam lafızların kullanımını ilk olarak Sibeveyh'in kelimeleri üç bölüme ayırdığı şu taksime dayanmaktadır: "Hem lafızları farklı hem de anlamları farklı olanlar; lafızları farklı anlamları aynı olanlar ve lafızları aynı anlamları farklı olanlar."⁸² Sibeveyh'ten sonraki dilciler üçüncü tür olan "lafızları aynı, anlamları farklı olan" kelime türü çerçevesinde ezdam lafızları incelemişlerdir. Ebû Ali el-Fârîsî ezdamı hilafın bir bölümü olarak görmektedir.⁸³ İbnü'l-Enbârî (ö. 328/940) ise "Arapların zıt anlamlı olarak öngördüğü kelimelerden her biri iki farklı anlamı gerektiren kelimelerdir" şeklinde bir tanımlama yapmaktadır.⁸⁴ Terim olarak ezdam; birbirine zıt iki mana ifade eden kelimeler demektir.⁸⁵ Kur'an'da "ezdam" kelimesi geçmemekle birlikte kök anlamı olarak "zıd" kelimesi bir yerde geçmektedir (el-Meryem 19/82).

Ezdam lafızların müstakil bir konu olup olmadığı, yoksa müşterek lafzın bir bölümü mü olduğu konusu tartışılmalıdır. Genel olarak dilciler, ezdam lafızları, müşterek lafız içerisinde değerlendirirken⁸⁶ bazı âlimler böyle düşünmemektedir. Onlara göre zıtlık müşterek içerisinde ele alınmaz. Çünkü müşterek lafızların aralarında bağlantı olmayan iki manaya delalet ettiğini kabul ederler. Fakat onlara göre tezatta böyle bir durum yoktur, çünkü zıt olan iki şey arasında mutlaka bir ortak nokta vardır. Beyaz ve siyahın zıt olmalarına rağmen ortak noktaları onların renk olmalarıdır. Büyük ve küçük kelimeleri zıtlık teşkil etse de her ikisi de hacim bildirmesi konusunda ortaklıklar. Eğer bu bağlantı

⁸⁰ İbn Manzur, *Lisânü'l-Arab*, 3, 263; Muhammed Nüreddîn el-Munecced, *et-Tezâd fi'l-Kur'ân'i'l-Kerîm* (Dimeşk: Daru'l-Fikr, 1368/1999), 24-25.

⁸¹ Suyûti, *el-Muzhir fi ulûmi'l-luga ve envauha*, 1, 304.

⁸² Amr b. Osman b. Kanber el-Hârisî Sibeveyh, *el-Kitâb*, nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Kahire: Mektebetu Hanici, 1408/1998), 1, 24.

⁸³ Ebû'l-Hasan Ali b. İsmail b. Seyyide'l-Mursî, *el-Muhassas*, nşr. Halil İbrahim Cefâl (Beyrut: Dâru İhyâu't-Turâs el-Arabî, 1417/1996), 3, 371.

⁸⁴ Ebûbekir Muhammed b. el-Kâsım b. Muhammed el-Enbârî, *Kitâbu'l-Ezdam*, nşr. Muhammed b. Fazl el-İbrâhîm (Beyrut: Mektebetu'l-Asriyye, 1407/1987), 1, 1-3.

⁸⁵ Hüseyin Tural, *Arap Dilinde Ezdam* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2011), 9.

⁸⁶ a. mlf., a.g.e., 15.

olmasaydı bunlar birbirinin zıttı olamazdı. Çünkü iki zıt kelime sıfatta müşterek, boyut açısından muhtelifirler.⁸⁷

Bu konuda benzer fikirlere sahip bir diğer araştırmacı ise Dr. Muhammed Âl-i Yâsîn'dir. Ona göre müşterek ve ezdad arasında her ikisinin de birden fazla anlama gelmesi dışında bir benzerlik yoktur. Bunun dışında ezdad ile müşterek arasında diğer dilsel olgular açısından da herhangi bir benzerlik yoktur. Bu da ezdadın ortaya çıkış sebeplerinin müşteregin ortaya çıkış sebeplerinden farklı olmasından kaynaklanmaktadır. Bu iki kavram çok az meselede birbirleriyle örtüşürler. Bunun en doğru kanıtı ezdad lafızlardan biri söylendiği zaman zıt anlamın doğal olarak zihinde canlandığının ifade edilmesidir. Fakat bu durum müşterekte meydana gelmez.⁸⁸ Dolayısıyla herhangi bir müşterek lafzın yakın anlam, yan anlam, uzak anlam, mecazi anlamdan hangisini ifade ettiği ancak bağlam içerisinde anlaşılır.

Şunu da belirtmek gerekir ki ezdad lafızları cumhur ulema kabul etmiş olsa da ilk dönemden beri reddeden kimseler de bulunmaktadır. Bunların başında İbn Dürüsteveyh, Ebû Muhammed Abdullah b. Ca'fer ve İbn Sîde'nin eserinde isim vermediği hocalarından bir başka âlim gelmektedir. İbn Dürüsteveyh ezdad lafızların reddi için *İbtâlü'l-ezdâd* adlı bir eser dahi kaleme almıştır.⁸⁹

Bu görüşlerden yola çıkarak genel olarak ezdad lafızların müşterek lafızlar içerisinde değerlendirildiğini; ezdad lafızların, tezatlık ifade eden lafızlardan daha genel bir kavram olduğu, neticede bütün ezdad sözcük ve harflerin zıt bir anlam içermediği söylenebilir.

1.1.4. Cedel

Cedel, “ج-د-ل” fiilinden türetilmiş mastar bir kelimedir. Sözlük anlamı itibariyle sağlam ip örmek, saç örmek, ipi kıvırmak, bükmek, kavgacı olmak, yiğit olmak, güçlü olmak, sert ve çetin olmak, gürbüzleşmek, hayvanın yavrusunun güçlenerek büyümesi, başaktaki tanenin büyümesi, çocuğun gelişip büyümesi,

⁸⁷ Subhi İbrâhim es-Sâlih, *Dirâsâtu fi fikhi'l-luga* (Beyrut: Dâru'l-İlmi'l-Melâyîn, 1379/1960), 1, 309-311.

⁸⁸ Munecced, *et-Tezâd fi'Kur'an'i'l-Kerîm*, 27.

⁸⁹ Bu eser günümüze ulaşmamıştır; Tural, *Arap Dilinde Ezdad*, 23.

olgunlaşmak gibi anlamlara gelmektedir.⁹⁰ Kelimenin mastarı olan “جدال” kelimesi ise sürtüşme, tartışma ve galip gelme bağlamında çaba sarf etmektir.⁹¹ Terim olarak ise “meşhur olan veya doğruluğu herkes tarafından kabul edilen önermelere dayanan kıyas; tartışmada rakibi susturma yöntemi anlamında kullanılan mantık” şeklinde tarif edilmektedir.⁹²

Kur’an’da yirmi dokuz yerde geçmekte, üç yerde sülasi formunda kullanılmaktadır (el-Kehf 18/45; ez-Zuhruf 43/ 58; el-Bakara 2/197).⁹³ Bu kullanımlar dışında “ج-د-ل” kelimesi Kur’an’da mufaale siygasında birçok yerde geçmekte ve genelde karşı koyma, kâfirlerin inadi tutum sergilemesi gibi olumsuz anlamda kullanılmaktadır (Örnek olarak bk. en-Nisâ 4/109; el-En’âm 6/25, 121; el-Â’raf 7/71; el-Enfâl 8/6; el-Hûd 11/32).

Burada bir tartışma yöntemi olan cedel kavramına bir tebliğ yöntemi olup olmaması açısından kısaca değinmek gerekmektedir. Bilindiği üzere Kur’an’da herhangi bir bilgiye sahip olunmadan bir konu hakkında tartışmak yasaklanmıştır (el-İsrâ 17/36, Âl-i İmrân 3/67). Çünkü bu, insanları yanlış doğru, doğruyu yanlış göstermek suretiyle hakikati reddetme ve bâtili savunma amaçlı tartışmalara sevk etmektedir. Fakat kesin delil ve gerçek bilgiden hareketle yanlış fikirleri çürütme ve gerçeği ispat edip tartışmada benimsenen görüşü kabul ettirme adına yapılan tartışmalarda bir sakınca görülmemiş, hatta bu anlamda Hz. Peygamber’e muhalifleriyle cedel yapması emredilmiştir (en-Nahl 16/125).⁹⁴ Burada dikkat edilmesi gereken bir husus cedel emrinin, davet metodu olarak ifade edilmemesidir. Davet metodu olarak “hikmet ve güzel bir şekilde öğüt verme” yolu tavsiye edilmiş, bunun dışında müşriklere karşı yapılacak mücadelenin de en güzel şekilde verilmesi istenmiştir. Mücadele davet metodu değildir, mücadelede

⁹⁰ Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-ayn*, 6, 79; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 11, 103-105.

⁹¹ Ragıp el-İsfahâni, *el-Müfredât*, 1, 189.

⁹² Yusuf Şevki Yavuz, “Cedel”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 7: 208.

⁹³ Abdalbâkî, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, 165.

⁹⁴ Yavuz, “Cedel”, 208.

amaç karşı tarafı susturmaktır. Karşı taraf cevap veremese de görüşü gönüllüce kabul etmeyebilir.⁹⁵

Hilaf ve cedel kavramlarının münazara ilmi ile yakın ilişkisi vardır. Münazara, hilaf ve cedel ilimleri tartışma kurallarını inceleyen alanlardır fakat birbirleriyle bazı farklı özelliklere sahiptirler. Münazara, dini olsun olmasın bütün konularda gerçeği ortaya çıkarma adına yapılan tartışmaları; hilaf, fikhî mezhep müçtehitlerinin görüş ve delillerinde meydana gelen tartışmaları; cedel ise dini ya da din dışı konularda savunulan görüş hakkındaki tartışmaları ifade eder.⁹⁶

1.2. İHTİLAFLAR ÇEŞİTLERİ

Tefsirdeki ihtilaflar, genel anlamı itibariyle tarihten günümüze kadar tenevvü ve tezat ihtilafı şeklinde iki kategoride incelenmektedir. Bu çalışmada da benzer ayırım takip edilerek kavramların niteliği tartışılarak sahabe nakilleri bu kapsamda değerlendirilmektedir.

1.2.1. Tenevvü İhtilafı

Tarihi süreçte ihtilaf kavramının tezat ve tenevvü⁹⁷ şeklinde ayrılması konusuna ilk olarak İbn Teymiyye'nin eserlerinde değinilmektedir.⁹⁸ Ona göre tenevvü ihtilafı, aynı müsamama işaret eden görüşlerin farklı ibarelerle ifade

⁹⁵ Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri* (İstanbul: Yeni Ufuk Neşriyat, 1990), 159.

⁹⁶ Özen, "Hilaf", 17, 527, 538; Kahraman, *Tefsirde İhtilaflar*, 48

⁹⁷ İbn Teymiyye çizgisinde devam ederek tefsir ihtilaflarını tezat ve tenevvü şeklinde ikiye ayıran diğer âlimler ve konuyla ilgili geniş bilgi için bk: Şeyh Hâlid Abdurrahman el-Akk, *Usûlu't-tefsîr ve kavâiduhu* (Beyrut: Dâru Nefâs, 1406/1986), 83-84; Mehmed Sofuoğlu, *Tefsire Giriş* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), 198-199; Fehd b. Abdurrahman b. Süleyman er-Rûmî, *Buhûsu fî usûli't-tefsîr ve menâhicuhu* (Riyad: Mektebetu Tevbe, 1419/1998), 19-29; 41-53; Ali Karataş, *Tefsir Geleneğinde İhtilaf* (Diyarbakır: A Grafik, 2015), 281; Ahmed Muhammed eş-Şarkâvî, "İhtilâfu'l-müfessirin esbâbuhu ve davatibuhu", *Ezher Üniversitesi Usûlüddin Fakültesi Yıllık Dergisi* 17 (2001), 6-13; Süslü, Mehmet Zeki, "Kur'an Tefsirinde Sahabenin Görüş Farklılıkları", (Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009), 91.

⁹⁸ İbn Teymiyye, *Mukaddime*, 11, 13, 19; İbn Teymiyye, *Sırât-ı Müstakîm*, çev. Salih Uçan (İstanbul: Pınar Yayınları, 2014), 58; Muhammed b. Abdurrahman b. Salih eş-Şâyî, *Esbâbu ihtilâfi'l-müfessirin* (Riyad: Mektebetu'l-ubeykan, 1995), 16, 37-38; Musâid b. Süleymân Tayyâr, *Şerhu Mukaddimeti fî usûli't-tefsîr li İbn Teymiyye* (Riyâd: Dâru İbn Cevziyye, 1427/2006), 59-60; Muhammed Salih Muhammed Süleyman, *İhtilâfu's-selef fî tefsir: beyne't-tenzîr ve't-tatbîk* (Beyrut: Daru İbni Cevzî, 1430/2009), 98-101; Muayzir, *İhtilâfu't-tenevvu' fî't-tefsîr*, 37-46; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 154; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016), 224-225; Mehmet Zeki Duman, "Kur'an' Tefsirinde Sahabenin İhtilafları", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (1987): 295-308; Mollaibrahimoğlu, *3 Makale*, 69; Kahraman, *Tefsirde İhtilaflar*, 22.

edilmesi ve genel bir lafzın bazı özelliklerinden hareketle farklı yönlerine işaret edilmesidir.⁹⁹ Neticede ortaya koyulan her iki görüşünde doğru olma ihtimali bulunmaktadır; bu görüşler birbiriyle bağlantılıdır ve aynı sonuca götürmektedir.¹⁰⁰

Sonraki dönemlerde tenevvü ihtilafı, ıstılahi bir kavram olarak “bir âyetin –sahih olduğu ve çelişkili olmadığı sürece- hakkında söylenen bütün anlamlara muhtemel olması” şeklinde tanımlanmaktadır.”¹⁰¹ Bu tanım iki açıdan eleştirilmektedir. Birincisi; burada dikkat edilen husus, nakillerin sahih olup olmamasıdır, âyetin kapsamına dâhil olup olmaması değil. Bu doğru bir yaklaşım olarak gözükmemektedir. Çünkü metin sahih kabul edilse de âyete delalet etmeyebilir. İkincisi; zikredilen görüşlerin cem durumuna dikkat edilmekte, görüşler arasında ihtilaf olması göz ardı edilmektedir. Bu nedenle dakik bir tanım şu şekilde yapılabilir: Âyetin kapsamına dâhil olması şartıyla tefsir edilen metnin anlamı hakkında gelen tefsir yorumlarının çok olmasına tenevvü ihtilafı denilir.¹⁰²

Bu ihtilaflar birbirinin alternatifi olan farklı yorumlar olarak kabul edilmiş, meydana gelen ihtilafların hakikatte olmadığı, müfessirin bir ibareyi farklı isimlerle açıklamasından, karşıdaki kimselerin dikkatini konunun bir yönüne çekmek istemesinden kaynaklanan tali meselelerle ilgili izahlar olduğu söylenmiştir.¹⁰³ Hatta bu tür ihtilaflar müfessirler tarafından kabul edilip ümmet adına faydalı görülmüştür.¹⁰⁴

Âyetler hakkında ortaya çıkan ihtilaflar Kur’an ilimlerinden “Müşkilü’l-Kur’an” ilmi kapsamında incelenmektedir. Âyetlerin hakiki anlamda birbiriyle çelişmemesi temelde Allah Teâla’nın “Hâlâ Kur’an’ı düşünüp anlamaya çalışmıyorlar mı? Eğer o, Allah’tan başkası tarafından (indirilmiş) olsaydı, mutlaka onda birçok çelişki bulurlardı” (en-Nisâ 4/82) âyetinde buyurduğu gibi hakiki anlamda bir tenakuzun olmadığını göstermektedir. Nihayetinde âyetler birbirleriyle çelişmese de ortaya çıkan ihtilaflar, Kur’an’ın dil yapısından ve

⁹⁹ İbn Teymiyye, *Mukaddime*, 38, 43.

¹⁰⁰ İbn Teymiyye, *Sırât-ı Müstakîm*, 35, 57-58.

¹⁰¹ Tayyâr, *Fusûl*, 59.

¹⁰² Muayzer, *İhtilâfu’t-tenevvu’ fi’t-tefsîr*, 38.

¹⁰³ İbn Teymiyye, *Mukaddime*, 38; Kahraman, *Tefsirde İhtilaflar*, 118.

¹⁰⁴ İbn Teymiyye, *a.g.e.*, 54; Şâtıbî, *el-Muvafâkât*, 4, 185; Kahraman, *a.g.e.*, a.y.

müfessirlerin bizzat kendi görüş ve tutumlarından kaynaklanmaktadır. Ayrıca burada söz konusu edilen ihtilaflar Kur'an'ın sübutunda değil delaleti hususunda meydana gelmektedir.¹⁰⁵

Şâtibî'ye göre ihtilaflar; dinin aslında meydana gelen "hakiki" ve selevin tefsir ve içtihatlarında bulunan "zahiri ihtilaflar" olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır.¹⁰⁶ Zahiri ihtilaflar gerçekte bir ihtilafı ifade etmemekte, görünürde farklılık arz etmektedir. O nedenle bu görüşleri muhalif iki görüş gibi göstermek doğru değildir. Ona göre, selev tefsirindeki farklılıklar bazen lafzın kapsamına dâhil olan görüş ayrılığı olabileceği gibi, bazen aynı manaya gelecek farklı şeyler de olabilir. Mesela bazıları bir âyeti lügat yönünden izah ederken diğerleri mana açısından tefsir edebilir. Bazıları âyeti umum veya husus şeklinde iki farklı yönde izah edebilir. Yine okuyuş bakımından kıraat imamları, her birinin diğer kıraatleri terk ederek kendi kıraatlerini tercih edebilirler. Tüm bunlar, hakiki ihtilaf değil, ihtilafın hükümden ziyade amelde olmasını ifade etmektedir. Şayet âyet hakkında yapılan tefsirlerin tümünü kapsıyorsa bu da hakiki ihtilaf olarak görülemez. Sonuç olarak maksat aynı olduğu müddetçe farklı ibareler ile tefsir etmek, tenevvü ihtilafı kapsamında değerlendirilmelidir.¹⁰⁷

Şâtibî de İbn Teymiyye çizgisinin ötesine geçmemiş sadece isimlendirme açısından farklı bir yol takip etmiştir. Onun ihtilafı ayırmadaki temel prensibi "İslam'da ortaya çıkan ve hakkında insanların ihtilafa düştüğü herhangi bir mesele, eğer ümmet arasında kin, düşmanlık ve ayrılığa sebep olmamışsa İslam'a uygun bir mesele olduğunu anlarız"¹⁰⁸ cümlesinden anlaşılacağı üzere ayrılığa sebep olup olmaması ile alakalıdır. Bu durumda tezatın karşılığı olan hakiki ihtilaflar, tefrikaya sebep olan haram ihtilaflardır. İmam Suyûtî de tenevvü ihtilafını benzer şekilde tanımlamakta fakat Şâtibî'den farklı olarak zahiri kavramı yerine tenevvü kavramını kullanmaktadır. Suyûtî'ye göre ihtilafın meydana

¹⁰⁵ Kahraman, *Tefsirde İhtilaflar*, 4, 21-22.

¹⁰⁶ İmam Şafiî, hem fıkıh hem de tefsir usulü olarak kabul edilen "er-Risâle" adlı kitabında ihtilaf konusuna ilk değinen kimse olarak ihtilafları "hak-batıl" cihetinde değerlendirmiştir. Bu anlamda Şâtibî'nin ondan faydalandığı söylenebilir. Bilgi için bk. Muhammed b. İdris eş-Şafiî, *er-Risâle*, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir (Kahire: Mektebetu Halebî, 1358/1940), 559-560.

¹⁰⁷ Şâtibî, *a.g.e.*, 4, 215-220.

¹⁰⁸ Şâtibî, *el-Muvafâkât*, 4, 185.

gelmesinin sebeplerinden bir diğeri de; tabiîn neslindeki birinin hocasından duyduğu rivayeti farklı lafızlarla aktarmasıdır.¹⁰⁹

Zerkeşi, tenevvü ihtilafını müfessirlerin bazılarının âyetin tefsirini yaparken aynı hakikatin lazimi ve benzerleriyle yorumlaması, bazılarının da âyetin maksat ve örnekleriyle açıklaması şeklinde tanımlamaktadır. Bu tefsirler genelde âyetin farklı anlamını beyan etmiş olsa da maksatları birdir.¹¹⁰

Tenevvü ihtilafı kısaca bir âyetin farklı şekillerde izah edilmesi, verilen anlamların âyetin kapsamına dâhil olması şeklinde açıklanabilir.¹¹¹ Bu anlamda ihtilaflar, cem edilmesi mümkün olan görüş ayrılıklarını ifade eder. Tenevvü ihtilafının çeşitlerini şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Aynı müsemmaya işaret eden farklı ibarelerin kullanılmasından kaynaklanan ihtilaflar,
2. Bir konunun genel ifadesinin kapsamına giren farklı örneklerin kullanılmasından kaynaklanan ihtilaflar,
3. Birden çok nüzul sebebi zikredilmesinden kaynaklanan ihtilaflar. Burada kastedilen bir âyet hakkında zikredilen olayların hepsi âyetin inişine sebep olmamıştır, bilakis benzer olayların âyetin kapsamına dâhil edilmesi gerekmektedir,
4. Âyette geçen bir lafzın birden çok manaya gelmesinden kaynaklanan ihtilaflar,
5. Âyetlerin yakın anlamlı kelimelerle (tekarub) tefsir edilmesinden doğan ihtilaflar.¹¹²

İkinci bölümde konuya dair örneklere genişçe yer verileceği için burada tenevvü ihtilafına dair bir örnek vermekle yetinilecektir. Âyetin muhatabı ile ilgili ihtilaflar bu kapsamda değerlendirilebilir. Taberî tefsirinde görülen ihtilaf türlerinden biri budur. Örneğin; “وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْكَ وَمَا أُنزِلَ مِنْ قَبْلِكَ وَبِالْآخِرَةِ”

¹⁰⁹ Suyûti, *el-İtkân*, 3, 203-209; Kahraman, *Tefsirde İhtilaflar*, 121.

¹¹⁰ Zerkeşi, *el-Burhân*, 2, 159-160.

¹¹¹ Tenevvü ihtilafı hakkında yapılan tartışmalar ve geniş bilgi için bk. Ferruh Kahraman, “Tefsirde İhtilaflar ve Sebepleri”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/22 (2009); Ferruh Kahraman, “Tefsir Usûlünde İhtilaf Algısının Bazı Çıkmazları ve İhtilafa Bakış Açısı”, *Usûl Dergisi* 12 (2009); Ferruh Kahraman, “Tefsirde Tenevvü ve Tezat Ayırımının Yetersizliği” *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/24 (2013): 94.

¹¹² İbn Teymiyye, *Mukaddime*, 39-55; İbn Teymiyye, *Mucmûu'l-Fetâvâ*, 6, 63-64.

”هَمْ يُوقِنُونَ“ (el-Bakara 2/4) âyetinin muhatabı için bazıları müminler, (İbn Abbas), bazıları da Ehli kitaptan iman eden kimselerdir, (İbn Abbas, Mürre el-Hemedânî ve İbn Mes’ûd) demişlerdir.¹¹³ Bu iki görüş iman etme açısından her ikisini de kapsamaktadır. Burada aynı zamanda umum-husus ihtilafı söz konusudur. ikinci görüşe göre müminlerin tümü değil, bir kısmı bu âyetin muhatabı görülmektedir. Fakat birinci görüş tercih edildiğinde her ikisi de âyetin içerisine girmiş olacaktır.

Tenevvü/çeşitlilik ihtilafı görüldüğü üzere bir âyet hakkında ifade edilen görüşlerin aynı kapsamda olmasını ifade etmektedir. Bu görüşlerin bir araya getirilmesi imkân dâhilindedir ve âyetin barındırdığı anlam dışına çıkılmamaktadır. Sahâbeden nakledilen görüşlerin çoğunun bu türe girdiği iddia edilir. Bu aslında bir konunun birbirinden çok farklı şeylere işaret etse de onları bir şekilde te’vil etme cihetinden kaynaklanmaktadır. Asıl sebep Hz. Peygamber’in öğrencisi sahâbeye duyulan tazim duygusudur. Bu anlamda O’nun öğrencilerinin birbirinden oldukça farklı görüşlere sahip olabileceğini söylemek zor gelmektedir. Genel anlamda sahâbe nakilleri merfu’ konumuna çıkarılmaya çalışılmakta, böylece Tefsir ilmi Hz. Peygamber’e dayandırılmaya çalışılmaktadır. Sahâbenin bizzat Hz. Peygamber’e dayandırarak bir âyet hakkında çok farklı görüşler ortaya koyduğu rivayetler mevcuttur.¹¹⁴ Burada ya Hz. Peygamber’in bir âyeti çok farklı şekillerde izah ettiği ya da sahâbenin Hz. Peygamber’in açıklamada bulunmadığı noktalarda kendi içtihatlarına göre tefsir yaptıkları sonucu ortaya çıkmaktadır. Âyetin muhatabının kim olduğundan hükmün haramlık-helallik ve mübahlığı noktasına varıncaya kadar birden fazla görüş olması sahâbenin âyetleri tefsir ederken kendi görüşlerini, tahminlerini, vukûfiyetlerini ortaya koyduğunu göstermektedir.

¹¹³ Taberî, *Cami’u’l-beyân*, 1, 195-196; 635-636.

¹¹⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Taberî, *a.g.e.*, 9, 258-264; Ebu’l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Mâverdî, *en-Nüket ve’l-uyûn tefsîr-i’l-Mâverdî*, nşr. Seyyid Abdu’l-Maksûd b. Abdirrahîm (Beyrut: Dâru’l-kütibi’l-ilmîyye, 1433/2012), 4, 415-417.

1.2.2. Tezat İhtilafı

Bu ihtilaflar, “Zıt olan iki görüşten ikisinin aynı anda söylenmesinin mümkün olmadığı “ihtilaf türünü ifade etmektedir.¹¹⁵ Bir başka ifade ile birbirleriyle zıt ve çelişen farklı yorumları ifade etmektedir.¹¹⁶ Tezat ihtilafı, âyetin anlamı hakkında gelen iki zıt görüşten birini kabul diğerini reddetmeyi gerekli kılan ihtilafıdır.¹¹⁷ Selef (sahâbe-tabîin) tefsirindeki anlaşmazlıklar, tezat gibi görünen farklılıklar genellikle kelimenin müşterek lafız olmasından, iki zıt anlamı içerisinde barındırmasından kaynaklanır.¹¹⁸ Tezat ihtilafı konunun ayrıntılarıyla ilgili meselelerde değil, konunun temelinde meydana gelen hakiki ihtilaflardır.¹¹⁹ Bu ihtilafların selef tefsirinde değil, re’y ile tefsir edilen kitaplarda olduğu söylenmektedir.¹²⁰

İbn Teymiyye’ye göre “Tezat ihtilafı” birbirini nakzeden ve çelişik görüşler ihtiva eden ihtilaf türüdür. Bu tür ihtilaflar daha çok usûlü’-d-din ve inanç konularında söz konusudur. Tezat ihtilafı, “İhtilaf halinde doğruya isabet eden tektir” diyen ve cumhur ulemanın temsil ettiği Muhattie’ye (doğru tektir diyen kimselerdir) göre fûru (fikhî) konularda ortaya çıkmaktadır. “Bütün müçtehitler musibtir” diyen Musavvibe’ye göre ise fûruattaki içtihat farklılıkları da tenevvü ihtilafı olarak kabul edilmektedir.¹²¹ Konuyla ilgili İmam Malik’e sahâbeden nakledilen iki muhtelif görüş konusunda genişlik söz konusu olup olmadığı sorulunca onun şöyle cevap verdiği nakledilir: “Doğruya ulaşıncaya kadar bunda

¹¹⁵ Tayyâr, *Fusûl*, 59; Râgıp el-İsfehâni, *Mukaddimetu Câmiu’t-tefasir: Tefsire Giriş*, çev. Celalettin Divlekçi (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2011), 69.

¹¹⁶ İbn Teymiyye, *Sırât-ı Müstakîm*, 58; İbn Teymiyye, *Mecmû’l-Fetâvâ*, 14, 430.

¹¹⁷ Muna bnt. Abdilaziz, *İhtilâfu’t-tenevvu’ fi’t-tefsîr*, 40.

¹¹⁸ İbn Teymiyye, *Mukaddime*, 54.

¹¹⁹ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1, 153.

¹²⁰ Pek çok âlim meydana gelen ihtilafların re’y ile tefsirden kaynaklandığını düşünmektedir. Bunlardan bazılarını örnek olarak şunlar verilebilir: Ebû Muhammed Abdulhak İbn Atiyye el-Endûlisî, *Muhareru’l-vecîz fi tefsîri’l-Kitâbi’l-azîz*, nşr. Abdüsselam Abdü’s-Şâfi Muhammed (Beyrut: Dâru’l-kütübî’l-ilmîye, 1422/2001), 1, 12; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtûbî, *el-Câmiu li-Ahkâmi’l-Kur’ân*, çev. M. Beşir Eryarsoy (İstanbul: Buruc Yayınları, 2015), *Ahkâmu’l-Kur’ân*, I, 237-238; Zehebî, *İtticâhatu’l-munharife*, 18; el-Hûrî, Abdullah Hûrî “Esbâbü ihtilâfi’l-müfessirîn fi ayâti’l-ahkâm” (Yüksek Lisans Tezi, Kahire Üniversitesi Daru’l-ulûm Fakültesi İslam Şeriatı Bölümü, 2001), 3.

¹²¹ İbn Teymiyye, *Sırât-ı Müstakîm*, 58-59.

bir genişlik yoktur. Hak yalnızca bir tanedir. İki muhtelif görüş nasıl (aynı anda) doğru olabilir!”¹²²

Hakiki anlamda meydana gelen ihtilaflar için şöyle denebilir: “Ortaya çıkan ve düşmanlık doğuran, kin ve nefret uyandıran karşılıklı ağır ithamlara ve ayrılıklara sebep olan meseleler İslâmi değildir, din ile ilgisi yoktur.”¹²³ Kur’an’da geçen “Şu dinlerini parça parça edenler ve kendileri de grup grup ayrılmış olanlar var ya, (senin) onlarla hiçbir ilişgin yoktur. Onların işi ancak Allah’a kalmıştır.” (el-Enâm 6/159) âyeti bu görüşün doğruluğuna delil sayılabilir. Fakat şunu da ifade etmek gerekir ki bu anlamda bir ihtilaf birbirinden farklılık arz eden, cemi mümkün olmayan iki farklı görüş olmaktan ziyade dinin haram kıldığı, ümmeti tefrikaya götürecek nefsanî eğilimlerdir. Bu duruma hataen düşen Müslümanlar da görüşlerinden dönerek tevbe etmelidir. İslam kardeşliğinin tesisi için görüşleri kutuplaştırmamalıdır.

Tezat ihtilafı için beş sebep sayılmaktadır:

1. Müfessirlerin sahih rivayetleri bırakıp zayıf rivayetlere iltifat etmeleri,
2. İçtihat ve istinbat gereken konularda müfessirin gerekli kurallara riayet etmemesi,
3. Müfessirlerin siyak-sibak, sebab-i nüzul, nasih-mensuh gibi Kur’an ilimlerini göz ardı ederek âyetleri sadece Arapça ile açıklamaları,
4. Müfessirlerin âyetlerin sözlük anlamlarını, hakiki medlullerini dikkate almaması, rivâyetleri görmemesi ve sahip olduğu mezhep ve görüşe göre tefsir yapması,
5. Müfessirlerin bidat ehlinden olup mezhebi görüşleri doğrultusunda âyetleri te’vil etmesidir.¹²⁴

Görüldüğü gibi tezat ihtilafının sahâbe neslinde olması kabul edilmemektedir. O nedenle bu tür ihtilaflar olumsuz olarak nitelendirilmekte ve de

¹²² Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm, *el-İhkâm fî usûl’l-ahkâm*, nşr. Abdu’r-rezzâk Afîf (by.: Mektebetü’l-İslâmiyye, 1402) 6, 87.

¹²³ Şâtîbî, *Muvâfâkât*, 4, 187.

¹²⁴ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1, 155-156; Mollaibrahimoğlu, *3 Makale*, 95-106.

haram kabul edilmektedir.¹²⁵ Oysa hem sahâbeden gelen rivayetlerde hem de tâbiînde tezat olarak isimlendirilebilecek ihtilaflar mevcuttur. Çünkü tezat ihtilafı, doğru olsa dahi, telif edilmesi mümkün olmayan iki görüşü ifade etmektedir. Bu anlamda, farklılık konunun hem temelinde hem de tali meselelerinde görülebilir. Aslında bu konuyu ele alanların da bahsettikleri gibi daha çok ahkâm konusunda aktarılan bu rivayetler, tefsir ilmi kapsamında değerlendirilmemektedir.¹²⁶ Sahâbe ve tâbiînin ihtilafında, ahkâmın yanında nasih-mensuh, hakikat-mecaz, kıraat ve mekki-medeni gibi konulardaki farklı görüşleri de bu ihtilaf çerçevesinde değerlendirmek mümkündür. Tenevvü ihtilafı için zikredilen aynı müsemmaya işaret etme konusundaki ilke, müsemma farklılaştığında tam tersi durum ortaya çıkararak görüşleri tezat olarak nitelendirmeye fırsat tanımaktadır.

İkinci bölümde örnekler genişçe işleneceği için burada konuyu ifade etmek için bir örnek vermekle yetinilecektir. Bu bağlamda, tezat ihtilafının kapsamına dâhil olan en temel konu neshe dair gelen farklı görüşlerdir. Bir âyetin yürürlükte olması ile aynı âyetin ilga edildiğinin ifade edilmesi, cem edilmesi mümkün olmayan farklılıklardır. Nitekim konuya misal olarak aşağıdaki âyet verilebilir:

“(Savaşta) inkâr edenlerle karşılaştığımız zaman boyunlarını vurun. Nihayet onları çökertip etkisiz hâle getirdiğinizde bağı sıkı bağlayın (sağ kalanlarını esir alın). Artık bundan sonra (esirleri) ya karşılıksız ya da fidye karşılığı salıverin. Savaş sona erinceye kadar hüküm budur. Eğer Allah dileseydi, onlardan geç alırdı. Fakat sizi birbirinizle denemek için böyle yapıyor. Allah yolunda öldürülenlere gelince, Allah onların amellerini asla boşa çıkarmayacaktır.” (el-Muhammed 47/4).

Bu âyet savaşta esirlerin durumu ile ilgili açıklamalarda bulunmaktadır. Hz. Ebûbekir, İbn Abbas, Mücâhid, Dahhâk, Katâde ve Süddî’ye göre bu âyetin hükmü Enfal sûresi 67. âyetle kaldırılmıştır. Yani savaşta ele geçirilen esirlerin tümünün öldürülmesi gerekmektedir. İbn Ömer, Hasan-ı Basrî, Ata b. Ebî Rebah ve İbn Cüreyc’e göre âyetin hükmü sabittir, âyet muhkemdir. Dolayısıyla âyetin esirler hakkındaki emri uygulanmalıdır.¹²⁷

Görüşlerin tezat olarak isimlendirilmesi, sahâbenin dinen, aklen eksik olmasından değil, farklı düşünce ve bilgilere sahip olması yönünde

¹²⁵ Tezat ihtilafı ile ilgili eserler için bk. Abdülcelil Candan, *Kur’ân Tefsirinde Sapma ve Nedenleri Tefsire Sokulan Bidat, Hurafe ve Tahrifat* (İstanbul: Denge Yayınları, 2005);

¹²⁶ İbn Teymiyye, *Mukaddime*, 38.

¹²⁷ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 10, 181-182; Muhsin Demirci, *Kur’ân Tefsirinde Farklı Yorumlar Tespitler-Değerlendirmeler* (İstanbul: İfav Yayınları, 20017) 3, 135.

düşünülmelidir. Tezat ihtilafı, tefrika çıkarma düşüncesini, dini bozma anlamını ifade etmemektedir. Bir araya getirilemeyen hükümlerin, sebebi nüzullerin, açıklamaların, çeşitli tefsirlerin olmasını ifade etmektedir. Bir âyetin nesh edilip edilmediği konusundaki görüş ayrılığı tenevvü/çeşitlilik konusuna derç edilecek bir husus değildir. Nitekim bir şey ya vardır ya da yoktur. Aynı anda hem var hem yok olması kabul edilemez.¹²⁸ Bu bir özellik olarak da aynı sonucu verir. Bir şey ya siyah ya da beyazdır. Aynı anda ikisi birlikte bulunmaz. Gece ve gündüz gibi, biri varken diğeri yoktur. Bir âyetin aynı anda birden çok anlamı ifade etmesi ve bunun da sahâbeye hatta peygambere isnad edilmesi hakikatin tek olmasını kabul edenler açısından doğru olmamaktadır. Hz. Peygamber'in de aynı anda bir şeyi hem emir, hem de nehyettiği düşünülemez. Muradı ilahi iki zıt anlamı aynı anda kasteder mi, etmez mi tartışmasında tercih edilen görüş, kastın tek, yorumun çok olmasıdır. Bu durumda tezat ihtilafı sahâbe arasında yaşanmıştır. Fakat bütün görüşler tenevvü ihtilafı olmadığı gibi, tezat ihtilafı da değildir.

1.3. İHTİLAUF SEBEPLERİ

Tefsirde meydana gelen ihtilafları değerlendirebilmek için öncesinde genel anlamdaki ihtilaflara etki eden sebepleri incelemek gerekmektedir. Bir konuda ihtilafın meydana gelmesine sebep olan birçok faktör bulunmaktadır. Bu sebepleri temelde fitri, dini, toplumsal ve siyasi sebepler şeklinde tasnif etmek mümkündür.

1.3.1. Fitri sebepler

İhtilafa etki eden fitri sebepler, kişinin sahip olduğu maddi ve manevi özelliklerden kaynaklanmaktadır. İnsan, maddi ve manevi boyutuyla birlikte sahip olduğu güç ve yeteneklerin oluşturduğu kompleks bir varlıktır.¹²⁹ Maddi özellikler insanın daha fiziki, manevi özellikler ise insanın ruhsal ve zihinsel yapısı ile ilgili alanları kapsamaktadır.

¹²⁸ Bu bilgiyi Mantık ilminde çelişmezlik ilkesi çerçevesinde şöyle ifade etmek mümkündür: “Bir şey (aynı zaman ve şartlar içerisinde) hem kendisi hem de başka bir şey olamaz”; İbrahim Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş* (İstanbul: Elis Yayınları, 2013), 17.

¹²⁹ Hayati Hökelekli, *İslam Psikolojisi Yazıları* (İstanbul: Dem Yayınları, 2009), 46.

Maddi anlamda bir kimsenin yaratılıştan sahip olduğu fitri yapı, başkaları ile arasındaki en temel farklılıktır.¹³⁰ Genel anlamda insanlar ırki bir özellik olarak dil ve ten renklerine sahip olma bakımından birbirlerinden ayrılmaktadır (er-Rûm, 31/22). İrsal özellikler, genetik ve kültürel kodlarla kişilere işlenmekte, bu ise anlam dünyası oluşturma ve düşünme yetisi geliştirmede etkili olmaktadır. Daha özele indirildiğinde ise her insanın yaratılış süreci aynı şekilde devam etmekle birlikte (el-Hac 22/5; el-Mü'minûn 23/12-14; el-Mü'min 40/67; Hz. Adem ve eşi, Hz. İsa bu konuda istisna edilmektedir; Âl-i İmrân 3/59; en-Nisâ 4/1), kadın ve erkek birbirinden farklı fiziksel ve zihinsel özellikler göstermektedir (Hucurât 49/13). Fiziki açıdan farklılaşan cinsiyet, kişilerin gereksinimlerini de doğal olarak birbirinden ayırmaktadır. İhtiyaçlar değiştiğinde ise kişiler arası ihtilaflar meydana gelebilmektedir.

Manevi anlamda ihtilafa etki eden özelliklerin başında “akıl” yetisi gelmektedir. Kişiler, akli meleke sahibi olma bakımından birbirlerinden ayrılmakta, zekâ kapasitesi açısından çeşitli meziyetler göstermektedir. Bir kişinin düşünsel faaliyetini, bir olayı anlamlandırma çabasını etkileyen bu özelliği, onu diğerlerinden ayırmakta ve akli kapasitesine göre farklı sonuçlar elde etmesine neden olmaktadır.

İnsanlar fiziki olarak birbirine benzemedikleri gibi, ruhsal olarak da birbirine benzememektedir. Bunun temelinde farklı karakteristik özellikler yatmaktadır. Bazı insanlar doğuştan mizahi bir yapıya sahipken bazıları ciddiyet sahibi; bazıları inatçı, bazıları uysal; kimi aktif, kimi tembel; kimi vurdumduymaz, kimi alıngan bir ruha sahiptir. Bunun gibi pek çok özellik kişilerin duygu ve tavırlarını etkilemekte, anlayışlarını farklılaştırmaktadır. Bununla ilgili olarak kadın ve erkeklerin beyin özelliklerinin farklılaşması örnek verilebilir. Kişiler beyin yapısının bir özelliği olarak algılamada farklı özellikler göstermektedir. Bu da zihinsel işleyişi etkilemektedir.¹³¹ Beynin işleyişi, insanın

¹³⁰ Hayati Hökelekli, “İnanç Ve Mezhep Farklılıklarının Psikolojik ve Kültürel Temelleri”, *Diyanet Dergisi* 20/10 (1984): 25; Zeki Yıldırım, “İhtilafın Menşei, Konusu ve Çeşitleri”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15 (2001): 217.

¹³¹ Sinan Canan, “Erkek Beyni Beta, Kadın Beyni Son Sürüm”, *NTV Sağlık*, 1 Nisan 2018 (İnternet Erişimi: <https://www.ntv.com.tr/saglik/erkek-beyni-beta-kadin-beyni-son-surum,Baj8nFGZX0uE1fkKXJjNPw>).

maddi ve manevi yapısının birbirinden bağımsız olmadığını da gösteren önemli bir örnektir. Fiziki olarak insanda bulunan bu yapı, kişinin bir durumu anlayıp ona karşı tavır takınmasında ruhi olarak etkili olmaktadır.

Nihayetinde insanların aynı kaynaktan (en-Nisâ 4/1) türemiş olması onları huy ve tabiat açısından benzer kılmamaktadır. Zira birbirinin aynısı olan iki insan yoktur. İnsanlar arasında dış görünüşleri, zekâları, tavırları, mizaçları duyguları, değer sistemleri ve kişilik özellikleri açısından sayılamayacak kadar farklılık bulunmaktadır. Tüm bunlar kişilerin ihtilafa düşmesinde potansiyel ihtilaf unsuru olarak ortaya çıkmaktadır.

1.3.2. Dini Sebepler

Bir kimsenin sahip olduğu dini kimlik, kişiyi iki açıdan ihtilafa sürükler. İlk olarak kişi, mutlak hakikat olarak kabul ettiği dini inancı ile diğer din sahiplerini “öteki” konumuna koyarak onlardan farklı bir yol çizer. Bu, dinler arası ihtilafı doğurmaktadır. İkinci olarak aynı din mensubu kimseler arasında meydana gelen ihtilaflardır ki bu da âyetlerin yorumlanmasındaki ihtilafları temel alması itibariyle tezi asıl ilgilendiren ihtilaflardır.

Aynı din mensubu kimseler arasında meydana gelen ihtilafları ikiye ayırmak mümkündür: a) Kur’an’ın dil yapısından kaynaklanan ihtilaflar b) Müfessirden kaynaklanan ihtilaflar.¹³² Bu anlamda metinden ve yorumcudan kaynaklanan farklı görüşler, dini ihtilafların oluşmasını sağlamaktadır.

Kur’an’ın metin yapısından kaynaklanan sebeplerin başında Kur’an’da da ifade edildiği üzere âyetlerin “muhkem ve müteşabih” (Âl-i İmrân3/7) olması gelmektedir. Mücmel ve müphem âyetlerin varlığı tefsirde ihtilafa zemin hazırlayan bir diğer sebeptir. Nitekim bu âyetlerin beyanı konusunda gelen farklı izahlar bu durumu ortaya koymaktadır. Arap dili ve belagatinin özelliklerini taşıyan Kur’an’ın, dilsel açıdan müşterek lafızları içinde barındırması, âyetin umum veya husus ifade etmesi, âyette takdim-tehir olup olmaması, âyetin hakikat-mecaz anlamında alınıp alınmaması, hazif edilen kelimenin hangisi olması

¹³² Müfessirlerin ihtilaf sebeplerine dair yazılan kitaplarda bazıları bu ayrımı esas almıştır. Geniş bilgi için bk. Muhammed Vehbi Dereli, *Tefsirde Yanılgı Sebepleri ve Bunlardan Korunma Yolları* (Ankara: Fecr Yayınları, 2009); Kahraman, *Ulûmu’l-Kur’ân Özelinde Tefsirde İhtilâflar*.

gerektiği ve i`rab açısından cümle yapısı, lehçelerin dile etkisi gibi hususiyetleri ihtilafların meydana gelmesine neden olmaktadır.¹³³

Kıraat ihtilafları da Kur'an'ın dilsel özelliklerinden kaynaklanan ihtilaf olmakla birlikte, farklı yönlerden tartışılmaktadır. Kıraatlerin mütevatir olması, şaz olması, senedinin sahih olması; yedi harf, yedi kıraat, on kıraat, on dört kıraat, kıraatin hükme etkisi gibi pek çok muhtelif tartışmayı içinde barındırması açısından kıraate dair zikredilen ihtilaflar, geniş kapsamlı bir konudur.

Asıl ihtilafı meydana getiren unsur ise müfessirin kendisinden kaynaklanan ihtilafıdır. Müfessirlerin Kur'an'a yaklaşımı ve takip ettiği usul farklılaştıkça ihtilaflar da artmaktadır.¹³⁴ Bunların başında nakil veya dirâyet merkezli yaklaşım gelmektedir. Yine müfessirin eksik bilgi sahibi olması, Arap dil ve gramerini, dilin felsefesini, Arap şiirini, cahiliye dönemini bilmemesi bu konudaki temel sebeplerdir.¹³⁵ Bunun yanında âyetlerin nüzul sebeplerini veya âyetin nasih-mensuh olup olmadığını bilmeme de müfessirden kaynaklanan ihtilaf sebebidir. Ayrıca müfessirin ilmi kapasitesi, kültür ve anlayış seviyesi de farklı görüşlerin ortaya çıkmasında etkili olmuştur.¹³⁶

Kur'an'ın tefsir edilmesinde meydana gelen ihtilaflar, yorumlama faaliyetinde yer alan dil, zaman, mekan, tarih, insan, olgu ve kültür gibi unsurlara bağlı olan öznellikten kaynaklanmaktadır.¹³⁷ Nitekim anlama ve anlamlandırma faaliyeti Hz. Peygamber dışındaki kimseler için bir içtihat meselesidir, sübjektiftir. Bu da farklı yorumların ortaya konulmasında önemli bir etken olmaktadır.

Dini ihtilaflarda incelenmesi gereken pek çok konu bulunmaktadır. Bunların başında kelâmî, fikhî, mezhebî ve tasavvufî ihtilaflar sayılabilir. Buradaki ihtilafların temel sebebi yukarıda da ifade edildiği gibi şer'i nasların

¹³³ Muhammed Bahaeddin Yüksel, *Kur'an'ı Farklı Anlama ve Nedenleri* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 107-160; Yıldırım, "İhtilafın Menşei, Konusu ve Çeşitleri", 220.

¹³⁴ Ahmet Sait Sıcak, *Kur'an Tefsirinde Öznellik* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 9.

¹³⁵ Dereci, *Tefsirde Yanılgı Sebepleri*, 33-90.

¹³⁶ İslam tarihi boyunca yanlış te'villeri önleme adına müfessirlerin taşınması gereken şartlara ayrıca değinilmiştir. Geniş bilgi için bk. Ateş, Şule Yüksel, "Müfessirin İlmî Ölçüsü" (Yüksek Lisans Tezi, Yalova Üniversitesi, 2017).

¹³⁷ Sadık Kılıç, "Dil ve İnsanın Tarihselliği Bağlamında Dini Metin", *Kur'an ve Dil-Dilbilim ve Hermenötik Sempozyumu* içinde, ed. Necati Kara (Van: Bakanlar Matbaası, 2001); Yüksel, *Kur'an'ı Farklı Anlama Nedenleri*, 97; 14.

ihtimalli yapısı ve anlayış ve değerlendirme farklılığı şeklinde zikredilebilir.¹³⁸ Fakat daha ziyade yorumcunun düşünsel anlamda ait olduğu ekol ve dayandığı deliller, ihtilafların ortaya çıkmasında etkili olmaktadır.¹³⁹ Nihayetinde dini kimliğin ve dini metinlerin muhtelif görüşlerin ortaya çıkmasında temel sebep oluşturduğu söylenebilir.

1.3.3. Toplumsal Sebepler

Her dönemin kendine özgü birtakım özellikleri bulunmaktadır. Bu özellikler, psikolojik ve sosyolojik açıdan kişilere etki etmektedir. Bu anlamda “insanın kişiliği, kültürünün parçasıdır”, dolayısıyla toplum ve kişi birbirinden ayrılmaz bir bütündür.¹⁴⁰ Kişinin zihin yapısı onun yetiştirilme tarzına, gelenek, örf ve adetlerine uygun olarak gelişmektedir. Dışarıdan farklı bir müdahale olmadıkça kişi, karakterini ve zihni kapasitesini bu yönde geliştirerek kullanmaktadır.¹⁴¹

Ali Şeriatî, kişinin dört zindanından birini, yaşadığı toplum olarak tanımlar ve sosyal çevreyi de şekillenmesinde baskın bir güç olarak görür. O kadar ki, toplumun zorlayıcı gücü boş bir kap konumunda olan bireyi dilediği gibi doldurabilmektedir. İnsan, toplumunun düşünce tarzını, eğilimlerini ve ideallerini benimser ve kabul eder. Toplum bireyine, sadece manevi bakımdan zihniyet, ideal, ahlak vermemekte, aynı zamanda onun biyolojisine ve fizyolojisine de etki

¹³⁸ Ebû'l-Feth Beyânûnî, *İhtilaftan Rahmete*, çev. Ebûbekir Sifil, (İstanbul: Risale Yayınları, 1989), 23.

¹³⁹ Kelâmî, fikhî, mezhebî ve tasavvufî ihtilaflara dair bazı eserler için bk. Celal Yıldırım, *Kur'ân Ahkâmı ve Mezhep İmamlarının Görüş Farklılıkları* (İstanbul: Bahar Yayınları, 1972); Muhammed Hüseyin ez-Zehabî, *İtticâhatu'l-munharife fi tefsiri'l-Kur'ân'i'l-Kerîm devafiuha ve def'uha* (Kahire: Mektebetu Vehbe, 1406/1986); Yusuf el-Kardavi, *İhtilaflar Karşısında İslâmî Tavır*, çev. Osman Taha (İstanbul: İlke Yayınları, 1992); Mevlüt Güngör, *Kur'ân Tefsirinde Fikhî Tefsir Hareketi ve İlk Fikhî Tefsir* (İstanbul: Kur'ân Kitaplığı, 1996); Abdülkerim Zeydan “Hilaf İlmi ve İslam Hukukçularının Hukukî İhtilaflarının Sebepleri”, çev. Abdullah Kahraman, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (1999); Ebû Ca'fer et-Taberî, *İhtilâfu'l-Fukahâ*, nşr. Mecdî Fethî's-Seyyid (Mısır: el-Mektebetü'l-tevfikiyye, 1430/2009); İzmirli İsmail Hakkı, *İlm-i Hilâf*, Haz. Sırrı Fuat Ateş, (Konya: Hüner Kitapevi, 2010).

¹⁴⁰ Mümtaz Turhan, *Kültür Değişmeleri* (İstanbul: İFAV, 1987), 35; Birinci, Ali, “Din Kültürü Ve Ahlak Bilgisi Öğretmenleri Ve İmam Hatip Lisesi Meslek Dersleri Öğretmenlerinin İnsan Doğasına İlişkin Tutumları” (Yüksek Lisans Tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, 2016), 17.

¹⁴¹ Yıldırım, “İhtilafın Menşei, Konusu ve Çeşitleri”, 217.

etmektedir.¹⁴² Bu bakımdan insanın yaşadığı coğrafyanın kendisi üzerinde önemli derecede etkisi bulunmaktadır. Nitekim İbn Haldun, fiziki coğrafyanın insanların renklerine, ahlakına ve birçok özelliklerine etkisinin önemini vurgulamakta hatta bulunduğu bölgenin bereketli topraklar olup olmasının dahi insanın karakterinde etkisi olduğunu düşünmektedir.¹⁴³

Yukarıda verilen bilgilerden hareketle şu ifade edilebilir: Birey, sosyal yapısının kalıpları çerçevesinde düşünmektedir. Toplumsal algı, insanın tüm benliğini etkiler. Bir insanın zihniyeti, toplumunun yıllarca oluşturduğu tasavvur üzerinden teşekkül etmektedir.¹⁴⁴ Nihayetinde İslam toplumu geniş bir coğrafyaya yayılmaktadır. Müslüman bir kimse, kendi toplumunun bir parçası olarak, sosyal kimliğinden hareketle dini metinlere yaklaşmaktadır. Bunun neticesinde yorumlar farklılaşmakta ve ihtilaflar meydana gelmektedir.

1.3.4. Siyasi Sebepler

Siyasi anlamda ihtilafın ortaya çıkmasına etki eden sebep “gücün elde edilmesi” çerçevesinde gerçekleşmektedir. İslâmi bakış açısıyla ifade edilirse “halifelik” sultanın elde edilmesi şeklinde tasvir edilmesi mümkündür. Nitekim dünya tarihi, ilk dönemlerden bugüne kadar devletlerarası güç çekişmelerine sahne olmuştur. Bu erke sahip olmak için sevk ettirici bir etken olarak dinin de araçsallaştırıldığı görülmektedir.

İnsan yeryüzüne halife makamında gönderilmiştir (el-Bakara 2/30; el-Enâm 6/165; Yûnus 10/13-14; en-Neml 27/62; el-Fâtır 35/39). Halifelik ise bir siyasi otorite olma bakımından liderlik elde etme yarışını içerisinde barındırmaktadır. Kur’an’da da belirtildiği gibi, halifelik beraberinde savaşları da getirmektedir. Kişiler veya kabileler siyasi otorite olmak için, güç elde etmeyi meşru ve gayri meşru yollardan sağlayabilir. İktidar olma isteği, makam ve mevki elde etme tutkusu insanları muhalefet etmeye güdümlen en güçlü

¹⁴² Ali Şeriatî, *Kendisi Olmayan İnsan İnsanın Dört Zindanı* (İstanbul: Fecr Yayınları, 2017), 169.

¹⁴³ İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Arslan Tekin (İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, 2017), 1, 195, 201, 204.

¹⁴⁴ Sıcak, *Kur’an Tefsirinde Öznellik*, 22.

duygulardandır.¹⁴⁵ Bu yüzden olsa gerek halifelğin, yani siyasi gücün savaşı da beraberinde getireceği Kur'an'da dile getirilmiştir (el-Bakara 2/30).

Hz. Peygamber'in vefatının ardından, sahâbe, siyasi otoriteyi belirlemede Hz. Peygamber'in peygamberliği ve devlet başkanlığı arasında net bir ayırım yapamamıştır. Devlet başkanlığı siyasi çizgiden ayrılarak, dini temeller üzerinden bina edilmeye çalışılmıştır. İdareyi elde etmede dini argüman ortaya koyma gayesi, sahâbe'den itibaren siyasi krizler yaşanmasına sebep olmuş, hâlâ da olmaya devam etmektedir.¹⁴⁶

Kur'an'da ve Sünnet'te siyasi yönetim şekli ile ilgili bir bilgi verilmemiş genel anlamda ilkelerden bahsedilmiştir.¹⁴⁷ Hz. Peygamber'den siyasi yönetimin şekli, siyasi yöneticinin şahsiyetine dair herhangi bir bilgi nakledilmemesi, halifelik ve otorite meselesinin dini bir meseleden ziyade dünyevi şart ve koşulların çerçevesinde düzenlenmesi gerektiğine, Müslüman toplumların kendi yapılarına göre bir yönetim belirleyebileceğine işaret etmektedir.¹⁴⁸ Bu boşluktan hareketle ilk dönem yönetime gelme biçimleri birbirinden farklılık göstermiştir. İşte "halifelik" seçimleri dini verilerle zemin hazırlanan siyasal ihtilaflardan biridir. İslam tarihinin "Benî Saide Çardağı"nda başlayan halife seçimindeki görüş farklılıkları, bugüne kadar devam eden, iki temel fırkanın oluşumuna sebebiyet vermiştir; Sünnilik ve Şiiilik.¹⁴⁹

Miladi 632 yılında Hz. Peygamber'in vefatıyla birlikte siyasi yönetime talip dört grup ortaya çıkmıştır:

1. Haşimoğulları dışındakilerin bir araya geldiği Hz. Ebûbekir, Hz. Ömer ve Ebû Ubeyde b. Cerrah grubu,

¹⁴⁵ Hökeleli, "İnanç ve Mezhep Farklılıklarının Psikolojik ve Kültürel Temelleri", 31.

¹⁴⁶ Ahmet Akbulut, "Hz. Muhammed Sonrası İlk Siyasi Krizin Teolojik Yansımaları", *Kelam Araştırmaları Dergisi* 4/2 (2006), 3.

¹⁴⁷ Sönmez Kutlu, *Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri* (Ankara: Otto Yayınları, 2012), 138; Şaban Ali Düzgün, *Din Birey Toplum*, (Ankara: Akçağ Yayınları, 2013), 88-89; Muhammet Yılmaz, *Kur'an'da Siyasi Düzenin Temel İlkeleri*, (İstanbul: Erkam Yayınları, 1438/2016), 108-121.

¹⁴⁸ Kutlu, *a.g.e.*, 139.

¹⁴⁹ Ahmet Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası Alevi Sünni Ayrışmasının Arka Planı* (Ankara: Otto Yayınları, 2015).

2. Hz. Peygamber'in kendi kabilelerinden olması gerekçesiyle devlet yönetiminin Haşimoğullarına bırakılmasını isteyen Hz. Ali ve Hz. Abbas grubu,

3. Hz. Peygamber'i Medine'ye davet edip tüm varlıklarıyla İslam'a hizmet ederek yaşadıkları yeri İslam yurdu yapan Ensar grubu.¹⁵⁰

Siyasi anlamda ilk olarak ortaya çıkan bu kriz Kur'an ile delillendirilemediğinden rivayet yoluna başvurulmuş, yönetimin Kureyş kavmine ait bir hak olduğu iddia edilmiştir.¹⁵¹ Daha sonraki dönemlerde ortaya çıkacak siyasi ihtilafların temeli bu olay olmuştur. Bunun sonucunda dini metinler bir araç olarak bu konuda çözüm için başvurulan bir kaynak olmuştur. Böylece siyasetin sebep olduğu ihtilaflar meydana gelmiştir. Neticede dinsel düşünce siyasallaşmış olmaktadır.¹⁵²

Siyasi ihtilaflardan doğan ayrılıklar fikhî ve itikadi anlamdaki ihtilafların da tetikleyicisi olmuştur. Nitekim farklı siyasi görüşlere sahip bölgeler birbirinin ilmi birikiminde faydalanmama gibi taassubi eylemler göstermişlerdir.¹⁵³

1.4. İHTİLAFLAR BAĞLAMINDA HZ. PEYGAMBER VE SAHABE TEFSİRİ

Tefsir konusundaki ihtilaflar, başlangıçtan günümüze kadar devam etmiş ve bundan sonra da yaşanmaya devam edecek gibi görünen bir meseledir. Buna göre; tefsir tarihi sürecinde Kur'an'ın anlaşılmasında yaşanan farklılıkları ifade etmek için Hz. Peygamber ve O'nun tedrisatından geçmiş sahabesinin tefsirleri, ihtilafların temellendirilmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Çünkü hem nüzul çağında hem de sonrasında vuku bulan olaylar ihtilafların caiziyetini, insani bir boyutu olduğunu göstermekte; sonrasında ortaya çıkacak ihtilaflara da zemin hazırlamaktadır.

Peygamber dönemine dair yaşanan ihtilaflar konusunda belirtilmesi gereken husus, âyetler tefsiri konusunda ihtilaf meydana gelmesi çok nadir olan

¹⁵⁰ Akbulut, "Hz. Muhammed Sonrası İlk Siyasi Krizin Teolojik Yansımaları", 7.

¹⁵¹ a. mlf., "Hz. Muhammed Sonrası İlk Siyasi Krizin Teolojik Yansımaları", 7.

¹⁵² Akbulut, "Hz. Muhammed Sonrası İlk Siyasi Krizin Teolojik Yansımaları", 9.

¹⁵³ Cabir Alevani, *Müslümanlar Arasında Görüş Ayrılığında ve İslam'da İhtilaf Usulü*, çev. Abdülhalim Ural (İstanbul: Risale Yayınları, 2017), 73.

bir durumdur. İhtilaf ancak anlaşılmayan âyetler veya farklı kıraat sebebiyle oluşan ayrılıklar konusunda görülmektedir.

Peygamber sonrası sahâbe döneminde ise tefsirde ihtilaf, Hz. Peygamber'in rehberliği ve ilk dönemde oluşan ortamın etkisi bu durumun beraberinde getirdiği kişisel ve çevresel farklılıklar ile artmaya başlamıştır. Bu anlamda Kur'an anlayışlarının ve tefsir ekollerinin temeli bu dönemde oluşmuştur.

1.4.1. Hz. Peygamber'in Tefsiri

Hz. Peygamber'in Kur'an'ı tefsir etme metodu olarak öncelikle Kur'an'a dayandığı bilinen bir vakıadır. Kur'an'ın Kur'an ile tefsiri hem Hz. Peygamber'in hem de sahâbenin başvurduğu bir yöntemdir.¹⁵⁴ Kur'an'ın bir yerinde kısaca belirtilen bir konu başka bir yerde genişçe ele alınmaktadır. Aslında bu Kur'an'ın yirmi üç yıllık bir süreçte peyder pey inmesinin (el-Furkân, 25/32) neticesinde dinamik bir metin olmasının bir sonucudur. Vahiy daima olaylara, sorunlara müdâhil olmuş, daima toplumun gündemini belirlemiştir. Hz. Peygamber Kur'an'ı en iyi bilen biri olarak yol arkadaşlarına da bu yöntemi kendi şahsında öğretmiştir. Buna peygamber kıssalarını örnek olarak verilebilir. Genel bir ifadenin özel bir ifade ile sınırlandırılması Kur'an'ın bir başka açıklama şeklidir. En'âm sûresinde geçen "İman edip de imanlarına zulmü bulaştırmayanlar var ya..." (el-En'âm 6/82) ayette "zulüm" kelimesi sahâbe tarafından genel anlamda yapılan bütün kötü şeyler şeklinde anlaşılırken, Hz. Peygamber, burada kastedilen zulmün başka bir sûrede bahsedilen "şirk" (Lokman 31/13) manasına geldiğini haber vermesi, Hz. Peygamber'in mutlak anlamda gelen âyetleri diğer âyetlerle tahsis edip açıklamasına örnektir.

Hz. Peygamber'in Kur'an'ı tefsir etme yöntemi, mücmel âyetleri tafsil (ayrıntısıyla açıklaması) etmesiyle, âm hükümleri tahsis etmesiyle, müşkil gibi görünen âyetleri tavzih etmesiyle, nesh¹⁵⁵ olan âyetleri bildirmesiyle, müphem

¹⁵⁴ Sadreddin Gümüş, *Kur'an Tefsirinin Kaynakları* (Ankara: Kayıhan Yayınları, 1990), 31.

¹⁵⁵ Hz. Peygamber'in nasih ve mensuh âyetleri bildirmesi onun tefsir yöntemi olarak ifade edilse de konuyla alakalı Hz. Peygamber'den hiçbir rivayet nakledilmemiştir. Geniş bilgi için bk. Ali Galip Gezgin, "Nesh Problemi Bağlamında Mensûh Olduğu İddia Edilen Bazı Ayetlerin Hz.

(kapalı) kalan âyetleri ve garip kelimeleri açıklamasıyla, misallerle tasvir etmesiyle ve âyetlerin nihai amacını beyan etmesiyle gerçekleşmiştir. Ayrıca ahkâmı beyan etmiş, üstün ahlak ilkelerini açıklamış ve ona teşvik etmiştir.¹⁵⁶

Taberî Hz. Peygamber'in tefsirinin mukaddimesinde Nahl sûresi 44. âyetindeki "tebyin" kapsamında değerlendirme yapmış, Kur'an'ın tefsirinde sadece Rasulullah'ın bilebileceği açıklamalar olduğunu, ondan gelmedikçe kimsenin izahını bilemeyeceği âyetlerin bulunduğunu ifade etmiştir. Bunlar, âyetlerdeki emir-vücub –nehiy-irşad gibi salt Arapça dilbilgisi çerçevesinde anlaşılmayacak âyetlerin kastının bildirilmesi şeklindeki beyanlardır.¹⁵⁷ Hz. Peygamber'in âyetleri beyan etmesi iki şekilde gerçekleşmektedir: namazların vakitleri, haccın menasikleri ve zekât miktarı gibi mücmelin beyanı; kadının hala ve teyze ile aynı anda nikâhlanmasının haram kılınması, talakla ilgili bazı hükümler yenilen ve yenilmeyen hayvanlar, avlanma, hamr (şarap) dışında sarhoşluk edici diğer şeylerin haram kılınması gibi hükümde ziyade kurallar koymasındır.¹⁵⁸

Birbiriyle çelişkili gibi gözükken âyetler hususunda çözüm sunmak Hz. Peygamber'in bir diğer tefsir metodudur. Nitekim bu yöntem Kur'an ilimleri açısından "müşkilü'l-Kur'an" olarak isimlendirilmiş ve konuyla ilgili birçok eser verilmiştir. Kur'an'da var olan zekât verilmesine dair emirler, sadaka konusundaki teşvikler ile "Altın ve gümüşü biriktirip gizleyerek onları Allah yolunda harcamayanları elem dolu bir azapla müjdele" (et-Tevbe 9/34) âyeti arasında bağlantı sahâbe tarafından anlaşılammış, mal biriktirmenin yanlış bir eğilim olduğu zannedilerek servet edinme ve miras bırakmanın caiz olmadığı düşünülmüştür. Hz. Ömer âyetin tam olarak neyi ifade ettiğini sorunca Rasulullah'ın "Allah, zekâtı sadece mallarınızdan geriye kalan kısmını arındırmak

Peygamber Tarafından Tefsiri", *IV. Kutlu Doğum Sempozyumu içinde*, ed. İsmail Yakıt vd. (Isparta: S. D. Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2002, 242.

¹⁵⁶ Suat Yıldırım, *Peygamberimizin Kur'an'ı Tefsiri* (İstanbul: Işık Yayınları, 2014), 28; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 231, 233.

¹⁵⁷ Taberî, *Camîü'l-beyân*, 1, ; Yıldırım, *Peygamberimizin Kur'an'ı Tefsiri*, 28.

¹⁵⁸ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 232; Demirci, *Tefsir Tarihi*, 62.

için farz kılmıştır” açıklaması zekât vermenin mal edinmek ve miras bırakmayı engellemediği ortaya konulmuştur.¹⁵⁹

Kur’an’da yer alan bazı kelimeler bazen açıklanmaya ihtiyaç duyuyordu. Bunlar lugavi olarak bilinse de Kur’an bağlamında ve İslâmi açıdan tefsir edilmesi gerekiyordu. Hz. Aişe’den gelen bir rivayet bu konuya örnek teşkil etmektedir. “Din (işlerin)de üzerinize hiçbir güçlük de yükledi” (el-Hac 22/78; وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ) ayetinde geçen “Harac” kelimesinin ne anlama geldiğini soran Hz. Aişe’ye, bu kelimenin “ed-dayk/darlık/sıkıntı” anlamına geldiği şeklinde izah etmiştir.¹⁶⁰ Bu ve benzeri örnekler Hz. Peygamber’in Kur’an’ı lugavi tefsir yöntemine teşkil edecek mahiyette açıkladığını göstermektedir. Bunlar, ayette geçen bir kelimeyi sahâbenin bildiği bir eş anlamlı kelime ile ifade etme, o kelimeye dair açıklamada bulunma, şer’i manasını, ve asıl maksadını bildirme gibi şekillerde olmuştur.¹⁶¹ Hz. Peygamber’in dile dayalı olarak yapmış olduğu tefsire dair pek çok örnek bulunmaktadır. Rasulullah açıklamada bulunurken muhatabının sosyokültürel ve bilgi seviyesine dikkat ederek hatta psikolojik durumu da göz önüne alarak açıklamalarda bulunuyordu. Onun karakter özelliklerinden biri olan az konuşma ve peygamberi özelliği olan az sözle çok şey anlatma (cevâmiu’l-kelîm) bu tür açıklamalarda önem arz etmektedir. Aynı zamanda soyut konuları temsil, teşbih yoluyla somut bir hale getirmesi de farklı izah yönlerini göstermektedir.¹⁶²

Hz. Peygamber’in tefsirine dair elde edilen bu bilgiler sahâbede gelişerek yankı bulmuş, onların Kur’an’ı anlama ve yorumlama çabalarında ışık olmuştur. Yapılan bu tefsir faaliyetleri daha sonraki süreçte inşa edilecek tefsir disiplini için temel oluşturmuştur. Tüm bunların yanında belirtmek gerekir ki Hz. Peygamber’in tefsiri sonraki dönem âlimlerinin kullandığı bir terim olan tefsir

¹⁵⁹ Hâkim, *Müstedrek*, 2, 333; Ferruh Kahraman, “Hz. Peygamber (s.a.v.)’in Tefsirinin Kur’ân İlimlerindeki Yeri”, *Diyanet İlmî Dergi* 49/1 (2013): 14.

¹⁶⁰ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 8, 252; Ali Galip Gezgin, “Hz. Peygamber’in Dil Yeteneği ve Dile Dayalı Tefsiri”, ed. İsmail Yakıt (Isparta: Tuğra Matbaası, 2006), 79.

¹⁶¹ Geniş bilgi ve örnekler için bk. Yıldırım, *Peygamberimizin Kur’ân’ı Tefsiri*.

¹⁶² Gezgin, “Hz. Peygamber’in Dil Yeteneği ve Dile Dayalı Tefsiri”, 77-78.

ilmini ifade etmez;¹⁶³ ona esas ve kaynak teşkil eder. Zamanla gelişen, olgunlaşan tefsir faaliyetleri sonraki dönemlerde müfessirin âyeti dilsel açıdan tek tek ele alarak incelemesi, sarf, nahiv, i'rab, meani-beyan-bedi' ilimleri açısından tahlil edilmesi; kıraat farklılıklarının belirtilmesi, mecaz ve hakikat gibi âyetin ifade ettiği anlamın belirlenmesi ve muradullahın ortaya koyulması şekline bürünmüştür.¹⁶⁴ “Hz. Peygamber (sav) ise tefsirin, sadece murad-ı ilahîyi beyan yönü ile meşgul olmuş, lafız ve terkiplerin ince tahliline girişmemiştir.”¹⁶⁵

Hz. Peygamber'in tefsiri kadar, Kur'an ve dine dair yaptığı açıklamalarda sahâbe arasında yaşanan olaylarda Hz. Peygamber'in tutumu da, ihtilafın temellendirilmesinde mühimdir. Kaynaklarda nakledilen bir habere göre Hz. Peygamber, “Kalpleriniz Kur'an'da birleştiği müddetçe Kur'an okuyunuz. İhtilafa düştüğünüzde kalkıp dağılınız”¹⁶⁶ demiş ve Kur'an hakkında meydana gelen tartışmaların ayrılık ve düşmanlığa sevk edeceği endişesiyle bu konuda yol arkadaşlarına ciddi uyarılarda bulunmuştur. Tefrikayı yok edip, birlik ve sevgiye dayalı adaletli bir toplum oluşturmak isteyen Kur'an'ın bunun tam zıddına bir duruma sebep olması Hz. Peygamber'in kabul edebileceği bir davranış değildir. Bu rivayetten anlaşıldığı kadarıyla Kur'an konusunda şüphe uyandıracak, dini anlamda tefrika yaratacak ihtilaf haramdır. Bu anlamda bir ihtilafın Hz. Peygamber döneminde yaşanmadığı söylenebilir. Çünkü peygamber otoritesi, vahiy adına sadece Hz. Peygamber'e yetki veriyor bu da tefrikanın bastırılmasını sağlıyordu. Buradan hareketle bazıları, sahâbe arasında meydana gelen ihtilafların, Hz. Peygamber'in vefatı ile başladığını ifade etmektedirler. Çünkü, Hz. Peygamber hayattayken sadır olan ihtilaflar çözüme kavuşuyor, ihtilafa sebep olacak durum kalmıyordu.¹⁶⁷

Nüzul döneminde ortaya çıkan ihtilafa dair örnek olarak şu olay zikredilebilir: Hz. Peygamber Ahzab gününde arkadaşlarına şöyle buyurmuştur:

¹⁶³ İsmail Cerrahoğlu, *Kur'ân Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hz Veren Amiller*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Basım Evi, 1968), 44.

¹⁶⁴ Nihat Uzun, “Hz. Peygamber'in Tefsirinde “Bağlam” Meselesi”, *Bilimname Dergisi* 22 (2012): 131-132.

¹⁶⁵ a. mlf., “Hz. Peygamber'in Tefsirinde “Bağlam” Meselesi”, 132.

¹⁶⁶ Buhari, “Fedâilu'l-Kur'ân”, 37.

¹⁶⁷ Mehmet Zeki Duman, *Uygulamalı Tefsir Usulü ve Tefsir Tarihi: Başlangıcından Tedvin Dönemine Kadar* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1992), 181.

“Sizden biriniz Beni Kureyza’ya varmadan ikinci namazını kılmamasın.” Oraya henüz varmadan ikinci namazının vakti gelmiş, orada bulunan sahâbe ihtilaf ederek ikiye ayrılmıştır. Bir kısmı “oraya varmadıkça ikinci namazını kılmayalım” derken, diğerleri “bilakis namazı kılalım. Hz. Peygamber’in maksadı bu değildi. Beni Kureyza’ya çabuk varmamızı kastederek böyle buyurdu” diyerek onlara muhalefet etmişlerdir. Sonra durum Hz. Peygambere arz edilince O da her iki tarafı tasdik etmiştir.¹⁶⁸ Hz. Peygamber emrini zahiri manasıyla anlayıp amel edenlerle, maksadı düşünüp onun sonucuna göre amel edenlerin ihtilafını gayet normal bularak iki tarafı da kınamamış ve ihtilafa bir anlamda izin vermiştir.¹⁶⁹ Bundan hareketle ilk dönemde dini anlayışları, zahiri ve makasid merkezli yaklaşım olarak iki farklı şekilde oluştuğu söylenebilir. Neticede bu bakış açısı, Kur’an yorumlarında da etkili olmuştur.

Sahâbe arasında da kendi şahsi durumları ve farklı değerlendirme yapımlarının sonucu olarak birtakım ihtilaflar zuhur etmektedir. Örnek olarak yolculuğa çıkan iki sahâbenin namaz vakti girdiğinde yanlarında su bulunmaması sonucunda teyemmüm alarak namaz kılmaları ve sonrasında vakit çıkmadan su bulunca birinin su ile abdest alıp namazı iade etmesi diğerinin ise teyemmüm almayı yeterli görmesi verilebilir. Bu olay Hz. Peygamber’e anlatılınca Hz.

¹⁶⁸ Buhari, “Megazi”, 33; Müslim, “Cihad”, 69.

¹⁶⁹ Hz. Peygamber döneminde Sahabe arasında meydana gelen içtihat farklılıkları, sosyal-siyasi açıdan farklı düşünme, toplumsal olayları farklı değerlendirme, kabilecilik düşüncesi tartışmalara neden olmuş, bu ihtilaflar üzerine birçok ayet inmiştir. Konuyla ilgili örnek olması açısından şu örnekler zikredilebilir: Bedir esirlerine ne yapılacağı hususunda meydana gelen ihtilaflar ve Enfal sûresi 67-68. ayetlerin inmesi; Benî Mustalik Gazvesi dönüşünde yaşanan Ensar-Muhacir kavgası ve Munafıkun sûresinin nazil olması; Benî Mustalik dönüşünde meydana gelen ifk hadisesinde Sahabenin olaya karışması ve Nûr sûresinin 11-22. ayetlerinin inmesi; Hûdeybiye Antlaşması öncesi, antlaşma süreci ve sonrasında yaşanan muhalefet olayı ve Fetih sûresinin inmesi; Mekke Fethi esnasında Kureyş’in affedilmesi sırasında Ensar’ın bu davranışlara tepki göstermesi; Temimoğullarına lider tayin etmede Hz. Ebûbekir ve Hz. Ömer’in tartışması sonucu Hucurât sûresinin 1. ayetinin inmesi; Hz. Peygamber ve Hz. Ömer’in münafıklara namaz kılıp kılmama ile ilgili tartışması sonucu Tevbe sûresi 84. ayetin inmesi gibi olaylar bu konuda örnek verilebilir. Daha geniş bilgi için bk. Ebû Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Tarih-i Taberî*, çev. M. Faruk Gürtunca (İstanbul: Sağlam Yayınevi, t.y.), 3, 161; 3, 209-219; 3, 224-226; Kurtûbî, *Ahkâm’u’l-Kur’ân*, 8, 95-96; 8, 343; 12, 311-313; 16, 165-166; 16, 226-227; 17, 365-367; Celâleddin es-Suyûtî, *Esbâbü’n-nüzûl Âyet-i Kerimelerin İniş Sebepleri*, çev. Abdulcelil Alpkıray (İstanbul: Semerkand Basım Yayın Dağıtım, 2015), 270, 290, 371-376, 477-478; 525-527; İhsan Arslan, *Hz. Peygamber ve Sahabe Örneğinde İslam’da Eleştiri Kültürü* (İstanbul: Okur Akademi Yayınları, 2018), 60-102. Müslim, Cihad 84, 85; Mahmut Kavaklıoğlu, “Sahâbe-i Kirâm’ın İstek, Öneri ve İtirazları Karşısında Hz. Peygamber (Hz. Peygamber’in Sahabede Oluşturmak İsteddiği Özgüven)”, *Ekev Akademi Dergisi* 7/15 (2003): 62.

Peygamber, teyemmüm ile iktifa eden sahâbeye hitaben “Sünnete uygun hareket ettin, namazın ecrini alacaksın” demiş, su ile abdest alarak namazı iade eden sahâbeye de “Sana da iki ecir vardır” demiştir.¹⁷⁰ Hz. Peygamber’in sağlamış olduğu bu rahatlık, bir konuda farklı iki sonuç elde edilebileceği konusunda genişlik sağlayarak ilmi ve fikri ortamın zenginleşmesinde etkili olmuştur.

Hz. Peygamber’in sahâbeyi içtihadı teşvik etmesi, içtihat yapanların görüşlerinden memnuniyet duyması, hata yaptıklarında düzeltmesi, sahâbenin görüşlerini dile getirmesinde büyük bir genişlik sağlaması, farklı görüşleri olumlayıp ortak noktada birleştirmeyi amaç edinmesi Onun ihtilaf zenginliğine dayalı zihniyet inşasını ifade etmektedir. Nitekim “Muaz hadisi” varid olduğu zaman Kur’an tamamlanmamış, nazil olmaya devam ediyordu. Böyle bir süreçte yeni âyetlerin gelme durumu ihtimal dâhilindeyken Hz. Peygamber Kur’an ve Sünnetin genel ilkelerine dayanan re’yin önünü kesmemiştir.¹⁷¹ Böylece bu konuda kendisine güvenen, âyetin ifade edebileceği bir anlamı istinbat eden sahâbenin görüşlerini açıklamaktan çekinmedikleri görülmektedir.¹⁷²

Hz. Peygamber döneminde tefsire dair vuku bulan ve meşhur olan en önemli örnek ise, Hz. Ömer ve Hişam b. Hakem arasında meydana gelen kıraat ihtilafıdır. Kendisinden farklı bir okuyuşa sahip olan Hakem’i, namaz kılarken duyan Hz. Ömer, bu konuda sert bir tepki göstermiş neticede yaka paça Hz. Peygamber’in önüne gelmişlerdi. Bu duruma öfkelenen Hz. Peygamber derhal Hz. Ömer’den kendisine hâkim olarak Hişam b. Hakem’i bırakmasını istemiş, durumu her ikisinden tek tek dinlemiş, daha sonra her ikisini de tasvip ederek bir daha

¹⁷⁰ Ebû Davûd, “Temizlik”, 126; Kurtûbî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 5, 260.

¹⁷¹ Sahip Beroje, “Hz. Peygamber’in Sahabe İctihadları Karşısındaki Tavrı”, *İslâmi İlimler Dergisi* 3/1 (2008):128.

¹⁷² Konuyla ilgili İbn Mace’de rivayet edilen bir olayda; “Hz. Ali Yemen’de iken tek temizlik müddeti içerisinde bir kadınla beraber olan üç adam kendisine getirilir. Bu adamların her birisi kadının doğurduğu çocuğun kendisine ait olduğunu iddia ediyordu. Hz. Ali onlardan iki kişiye: “Çocuğun buna ait olduğunu ikrar ediyor musunuz?” dedi, onlar, “hayır” dediler. Tekrar iki kişiye: “Çocuğun buna ait olduğunu ikrar ediyor musunuz?” dedi, onlar da, “hayır” dediler. Hz. Ali’nin her defasında iki kişiye aynı soruyu sorması ve onların da “hayır” cevabı vermeleri üzerine, aralarında kura çekti ve çocuğu kura isabet edene verdi. Diyetin üçte ikisini de kura isabet eden adama yükledi. Bu olay Hz. Peygamber’in huzurunda zikredilince, azı dişleri gözükmüncüye kadar gülümsediği rivayet edilmektedir.; İbn Mâce, “Ahkâm”, 20; Beroje, “Hz. Peygamber’in Sahabe İctihadları Karşısındaki Tavrı”, 129.

Kur'an konusunda ihtilaf etmemeleri konusunda uyarmıştı.¹⁷³ Böylece dilin verdiği genişlik çerçevesinde Hz. Peygamber, Kur'an'ın genel yapısına aykırı olmadığı, kastedilen anlamı bozmadığı sürece kabul etmiştir, denilebilir.

Sonuç olarak sahâbenin hem tefsiri hem de ihtilafın mahiyetini Hz. Peygamber'den öğrendiği söylenebilir. Hz. Peygamber ile Sahabenin ilişkisinin şeyh-mürîd ilişkisi gibi pasif bir ilişki şeklinde olduğu düşünülmektedir. Oysa tam tersi aradaki ilişki hoca-talebe ilişkisi gibi dinamik bir süreci ifade etmektedir. Daima soran-sorgulayan, itiraz eden, istekte bulunan, teklif sunan, ictihad yapan, istişare edilen bir sahabe nesli bulunmaktadır. Tabi bu tamamen “onurlu, şahsiyetli insan yetiştirme” ilkesini hedef edinen, yol arkadaşlarına güvenen, fikirlerini ciddiyetle dinleyen, içtihadları karşısında İslâmi ilke ve inançlara aykırı olmadıkça destekleyen, sorgulamalarına yanıt veren bir muallimin (s.a.v.) sayesinde meydana çıkmaktadır. Sahabede meydana gelen ilmi ihtilafların temeli yetiştirilme şekillerinden kaynaklanmaktadır.¹⁷⁴

1.4.2. Sahâbe Tefsiri

Hz. Peygamber'den sonra Kur'an'ı Kerim'i en iyi anlayan ve yorumlayan sahâbedir.¹⁷⁵ Sahâbenin genelde İslam, özel olarak tefsir hakkında söyledikleri sözlerini bizim için değerli kılan şey, vahyin indiği ortamda yaşamış olmaları,¹⁷⁶ vahyin bizzat muhatabı olmaları, yaptıkları nakillerin sünnet olma ihtimali veya

¹⁷³ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 1, 66-67; Benzer bir olay Ubey b. Ka'b ve başka bir sahâbi arasında da yaşanmış, hatta Ubey b. Ka'b bir an bu farklılık ve genişlik karşısında şüpheye düştüğünü söylemiş, daha sonra Hz. Peygamber'in açıklama ve duasıyla itminana erdiğini ifade etmiştir; Taberî, *a.g.e.*, 1, 69-73.

¹⁷⁴ Konuya dair geniş bilgi ve örnekler için bk. Arslan, *Hz. Peygamber ve Sahabe Örneğinde İslam'da Eleştiri Kültürü*; Mahmut Kavaklıoğlu, “Sahâbe-i Kirâm'ın İstek, Öneri ve İtirazları Karşısında Hz. Peygamber (Hz. Peygamber'in Sahabede Oluşturmak İsteddiği Özgüven)”; Abdullah Ünal, “Sahâbenin Hz. Peygambere Muhalefeti”, *Araşan Sosyal Bilimler Dergisi İlmî Dergisi* 9-10, (2010).

¹⁷⁵ Cemâleddin el-Kâsımî, *Kur'ân'ı Anlamak Tefsir İlminin Temel Meseleleri*, çev. Sezai Özel (İstanbul: İz Yayıncılık, 1990), 17; Ahmed Emin, *Fecrü'l-İslam İslam'ın Doğuşu*, çev. Ahmet Serdaroğlu (Ankara: Kılıç Kitabevi, 1976), 294.

¹⁷⁶ Örneğin Arap kültüründe çöl ve deve ile ilgili kullanılan hidayet, delalet gibi kavramlar İslam ile birlikte anlam kaymasına uğrayarak ona daha ziyade soyut anlamlar yüklenmiştir. Bunların incelikli belâgi anlamları bu durumu bilenler tarafından anlaşılmış ve naklin olmadığı noktalarda müracaat noktası olmuştur; Bünyamin Erul, “İlk Dönem Kur'ân Okumaları (Sahâbenin Kur'ân'ı Anlama Çabaları)”, . “İlk Dönem Kur'an Okumaları (Sahâbenin Kur'an'ı Anlama Çabaları Üzerine)”. *VII. Kur'an Sempozyumu Kur'an ve Müslümanlar içinde*, (Ankara: Fecr Yayınevi, 2005), 24.

Hız. Peygamber'den duyan birinden duyma ihtimalleridir. Unutmamak gerekir ki onlar Kur'an ikliminde yetişmiş, onun uyarı ve müjdesiyle hitap olunmuş kimselerdir. Ayrıca Arap dil ve gramer bilgisini, kelimenin delalet ettiği manayı ve bağlamı bilmelerinden ötürü sahâbenin, Kur'an'ın ifade ettiği manaya daha iyi hâkim olmaları söz konusudur.¹⁷⁷ Bir diğer açıdan Kur'an'ı sûre ve âyetlerin iniş sırasına, Kur'an pasajlarının tertip ve tedriciliğine göre öğrenmişlerdir. Ayrıca anlamadıkları her meseleyi Hız. Peygamber'e sorma imkânına sahip olmuşlardır. Son olarak âyetlerin hangi bağlamda, hangi illet ve hikmete binaen indiğini bilmektedirler. Sahâbenin, Kur'an'ın anlaşılmasına en büyük katkısı, âyet ve sûrelerin iniş sebeplerini haber vermeleridir.¹⁷⁸

Sahâbenin tefsirini iki dönemde incelemek mümkündür, nüzul dönemi ve nüzul sonrası. Vahyin nazil olduğu dönemde Kur'an'ı anlama ve anlatma faaliyeti daha çok öğrenilen bilginin aktarılması şeklinde olmuştur. Özellikle kendini ilme adayın Suffa ehli öğretim faaliyetlerinin başını çekmiştir. Ubade b. Samit, Abdullah b. Said b. As ve Übey b. Ka'b gibi sahâbe diğer sahâbeye okuma ve yazma öğretmişlerdir.¹⁷⁹ İbn Mes'ûd, Habbab b. Eret, Mus'ab b. Umeyr gibi hafız sahâbe de vahyin ilk dönemlerinden itibaren öğretmenlik yapan diğer kimselerdir.¹⁸⁰ Sahâbenin, Hız. Peygamber'in öğretileri dışında Kur'an hakkında yorum yapmada çekimser davranması, bu dönemdeki ihtilafları azaltmıştır.¹⁸¹ Bu dönemde yol arkadaşlarının ilmi ve fikri anlamda gelişmesi için büyük bir çaba sarf eden Hız. Peygamber, istinbat etme konusunda ashabını cesaretlendirmiştir. Nakledilen bilgilere göre Hız. Peygamber, Amr b. As ve Ukbe b. Amir gibi bazı sahâbeye kendi huzurunda içtihat ettirerek¹⁸² bu konuda eğitmiştir.¹⁸³

¹⁷⁷ Sürmeli, *Sahabenin Kur'an Anlayışı*, (İstanbul: MSB Safa Yayın Dağıtım, 2016), 22.

¹⁷⁸ Erul, "İlk Dönem Kur'an Okumaları (Sahabenin Kur'an'ı Anlama Çabaları)", 24-25.

¹⁷⁹ Muhammed Mustafa el-A'zami, *Vahyedilişinden Derlenişine Kur'an Tarihi Esi ve Yeni Ahit ile Karşılaştırmalı Bir Araştırma*, çev. Ömer Türker ve Fatih Serenli (İstanbul: İz Yayıncılık, 2014), 98.

¹⁸⁰ A'zami, *Kur'an Tarihi*, 97.

¹⁸¹ Abdurrahman Altuntaş, "Hız. Peygamber ve Sahabe Döneminde Tefsir", *Uluslararası "İslami İlimlerin Teşekkülü ve İslami İlimler Arası İlişkiler" Sempozyumu (28-30 Nisan 2014/Bişkek-Kırgızistan) içinde*, edt. Adem Çatak ve Berat Sarıkaya (Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, 2014), 13.

¹⁸² Beroje, "Hız. Peygamber (a.s)'in Sahabe İchtihatları Karşısındaki Tavrı", 126.

Sahâbe Hz. Peygamber'den görüp öğrendiği şekliyle Kur'an'ı açıklama görevini üstlenmiştir. Bu faaliyetler genel anlamda mescidlerde gerçekleşmekte olup hutbe esnasında, sabah namazı sonrasında veya günün belirli bir bölümünde yapılmıştır. Sahâbe tefsirinde ayetlerin Kur'an ve sünnet ile tefsir edilmesi temel esastır. Şayet burada bir bilgiye rastlanmazsa o zaman Arap şiirinden ve Arap tarihinden istifade etmişlerdir. Ayrıca Müslüman olan ehli kitap âlimlerinden bilgi alarak İsrâiliyâtta da faydalanmışlardır.¹⁸⁴

Buradan hareketle sahâbe tefsirinin kaynağı olarak Kur'an, Sünnet, içtihad ve istinbat (re'y) ve ehli kitap şeklinde dört madde sıralamak mümkündür.¹⁸⁵

Sahâbe tefsirinin genel özellikleri kısaca şu şekilde belirtilebilir:

- Sahâbe tarafından, Kur'an'ın tamamının tefsir edilmediği söylenebilir.¹⁸⁶
- Kur'an'ı anlamada Arap olan sahâbe'nin, âyetlerin bağlamına ve tarihine şahit oldukları için, daha sonraki nesillere göre ihtilafları daha azdır.
- Sahâbe tefsirinde icmalî (genel) bir anlam vermekle yetinilmiş, tafsilî (ayrıntılı) bir anlam verme genelde aranmamıştır.

¹⁸³ Bunun sahâbe neslindeki yansımaları şu rivayette görmek mümkündür: “Rivayet edildiğine göre Abdullah b. Abbas bir seferinde Sait b. Cübeyr'e, “Konuş!” dedi. Sait b. Cübeyr ona, “Senin huzurunda mı konuşayım?” deyince, Abdullah b. Abbas, “Senin konuşman ve benim de konuşmam Allah'ın nimetinden değil mi? Eğer konuşmanda isabet edip doğruyu söylersen, bir şey gerekmez. Fakat konuşmanda hata yaparsan, hatanı düzeltir, sana doğrusunu öğretmiş olurum” demiştir”: Nurettin Turgay, “Sahabenin Tefsir İlmindeki Yeri”, *Bilimname Dergisi* 6/14 (2008): 48.

¹⁸⁴ Zehebî, *et-Tefsir ve'l-mufessirîn*, 37; Abdulhamit Birişik, “Tefsir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40: 282; Altuntaş, “Hz. Peygamber ve Sahabe Döneminde Tefsir”, 22-23; Turgay, “Sahabenin Tefsir İlmindeki Yeri”, 44.

¹⁸⁵ Zehebî, *a.g.e.*, 37; Ömer Dumlu, “Sahabe Tefsiri Üzerine”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (1992): 361.

¹⁸⁶ Burada dikkat çekici bir husus olarak Mücâhid'in “Ben İbn Abbas'a Kur'an'ı baştan sona arz ettim. Her ayette durup ona sorular sordum” (Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 1, 100) rivayeti, anlam, sözlü aktarım düzeyinde bir tefsir faaliyetinin olduğunu fakat yazılı bir eser olmadığı yorumunu mümkün kılmaktadır. Nitekim İslam fetihleri Sahabe döneminde başlamış, yeni İslam'a girenlere bizzat Sahabe öğretmenlik yapmış, Kur'an'ı baştan sona kendi himayelerinde ezberletip açıklamışlar, bu vesile ile okullar kurup her gün ders yapmışlardır. Konuya dair Mesruk'tan gelen bir rivayette İbn Mes'ûd hakkında “İbn Mes'ûd önce bize sûreyi kıraatiyle okur, sonra da bu sûreyi akşama kadar tefsir ederdi” nakledilerek bu gerçeklik ortaya konulmuştur: Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 238.

- Âyetin dilsel açıklamalarından hareketle yorum yapılmış ve kelime izahlarında bulunulmuştur.
- Sahâbe tarafından yapılan tefsirlerde kelimâ ve fikhî izahlar noktasında farklılıklar bulunsa da, bu tefsirlerde hiçbir mezhebi ideolojinin yansımaları söz konusu değildir.¹⁸⁷ Dolayısıyla, sahâbe döneminde mezhebî bir tutumdan bahsetmek olanaksız olduğu gibi, meydana gelen ihtilafların mezheplere zemin hazırladığı da tartışılmaz bir gerçektir.
- Sahâbenin tefsir yöntemlerini; Kur'an'ın Kur'an'la, Hz. Peygamber'in sünneti ile nüzul sebeplerini aktarmakla¹⁸⁸, şiirle istihsad etmekle ve bazı âyetlerde re'ye başvurmak ile ifade etmek mümkündür.¹⁸⁹
- Sahâbe, âyetlerde müşkil (çelişkili) gibi gözükten durumları bazen tahsîs, bazen de tarihî yolla çözüme kavuşturmuşlardır.¹⁹⁰
- Bazen bir sahâbi âyetin hakikat yönünü esas alırken; diğer sahâbi mecaz yönünü dikkate almıştır.¹⁹¹
- Sahâbe, Yahudi ve Hristiyan din adamlarından kendilerine ulaşan bilgilerden hareketle İsrâiliyâtı tefsirlerinde kaynak olarak kullanmışlardır.¹⁹²

Sahâbenin genel tefsir özelliklerinde bahsedilenler her sahabe için geçerli değildir. Tefsir konusunda bilgi birikimlerinin ve yaklaşımların farklılık göstermesi, sahâbe tefsirinde ihtilafa zemin hazırlamıştır. Bu anlamda sahâbeyi ihtilafa sevk eden sebepleri dini ve dünyevi açıdan değerlendirmek mümkündür. Dinin bizzat kendisinin imkân verdiği sebepler olduğu gibi (Kur'an'ın metin yapısı gibi), kişinin kendisinden başlayarak çevresinin, toplumunun, yaşadığı çağın, anlam dünyasındaki farklılıkların etkisi yadsınmaz bir gerçektir.

¹⁸⁷ Zehebî, *et-Tefsîr ve 'l-mufessirîn*, 89.

¹⁸⁸ Demirci, *Tefsir Tarihi*, 83.

¹⁸⁹ Dumlu, "Sahabe Tefsiri Üzerine", 361-362.

¹⁹⁰ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 235.

¹⁹¹ Cerrahoğlu, *Tefsirin Doğuşu*, 77.

¹⁹² Muhammed Hüseyin Zehebî, *Tefsir ve Hadiste İsrâiliyyât*, çev. Enbiya Yıldırım (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2011), 35, 38; Ertuğrul Döner, *Tefsirde İsrâiliyyât'ın Kaynak ve Bilgi Değeri* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 33; *Büyük Tefsirde İsrâiliyyât*, 114.

Burada şunu da belirtmek gerekir ki; sahâbenin hepsinin tefsir ilmi konusunda ehliyet sahibi olduğu iddia edilemez. Aynı şekilde her birinin ayetlerle ilgili bilgi birikimi eşit değildir. Nitekim bunu şu örnekte görmek mümkündür. Bir gün Halid b. Velid namaz kıldırırken âyetleri karıştırınca diğer sahâbe tarafından uyarılmış, o da kendi durumuna mazeret olarak “Cihad beni Kur’an’ı öğrenmekten alıkoydu” cevabını vermiştir.¹⁹³

Sahâbenin anlayış farklılıkları, âyetleri anlayıp yorumlamalarına da yansımıştır. Bunun neticesinde kimi Arap dilindeki bilgi seviyelerine göre literal okumayı öncelerken; kimileri de mecazi manayı ve âyetin gaye ve amacını ortaya çıkarmayı ilke edinmiştir.¹⁹⁴ Nitekim bu konuda örnek olarak İbn Abbas ve Huzeyfe b. Yeman’ın âyetin muhatabı konusunda iki farklı yaklaşım sergilemesi verilebilir. Şöyle ki; bir gün Huzeyfe b. Yeman’ın bulunduğu bir mecliste bir kişi Maide sûresi 44. âyetin muhatabının Müslümanlar değil, Yahudiler olduğunu söyleyince bu cevabı beğenmeyen Huzeyfe b. Yeman, bunun yanlışlığına işaret etmek için şöyle cevap vermiştir: “Bu İsrailoğulları da ne kadar güzel kardeşleriniz! Kur’an’da bahsedilen iyi bir durum size, ama kötü bir durumdan bahsedilince onlara öyle mi?”¹⁹⁵ Böylece Huzeyfe b. Yeman’ın âyetleri belirli kimselere has kılarak, âyetin mesajını almaktan geri durma ve de âyeti belirli bir tarihe ait kılma konusunda kızdığını anlamak mümkündür.¹⁹⁶ Bunun tam zıddına bir yaklaşım ise İbn Abbas’tan nakledilmiştir. Rivayete göre Yahudilerin haksız yere övünmesini zemmeden Al-i İmran sûresi 187. âyeti Mervan b. Hakem’i düşündürmüştü. Konuyu İbn Abbas’a elçi göndererek sordurmuştur. İbn Abbas ise onun endişesini yersiz bularak bu âyetin Müslümanları ifade etmediğini, âyetin muhatabının Yahudiler olduğunu, Müslüman bir kimsenin övünmesinin bu kapsama girmeyeceğini belirtmiştir.¹⁹⁷ Görüldüğü gibi sahâbenin Kur’an’a

¹⁹³ Said Havva, *el-Esas fi’s-Sünne Hadislerle İslam Tarihi*, çev. Varol, Çetintaş, Ural, Aktepe, Özdemir (İstanbul: Hikmet Neşriyat, 1409/1989), 6, 473; Sürmeli, *Sahabenin Kur’an Anlayışı*, 64.

¹⁹⁴ H. Mehmet Soysaldı, “Sahabenin Tefsir Anlayışı”, *Diyanet İlmî Dergi* 38/3 (2002): 47.

¹⁹⁵ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 4, 593.

¹⁹⁶ Sürmeli, *Sahabenin Kur’an Anlayışı*, 146.

¹⁹⁷ Taberî, *a.g.e.*, 3, 571.

yaklaştığı perspektif sonrasında oluşacak farklı zihniyetlerin temelini inşa etmektedir.

Sahâbenin ihtilaf etmesinde etkili olan sebeplerden bir diğeri de farklı yerleşim yerlerinde yaşamalarıdır.¹⁹⁸ Her bölge insanının dini aidiyeti, kültürel birikimi ayrı olmakla beraber, sosyal yaşamdaki sorunları da farklı olmakta, hem idari hem de dini yetkiliden beklentileri çeşitlilik göstermektedir. Bu durum hem hüküm veren kişiyi hem de hüküm verilen tarafı karşılıklı olarak etkilemektedir.¹⁹⁹ Sahâbenin farklı bilgilere sahip olmasından hareketle de her bölgede bilinen tefsir rivayetleri ve hadis nakilleri değişiklik arz etmekte bu da daha sonraki nesillerde bilgi farklılığına sebep olmaktadır. Sınırlı sayıda sahâbeden İslâmı öğrenme çabaları yeni Müslümanlar arasında bazı problemlerin meydana gelmesinde sebep olmuştur. Buna en güzel örnek Ermenistan Savaşı esnasında Müslümanlar arasında meydana gelen olaydır. Nitekim farklı sahâbeden kıraat öğrenen yeni Müslümanlar sadece kendi kıraatlerinin en doğru kıraat olduğu zehabına kapılmış, diğer okuyuşların hatalı ve yanlış olduğunu iddia etmişlerdir. Neticede Müslümanlar arasında çıkan bu ihtilaf savaşa dönüşecek kadar şiddetli bir kavgaya sebep olmuştur. Hatta bu olay, Hz. Osman'ın Kur'an'ı istinsah etmesine ve çoğaltmasına imam mushaf dışındaki sahifelerin tedavülden kaldırılmasına sebep olmuştur.²⁰⁰

Sonuç olarak şunu ifade etmek mümkündür: Sahâbenin farklı kültürlerde yetişmesi ve sınırlı bilgi birikimine sahip olması, onları re'y ile tefsir etmeye sevk etmiştir. Nitekim bir âyet hakkında iki veya daha çok sahâbe görüşünün olması o konuda Hz. Peygamber'in bir açıklamasının olmadığı ve her sahâbinin âyete farklı açıdan yaklaştığını göstermektedir. Bu anlamda nakil ve re'y sahâbede birlikte bulunan iki olgudur. Bizzat sahâbenin kendisinin de âyetle ilgili bir meseleyi açıkladıktan sonra “Bu benim görüşümdür, doğruysa Allah'tan, yalnızsa kendimdir”²⁰¹ dediği nakledilmektedir. Konuyla ilgili olarak İbn Hazm;

¹⁹⁸ Hüseyin Akgün, *Sahabe Coğrafyası* (by.:Gece Kitaplığı, 2015), 39.

¹⁹⁹ Akgün, *Sahabe Coğrafyası*, a.y.

²⁰⁰ Buhârî, “Fedâilu'l-Kur'ân”, 3; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 1, 83; Çetin, *Kur'ân İlimleri ve Kur'ân-ı Kerîm Tarihi*. (İstanbul: Dergah Yayınları, 2012), 83-84.

²⁰¹ İbn Hazm, *İhkâm*, 6, 86; Muhammed b. Ebîbekir b. Eyyüp b. Sa'd Şemseddîn İbn Kayyim el-Cevziyye, *İlamu'l-Muvakki'in* an Rabbi'l-âlemîn, nşr. Muhammed Abdüsselâm İbrahim

“Sahâbeyi ihtilaflarından dolayı kınamak doğru değildir. Çünkü onlar hakkı aramış, bilerek, isteyerek, kasıtlı bir şekilde ihtilaf etmemişlerdir, doğru olanı ortaya çıkarmak niyetinde oldukları için hatalardan sorumlu değildirler. Onlar insanların en faziletlieleridir”²⁰² diyerek sahâbeyi kınamadan uzak tutmak istemiştir. Benzer şekilde sahâbenin ihtilafları konusunda Şah Veliyullah ed-Dehlevî’de (ö. 1176/1762) görüş ayrılıkların çoğunun Hz. Peygamber’in bir konudaki farklı uygulamalarına dayandığını, bu görüşlerin de meşru olduğunu söylemektedir.²⁰³ Buradan hareketle meydana gelen sahâbe ihtilaflarının Kur’an’a dair yaşanan ihtilafların ilk olarak sahâbede ortaya çıktığı, bunun insani bir durum olduğu ifade edilebilir.

1.4.2.1. Tefsir İlminde Meşhur Sahâbe

Tefsir ilminde tüm sahâbenin aynı derecede yetkin olmadığı bilinmektedir. Her sahâbenin Kur’an ve tefsire dair bilgisi değişiklik göstermektedir. Tarihi süreçte tefsir ilmi adı altında az sayıda sahâbe adı zikredilmiştir. Bunun nedeni, Kur’an öğretme ve kıraat faaliyetleri gibi durumların tefsir çalışmalarının içine sokulmaması olarak öngörülmüştür. Nitekim kaynaklar incelendiğinde müfessir addedilen sahâbenin bazıları saygıdan dolayı bu şekilde nitelendirilirken (dört halife gibi), çoğunlukla ders halkaları olan (İbn Mesûd, İbn Abbas ve Übey b. Ka`b gibi) kimseler müfessir olarak görülmüştür. Bazıları da rivayet durumunu esas alarak az sayıda Kur’an ve tefsir naklinde bulunan sahâbeyi müfessir olarak saymamıştır. Fakat genel olarak tefsir ilmi kapsamında bilgi aktaran ve bu konuda belirli usul takip eden her sahâbe bir açıdan bu ilme katkıda bulunmuş netice olarak ilmin gelişmesinde tamamlayıcı rol üstlenmiştir. Bu nedenle müfessir sahâbenin tartışılması gerekmektedir.

(Beirut: Dâru’l-kütübi’l-ilmîyye, 1411/1991), 1, 43; Dumlu, “Sahabe Tefsiri üzerine”, 359; Sürmeli, *Sahâbenin Kur’an Anlayışı*, 187.

²⁰² İbn Hazm, *İhkâm*, 5, 67; Zeydan, “Hilaf İlmi ve İslam Hukukçularının Hukukî İhtilaflarının Sebepleri”, 282.

²⁰³ Şâh Veliyullah ed-Dihlevî, *Hüccetüllâhi’l-bâliga*, çev. Mehmet Erdoğan (İstanbul. İz Yayıncılık, 1994), 1, 519, 524-525.

Usûl ve tabakat kitapları²⁰⁴ incelendiğinde müfessir olarak kabul edilen sahâbe şu şekilde tabloda ifade edilmiştir:

Tablo 1: Kaynaklarda Geçen Müfessir Sahâbe

Sahâbe	Zerkeşi	Suyûtî	Edirnevî	Cevdet Bey Cerrahoğlu	Ömer Nasuhi Bilmen	Zehebî
1	Hz. Ali	Hz. Ebûbekir	İbn Abbas	Hz. Ali	Hz. Ebûbekir	Hz. Ali
2	İbn Mes'ûd	Hz. Ömer	İbn Mes'ûd	İbn Mes'ûd	Hz. Ömer	İbn Mes'ûd
3	İbn Abbas	Hz. Osman	İbn Ömer	İbn Abbas	Hz. Osman	Übey b. Ka`b
4	Abdullah b. Amr b. As	Hz. Ali	Abdullah b. Zübeyr	Übey b. Ka`b	Hz. Ali	İbn Abbas
5		İbn Mes'ûd	Abdullah b. Amr b. As	Zeyd b. Sabit	Übey b. Ka`b	
6		İbn Abbas	Übey b. Ka`b	Ebû Musa el-Eş'ari	İbn Mes'ûd	
7		Übey b. Ka`b	Zeyd b. Sabit	Abdullah b. Zübeyr	Ebû Musa el-Eş'ari	
8		Zeyd b. Sabit	Ebû Hureyre	Ebû Hureyre	Zeyd b. Sabit	
9		Ebû Musa el-Eş'ar'i	Enes b. Mâlik	Enes b. Mâlik	Ebû Hureyre	
10		Zübeyr b. Avvam	Cabir b. Abdullah	Abdullah b. Amr b. As	Abdullah b. Amr b. As	
11					İbn Abbas	
12					İbn Ömer	
13					Abdullah b. Zübeyr	
14					Cabir b. Abdullah	
15					Enes b. Mâlik	

²⁰⁴ Zerkeşi, *Burhân*, 1, 8; Suyûtî, *İtkan*, 4, 233; Ahmed b. Muhammed Edirnevî, *Tabakâtü'l-mufessirîn*, nşr. Süleyman b. Salih el-Hızıy (Medine-i Münevvere: Mektebetü'l-ulûm ve'l-hikme, 1417/1997), 3-8; Bergamalı Ahmet Cevdet Efendi, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, nşr. Mustafa Özel (İstanbul: Çevik Matbaacılık, 2002), 95-102; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1, 188; Zehebî, *et-Tefsir ve'l-mufessirîn*, 59-60; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 235.

Tabloda görüldüğü üzere müfessir sahâbe içerisinde Hz. Aişe (ö. 58/678) gibi hem odasında vahye tanık olan, aynı zamanda hafız, onlarca Kur'an âyetinin bizzat kendi yaşadığı olaylar üzerine nazil olduğu, hem müşkil konuları çözüme kavuşturan hem de Kur'an'a arz meselesinin öncüsü olan bir hanım sahâbe bulunmamaktadır. Aynı şekilde, Hz. Hafsa (ö. 45/665 [?]) ve Hz. Ümmü Seleme (ö. 62/681) de hem peygamber eşi olarak ümmetin kadınlarına öğretmenlik yaparak örneklik gösterdiği hem de hafız olduğu, bunun yanında tefsir rivayetleri bulunduğu halde bu tabakaya²⁰⁵ dâhil edilmemişlerdir.²⁰⁶ Bunun yanında Taberî tefsirinde, yukarıda ismi geçen kimseler dışında kendilerinden sıkça rivayet naklettiği diğer sahâbe de bu tabakaya alınmamıştır. Örnek olarak, Ebü'd-Derdâ (ö. 32/652 [?]), Ebû Zer el-Gifâri (ö. 32/653), Mikdâd b. Esved (ö. 33/653), Selmân-ı Fârisî (ö. 36/656 [?]), Huzeyfe b. Yemân (ö. 36/656), Ammâr b. Yâsir (ö. 37/657), Cerir b. Abdullah (ö. 51/671), İmran b. Husayn (ö. 52/672), Sa'd b. Ebû Vakkâs (ö. 55/675), Abdullah b. Ayyâş (ö. 64/70[?]/ 689-90[?]), Abdullah b. Yezid el-Hatmî (ö. 69/688-89), Abdullah b. Sâib (ö. 70/689-690), Berâ b. Âzib (ö. 71/690 [?]), Ebû Sâid el-Hudrî (ö. 74/693-94), Ebû Umâme b. Sehl (ö. 86/704) ve Sehl b. Sâ'd (ö. 91/709) gibi kimseler verilebilir.

Şayet, müfessir olan sahâbe, "Tefsir" adı altında ders yapan kimselerden oluşuyorsa, bu kimseleri tefsirde üç ana ekolü oluşturan; İbn Mes'ûd (ö. 32/652-53) (Kufe/İrak), Übey b. Ka'b (ö. 33/654 [?]) (Medine) ve İbn Abbas (ö. 68/687-88) (Mekke) ile sınırlı tutmak gerekmektedir. Çünkü ismi geçen bu sahâbe, tefsir halkaları kurmuş, bu çerçevede öğrenci yetiştirmiş kimselerdir. Fakat Kur'an'ın öğretimi, anlatımı, açıklanması sadece bu sahâbe ile sınırlı değildir. Çünkü Ebû Musa el-Eş'ari (ö. 42/662-63), Muaz b. Cebel (ö. 17/638), Ebû Ubeyde b. Cerrah (ö. 18/639), Ukbe b. Amir (ö. 58/678), Sehl b. Sa'd gibi sahâbe de Kur'an

²⁰⁵ Çetin, *Kur'an İlimleri*, 58.

²⁰⁶ Daha sonraki kaynaklarda Hz. Aişe başta olmak üzere sahâbi hanımların ve sonraki nesillerin müfessirlerden zikredilmeye başladığı görülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Demirci, *Tefsir Tarihi*, 83-84; Sürmeli, *Sahâbenin Kur'an Anlayışı*, 211-215; Turgay, "Sahâbenin Tefsir İlimindeki Yeri", 38; Tütün, Sevgi "Et-Taberî'nin Câmîu'l-Beyan İsimli Eserinde Hz. Aişe'den Yapılan Rivayetlerin Tespiti Ve Değerlendirilmesi" (Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 1999); Mehmet Birekul, *Peygamber Günlerinde Kadın Sosyolojik Bir İnceleme* (Konya: Yediveren Kitap, 2004), 95-96; Serpil Başer, *Kur'an'ın İlk Kadın Yorumcuları* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2011); Hidayet Aydar, *Hanım Müfessirler* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015).

muallimi olarak çeşitli beldelerde görev almışlardır.²⁰⁷ Fakat Şîî-Sünnî çekişmesi, sosyal ya da siyasi sebepler yahut da ta'zim gibi hususlar, her ilim dalında olduğu gibi tefsirde de etkisini göstermiştir. Bunun sonucu olarak da, kronolojik olarak ilk dört halife genellikle en üst sırada zikredilmiş, daha sonrasında belirli sahâbe isimleri üzerine yoğunlaşmıştır.

Her sahâbenin ilmi seviyesinin bir olmadığı hususu, herkesçe bilinen, tez boyunca da sıkça tekrarlanan, aynı zamanda da ihtilafların sebebi olarak ifade edilen bir durumdur. Sahâbe arasında Hz. Ömer (ö. 23/644)²⁰⁸, Hz. Ali (ö. 40/661), İbn Abbas ve Hz. Aişe gibi Kureyş'in ileri gelen ailelerine mensup olup bunun yanında Arap dilinin inceliklerini, Eyyam-ı Arabî, Arap şiirini, Arap örfünü çok iyi bilenler olduğu gibi, ilmi anlamda bunlardan uzak olan ve de statü bakımından düşük köle ve cariyeler bulunmaktaydı. Aynı zamanda Selmân-ı Fârisî, Bilâl-i Habeşî (ö. 20/641), Süheyb (b. Sinân) er-Rûmî (ö. 38/659) gibi Arap olmayan, Abdullah b. Selâm (ö. 43/663-64) gibi Yahudi âlimi kimseler de mevcuttu. Ayrıca içlerinde Amr b. As (ö. 43/664), Muaviye b. Ebî Süfyân (ö. 60/680) gibi Arap dâhileri bulunmakla birlikte, mecaz ve hakikati anlama noktasında zayıf Adiy b. Hatim (ö. 68/687-88) gibi sahâbe de vardı. Bunlara ek olarak, İbn Mes'ûd gibi ilk dönemden beri muallim görevi üstlenen, Hz. Aişe gibi vahyin gecesine, gündüzüne, savaşına, barışına şahit olan kimseler de bulunmaktaydı.²⁰⁹

Bu bilgiler sadedinde müfessir sahâbe'yi birkaç isme indirgemeyip, merkezinde Kur'an olan ve de Kur'an'ın manalarını açıklayıp yorumlamayı hedef edinen bir ilmin temeline, Kur'an'a dair bilgi aktaran sahâbeyi yerleştirmek saygıya daha layık olan bir yaklaşımdır.

²⁰⁷ A`zamî, *Kur'ân Tarihi*, 100-101.

²⁰⁸ Hz. Ömer'in kendisi Kur'an'da geçen "حنان", "غسلين", "الرقيم" ve "الأواه" kelimelerini bilmediğini söylemiştir: Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 241.

²⁰⁹ Soysaldı, "Sahabenin Tefsir Anlayışı", 45.

İKİNCİ BÖLÜM

TABERÎ TEFSİRİNDE SAHÂBE İHTİLAFLARI

2.1. KUR'AN İLİMLERİNDEKİ İHTİLAFLAR

Kur'an ilimleri, kaynaklarda "Ulûmu'l-Kur'ân" terkihi ile kullanılmış, Kur'an ile ilgili ilimlerin tasnif edildiği eserler mecmuası olmuştur. Bu kavram, ilk dönemlerden itibaren²¹⁰ tarif edilmeye çalışılmış fakat bu konuda tam bir birlik sağlanamamıştır.²¹¹

Tercih edilen görüşe göre ulûmu'l-Kur'ân şu şekilde tanımlanabilir: "Nüzulü, tertibi, derlenmesi, yazılması, okunması, i'cazı, nasih-mensuhu, kendisine yönelik itirazların çürütülmesi gibi açılardan Kur'an ile ilgili konuları ele alan ilimdir."²¹² Bazılarına göre ise çok daha geniş anlamda Kur'an'a en küçük bir katkıda bulunan her ilim, Kur'an ilimleri kapsamındadır.²¹³

"Kur'an ilimleri" başlığı altında kıraat, sebab-i nüzul, nasih-mensuh, garibu'l-kur'an, müteşabihu'l-kur'an, uslûbu'l-kur'an ve son inen âyetler konuları incelenecektir.

2.1.1. Kıraat İhtilafları

Kıraat, "herhangi bir kelime üzerinde med, kasr, hareke, sükûn, nokta ve i'râb bakımından meydana gelen farklılıklar" şeklinde tarif edilmektedir.²¹⁴ Kıraat ilmi ile Kur'an'ı Kerim'in nasıl tilavet edileceği ve kıraat vecihlerinin hangilerinin daha tercihe şayan olduğu öğrenilmektedir.²¹⁵

²¹⁰ Örneğin Suyûtî, eserine "ulûmu'l-Kur'ân" terkihini eklemesine rağmen bu konuda bir açıklamada bulunmamış, kendisinin Kur'an ilmi olarak gördüğü konuları başlık olarak açıklamıştır. Geniş bilgi için bk. Suyûtî, *el-İtkân*, I-IV.

²¹¹ Abdulhamit Birışık, "Ulûmü'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 42: 132.

²¹² Zürkânî, *Kur'ân İlimleri*, 1, 57.

²¹³ Ömer Dumlu, *Tefsir Usûlü* (İzmir: Tibyan Yayıncılık, 2017), 32-33.

²¹⁴ Suyûtî, *a.g.e.*, 1, 344-345; Zürkânî, *Kur'ân İlimleri*, 1, 559-560; Demirci, *Tefsir Usûlü*, 116.

²¹⁵ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1, 130.

Kıraat ihtilafları; yedi harf / yedi kıraat gibi birçok ihtilafı içinde barındıran, yazım yanlışları, hareke ve noktalama gibi farklılıkları ihata eden çok karmaşık ve muammalı bir alandır. Yedi veya on mütevatir kıraat hususu ve şaz kıraatlerin farklılığı, bazen yazım farklılığına bazen de hüküm farklılığına sebep olmaktadır. Taberî tefsirinde en fazla karşılaşılan ihtilaf türlerinden biri, kıraat ihtilaflarıdır. Kendisi de bir kurra olan Taberî, çoğu zaman kıraat farklılıklarını kişi ismi vermeden; sadece bölge isimlerini zikrederek nakletmektedir. Ayrıca Taberî'nin, bazı âyetlerde imam mushafın aksine bir kıraati tercih ettiği de görülmektedir.²¹⁶

Kıraat ihtilaflarını, hükmü değiştirmeyen ve hükmü değiştiren ihtilaflar şeklinde iki kategoride incelemek mümkündür. İlk konu, harf ve hareke değişimi şeklinde görülmektedir. Bu tür ihtilaflarda i'rab açısından ve cinsiyet bakımından farklılık söz konusudur. Diğer ihtilaflarda ise, farklı fikhî sonuçlar elde edilmektedir. Bu durumda kıraat ihtilaflarını, hükme etki etmeyen tenevvü ihtilafları ve hükmü değiştiren tezat ihtilafları şeklinde ikiye ayırmak gerekmektedir.

2.2.1.1. Hükümü Değiştirmeyen İhtilaflar

Yukarıda bahsedildiği gibi harf ve hareke değişimi ile ilgili ihtilaflar, tenevvü çerçevesinde değerlendirilebilecek, anlama etkisi olmayan ihtilaflardır.

Konuyla ilgili olarak “وَلْيَقُولُوا دَرَسْتَ وَلِنُبَيِّنَهُ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ” / Onlar, ‘Sen iyi ders almışsın’ desinler diye...” (el-En’âm 6/105) âyeti hakkında nakledilen farklı kıraatleri örnek vermek mümkündür. Bu kıraatler şu şekildedir:

1. “دَرَسْتَ مِنَ الْمُتَقَدِّمِينَ وَتَعَلَّمْتَ وَقَرَأْتَ” şeklinde İbn Abbas’a dayandırılan kıraat ve tefsiri ile birlikte bir rivayet nakledilmektedir. “دَرَسْتَ” şeklinde okuyuş, imam mushafta kabul edilen kıraattir. Ders almak, okumak anlamındadır.
2. “دَارَسْتُ / جَادَلْتُ مِنَ الْمُتَقَدِّمِينَ” şeklinde İbn Abbas’a isnat edilen başka bir kıraat, Sâid b. Cübeyr (ö. 94/713 [?]), Mücâhid b. Cebr (ö. 103/721) ve

²¹⁶ Örnekler için bk. Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 3, 462, 551; IV, 644, 802, 832, 885; V, 57, 91, 252, 378, 481.

Dahhâk b. Kays'tan (ö. 105/723) nakledilmiştir. Bu okuyuşta, anlam “öğrenmekten farklı olarak öğrenim görmek”, “mütalaa etmek” şeklinde bir yapıya dönüşmektedir.

3. “دُرِّسَتْ / تَلَيْتَ وَ قَرَيْتَ” şeklinde bir kıraat ise Katâde b. Diâme (ö. 117/735) yoluyla İbn Mes'ûd'a nispet edilmektedir. Bu okuyuşta âyetin anlamı “ders alındı” şeklinde meçhul bir yapıya dönüşmektedir.
4. “إِنْحَمْتَ وَ تَقَادَمْتَ” şeklinde âyetin eş anlamlı kelimelerle okunduğu nakledilmektedir. Âyetin anlamı “Ders aldın, vakit geçirdin” şeklinde bir anlam kazanmaktadır. Bu görüş, Zübeyr b. Avvam (ö. 36/656) ve İbn Mes'ûd kıraatine dayanmaktadır.
5. “درس / تلاه” yine yakın anlamlı bir başka kelimeyle Übey b. Ka`b ve İbn Mes'ûd'a dayanan farklı bir kıraat nakledilmektedir.²¹⁷ Bu okuyuşta anlam değişmemektedir.

Örneklerde görüldüğü gibi, âyet hakkında meydana gelen ihtilaflar, müşriklerin Hz. Peygamber'in bir başkası tarafından eğitildiği ithamını haber vermektedir. Bu yönüyle ibarenin farklı şekillerde okunması, olayın mahiyetini değiştirmemektedir. Dolayısıyla bu anlamda vaki olan ihtilaf, âyetin anlamını değiştirmedikten dolayı tenevvü ihtilafı olmaktadır.

Konuyla ilgili bir başka örnek olarak şu âyet verilebilir: “Hani, Allah peygamberlerden, “Andolsun, size vereceğim her kitap ve hikmetten sonra, elinizdekini doğrulayan bir peygamber geldiğinde, ona mutlaka iman edeceksiniz ve ona mutlaka yardım edeceksiniz” diye söz almış...” (Âl-i İmrân 3/81) Bu âyetin okunuşuna dair iki farklı kıraat nakledilmektedir. Bunları şu şekilde sıralanabilir:

1. Mücâhid ve Rebî' b. Enes (ö. 140/757), İbn Mes'ûd'a dayandırdıkları rivayette bu âyeti, “وَ إِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ” şeklinde okuyarak; söz alınan kimselerin peygamberler değil, ehli kitap olduğu görüşünü benimsediklerini nakletmişlerdir. Hatta İbn Mes'ûd'un bu

²¹⁷ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 5, 104-107.

konuyu dile getirirken âyette, kâtip hatası olduğunu ifade ettiği belirtilmiştir.

2. İbn Abbas, Hz. Ali, Katâde ve Hasan-ı Basrî'den (ö. 110/728) nakledilen kıraat ise, imam mushafa uygun olarak “وَأَذُ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ”
النَّبِيِّينَ” şeklindedir.²¹⁸

Söz konusu kıraatlerden hareketle, rivayetlerde muhatap olunan kimselerin, İbn Abbas kıraatinde peygamberler ve İbn Mes'ûd kıraatinde ümmetleri olarak değiştiği görülmektedir. Burada tezat ihtilafından bahsetmek mümkün değildir. Çünkü peygamberlerin şahsında bildirilen emir ve yasaklar aynı zamanda ümmetleri için de geçerli olmakta, bunun yanında kavimlere hitap edilerek bildirilen emir ve yasaklar da peygamberleri kapsamaktadır. Dolayısıyla bu konuda yer alan ihtilaf tenevvü ihtilafı olmaktadır.

2.2.1.2. Hükümü Değiştiren İhtilaflar

Sahâbeden gelen kimi kıraat farklılıkları vardır ki; bu kıraatler, âyetin anlamında ve hükmünde farklılığa sebebiyet vermektedir. Bu duruma yönelik olarak iki örnekten bahsedilebilir.

Birinci örnek; Sünnî-Şîi ayrımında doktrin farklılığı olarak ayırt edici bir özelliğe sahip ve de siyasi bir yoruma maruz kalmış, meşhur “abdest” âyetidir. Bu âyet, kıraat farklılığının, aynı zamanda hükümde farklılığa sebep olduğu tezat ihtilafına temel teşkil eden önemli bir örnektir.

Konuyla ilgili olarak Allah Teâla Kur'an'da şöyle buyurmaktadır: “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمُ إِلَى الْكَعْبَيْنِ” (el-Mâide 5/6. Ayet meali: “Ey iman edenler! Namaza kalkacağınız zaman yüzlerinizi, dirseklere kadar ellerinizi ve -başlarınıza mesh edip- her iki topuğa kadar da ayaklarınızı yıkayın” şeklindedir). Bu âyette iki temel yaklaşım söz konusudur; birincisi âyetin ayakların yıkanmasını gerekli kılan kıraat; ikincisi ise, ayakların mesh edilmesini ifade eden kıraattir. Birinci

²¹⁸ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 3, 296-298.

görüştükiler âyetteki kelimeyi nasb şekliyle fetha okurken (وَأَرْجُلَكُمْ); ikinci görüştekiler ise, cer konumunda addederek kesra ile okumaktadırlar (وَأَرْجُلَكُمْ).

Âyette ayakların yıkanmasının emredildiğini söyleyenler, âyette takdim-tehir olduğunu ve aslında âyetin “فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَارْجُلَكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ الصَّلَاةِ” şeklinde anlaşılması gerektiğini söylemişler ve âyeti fetha ile okumuşlardır. Bu görüş, Hz. Ömer, Hz. Ali, İbn Mes'ûd, İbn Abbas'tan nakledilmektedir.

Âyette geçen “وَأَرْجُلَكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ” lafzını hemen öncesinde geçen “mesh edin” emrine atfederek ayakların mesh edilmesi gerektiğini söyleyen ve lafzı kesra ile okuyan ise, İbn Abbas ve Enes b. Mâlik'tir (ö. 93/711-12).²¹⁹

Taberî, âyetin tefsirindeki ihtilafları aktardıktan sonra tercih ettiği kıraati kesra ile okunan kıraat olarak belirtmekte ve meshin aslında su ile ovarak yıkamayı ifade ettiğini söylemektedir. Görüşüne destek olarak da; İbn Ömer'in (ö. 73/692) ayaklarını suya sokup çıkararak abdest aldığını söyleyen kimsenin abdesti hakkında “Benim görüşüme göre bu şekilde abdest olmaz” demesini delil göstermektedir.²²⁰ Bunun ardından Taberî, her iki görüşe yönelik olarak Hz. Peygamber'den nakledilen hadisleri aktarmıştır. Öncelikle ayakların yıkanmasını emredenleri teyit eden “Ateşte yanacak olanların vay haline!” rivayetini, Ebû Hureyre (ö. 58/678), Hz. Aişe, Câbir b Abdullah (ö. 78/697), Abdullah b. Amr (ö. 65/684-85) ve Ebû Umame'den (ö. 86/705) nakletmiştir. Sonrasında ise, Evs b. Ebî Evs'ten (ö. 58/678) ve Huzeyfe b. Yeman'dan Hz. Peygamber'in mesh yaptığına dair rivayeti aktarmıştır. Ancak Taberî, bu iki rivayeti sıhhat yönünden eleştirerek; abdestli olarak ayakkabı üzerine mesh edilip edilmeme konusunda güçlü bir karine olmadığından, Hz. Peygamber'den nakledilen abdest alırken sırf mesh yapılabileceği görüşünü reddetmektedir.²²¹

Görüldüğü gibi kıraatin tercihi noktasında iki farklı hüküm meydana gelmektedir. Bu görüşlerin cemi mümkün gözükmemektedir. Her ne kadar

²¹⁹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 4, 394-398.

²²⁰ a. mlf., *a.g.e.*, 4, 400-401.

²²¹ a. mlf., *a.g.e.*, 4, 402-406.

Süleyman Ateş ve Mustafa Öztürk âyet ve uygulamaları “mesh farz, yıkama sünnettir” şeklinde telif etmeye çalışsalar da, mesh yapan bir kişi, yıkamayı farz sayan bir kimse açısından abdestsiz görülecektir.²²² Bu durumda bu âyet kapsamındaki ihtilafların tezat ihtilafı olduğunu söylemek mümkündür.

Ehl-i Sünnet ve Şia arasında siyasi farklılığın etkin olduğu Kur'an tefsirinde farklı sahâbe ve kıraatlere dayanan bir başka ihtilaf da, mut'a nikâhının haram ya da helal olduğu belirtilen şu âyetteki kıraat farklılığıdır:

فَمَا اسْتَمْتَعْتُمْ بِهِ مِنْهُنَّ فَآتُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ فَرِيضَةً / Onlardan (nikâhlanıp)

faydalanmanıza karşılık sabit bir hak olarak kendilerine mehirlerini verin.” (en-Nisâ 4/24). Bu âyette, Ehl-i Sünnetin ve cumhurun kabul ettiği görüş, âyetin imam mushafta yer alan şekliyle okunmasıdır. Bu görüşü benimseyen kimseler, âyette söz konusu edilenin nikâh; ücretten kastın da farz olan mehir olduğunu ileri sürmüşlerdir. Taberî, bu görüşe uygun olan kıraati, İbn Abbas'a dayandırmaktadır.²²³

İkinci bir kıraate göre ise âyetin okunuşu, “فَمَا اسْتَمْتَعْتُمْ بِهِ مِنْهُنَّ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى” şeklindedir. Bu durumda mana “Kendilerinden faydalandığınız kadınlara (önceden belirlediğiniz) ücreti ödeyin” şeklinde olmaktadır.²²⁴ Taberî bu kıraati İbn Abbas ve Übey b. Ka'b'a dayandırmaktadır. Sonrasında ise diğer görüşleri değerlendiren Taberî, mut'a nikâhının sahih bir nikâh olmadığını belirterek İbn Abbas ve Übey b. Ka'b kıraatini ümmetin hilafına bir okuyuş olduğu için reddetmektedir.²²⁵

Aktarılan kıraat ihtilafları hem anlama hem de farklı hükümlere yol açan ihtilaflar sadedinde olduğu için tezat ihtilafına örneklik teşkil etmektedir. Dolayısıyla bir kıraatin İslâmî ilkeler çerçevesinde aileyi oluşturma ve koruma adına belirli bir süre tayin etmeden kadına ve erkeğe belirli haklar tanıyan nikâh

²²² Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, 2, 480; Mustafa Öztürk, *Tefsirde Ehl-i Sünnet & Şia Polemikleri* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 327; Ayşe Ulya Özek, *Mâide 6. Ayet Bağlamında Ayağa Mesh Meselesi* (İstanbul: Süleymaniye Vakfı Yayınları, 1437/2016), 86.

²²³ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 3, 736-737.

²²⁴ Ayet meali Mustafa Öztürk'e aittir. Öztürk mut'a kıraatini kabul etmekte ve ayete bu anlamı vermektedir. Bu şekilde kıraati İbn Mes'ûd, Ubey b. Ka'b ve İbn Abbas'a dayandırmaktadır: Mustafa Öztürk, *Nüzul Sırasına Göre Kur'an-ı Kerim Meali Anlam ve Yorum Merkezli Çeviri* (Ankara Okulu: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 858.

²²⁵ Taberî, *a.g.e.*, 3, 738.

ile tamamen cinsel menfaat odaklı, belirli bir süreyle sınırlanan ve de aileye ilişkin esasları yok eden, aile kurumuna zarar veren mut'a nikâhının arasında telifi mümkün olmayan bir tezat söz konusudur.

2.1.2. Sebeb-i Nüzul

Kur'an, yirmi üç yıllık nüzul sürecinde tedricilik gereği Müslümanların yaşadığı sorunlara çare olmuş, onları eğitmek için ilkeler sunmuş, onların ihtilaflarına çözüm üretmiştir. İşte bu süreç içerisinde bazı âyet veya sûreler; bazen yaşanan bir olaya veya Hz. Peygamber'e sorulan bir soruya cevap olarak, bazen de çözüm gerektiren bir hadiseye hüküm getirmek için inmiştir. Bu durumlar neticesinde âyet ve sûrelerin inmesine sebep olan şeylerin hepsine "nüzul sebebi" adı verilmiştir.²²⁶

Nüzul sebeplerinin İslâmi ilimler içerisinde önemi büyüktür. Zira hem hükmün illetinin belirlenmesi hem de hükmün umumî veya hususî olduğunun bilinmesi, sebebi nüzule bağlıdır.²²⁷ Ayrıca, bazen bir âyetin anlamının anlaşılması için iniş sebebini bilmek zorunlu olabilmektedir. Bu bağlamda Hasan Hanefi'ye göre Kur'an'ın diğer kutsal kitaplardan en önemli farkı, parça parça inmiş olması, yani nüzul ortamında cereyan eden hadiselerle örtüşen, ortamın şartlarına göre ve vakıanın muktezasına, ihtiyaçlara binaen indirilmiş olmasıdır.²²⁸

Nüzul sebebini bilmek, âyetlerin manalarını bilmek ve âyetlerdeki müşkil durumları kaldırmak için de müfessire gerekli olan bir ilimdir. Bu alanda ilk eser verenlerden biri olan Vahidi'ye göre bir âyetin nüzul sebebini bilmeden tefsirini bilmek mümkün değildir.²²⁹ İbn Teymiyye'ye göre ise, "Sebebi nüzulü bilmek, âyeti anlamaya yardımcı olur. Çünkü sebebi bilmek, sebepten kaynaklanan sonucu bilmeyi de beraberinde getirmektedir."²³⁰

Sebebi nüzul ile ilgili sahâbeden bazı âyetler hakkında birçok farklı görüş nakledilmiştir. Bu konuda âlimler, bu tür ihtilafı ortadan kaldırmak için birtakım

²²⁶ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1, 117; Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, 115.

²²⁷ Suyûtî, *el-İtkân*, 1, 107; Abdulfettah el-Kâdî, *Esbâb-ı Nüzul Sahabe ve Muhaddislere Göre*, çev. Salih Akdemir (Ankara: Fecr Yayınları, 2016), 13-16.

²²⁸ Hasan Hanefi, "Esbâb-ı Nüzulün Anlamı Nedir?", çev. Ahmet Nedim Serinsu, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 38 (1998), 227.

²²⁹ Suyûtî, *Esbâbü'n-Nüzul*, 31.

²³⁰ İbn Teymiyye, *Mukaddime*, 47; Suyûtî, *a.g.e.*, 31.

çözüm yolları geliştirmişlerdir. Örneğin, birçok nüzul sebebi rivayeti olmakla birlikte onların hepsini âyetin inmesine sebep olarak değil de, daha ziyade âyetin kapsamına dâhil olan bir olay olarak değerlendirmişlerdir.²³¹ Buna göre eğer sebepler birbirine zıt olarak nakledilmişse, bu durumda olaya dair net bir sebep zikreden rivayeti kabul edilir veya senedin sahilik derecesine göre tercihte bulunulmuştur. Sahihlik bakımından birbirine eşit olduğunda ise olaya şahit olan kimsenin verdiği habere itimat edilmiştir. Bir başka metot olarak da şayet nüzul tarihi ve yaşanan olaylar arasındaki tarihler biliniyorsa bu da çözüm için kullanılan bir yöntem olmuştur. Son olarak, şayet tüm çözüm yolları iki sebebin cemine izin vermiyorsa bu takdirde âyetin birden fazla nazil olduğu söylenerek işin içinden çıkılmaya çalışılmıştır.²³²

Taberî’de esbâb-ı nüzul ile ilgili tenevvü ve tezat şeklinde iki grup örnek verilebilir.

Tenevvü ihtilafına dair sebep-i nüzule örnek olarak Müslümanlara karşı uyarıda bulunulan Nisâ sûresindeki şu âyet hakkındaki farklı görüşler verilebilir:

“Size ne oluyor da münafıklar hakkında iki gruba ayırdınız? Allah, onları yaptıkları işlerden dolayı baş aşağı ederek eski konularına (küfre) döndürmüştür. Allah’ın saptırıldığını yola getirmek mi istiyorsunuz? Allah kimi saptırırsa, sen onun için asla bir çıkış yolu bulamazsın” (en-Nisâ 4/88)

Taberî’de âyetin kimin hakkında indiğine dair beş görüş bulunmakta ve bu görüşlerden iki tanesi sahâbeye isnat edilmektedir.²³³ Birinci görüşün sahibi Zeyd b. Sabit, âyetin Uhud günü yolda geri dönen üç yüz münafığın öldürülüp öldürülmemesi gerektiği konusunda ikiye ayrılan Müslümanlar hakkında indiğini söylemiştir. İkinci görüş ise, İbn Abbas’a dayandırılmakta ve ona göre bu âyet, Mekke’de bulunan bazı kimselerden Müslüman olduğunu söylediği halde savaş konusunda müşriklere yardımcı olan kişilerin öldürülüp öldürülmemesi konusunda tartışmaya başlayıp iki taraf olan sahâbe hakkında indirilmiştir.²³⁴

²³¹ Fakat burada farklı rivayetlerde “كذا نزلت في” ibaresi kullanıldığı için hangi olayın gerçek nüzul sebebi olduğu zorlaşmaktadır.

²³² Konuya dair örnekler ve ayrıntılı bilgi için bk. Suyûtî, *el-İtkân*, 1, 117-122.

²³³ Sahâbe dışındaki görüşler, konunun uzatılmaması için verilmemiştir.

²³⁴ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 4, 50, 51-52.

Taberî, konuya dair beş görüşü²³⁵ sıraladıktan sonra tercihini, Mekke halkından Müslüman olduktan sonra dönen kimseler hakkında indirildiği şeklinde ifade etmektedir. Ona göre, aslında bu beş görüşü iki maddede toplamak mümkündür; Buna göre söz konusu âyet, ya Mekke yahut da Medine ehlinde olan bir grup hakkında Müslümanların tartışmaları sonucu nazil olmuştur. Bu kimselerin Medine ehli olması mümkün değildir. Çünkü siyak-sibak açısından incelendiğinde bir sonraki âyette “Bu sebeple, onlar Allah yolunda hicret edinceye kadar içlerinden dost edinmeyin” (en-Nisâ 4/89) âyeti, hicret edilecek yerin Medine olduğunu göstermektedir.²³⁶

Konuyla ilgili tezat ihtilafına yönelik örnek ise, “Ey iman edenler! Öldürülenler hakkında size kısas farz kılındı. Hüre karşı hür, köleye karşı köle, kadına karşı kadın kısas edilir” (el-Bakara 2/178) şeklindeki “kısas” âyeti diye bilinen âyet verilebilir.

Taberî, sahâbeye isnaden birbiriyle ihtilafli üç farklı rivayet nakletmektedir. Sahâbeden Amir b. Rabia`ya (ö. 35/656) göre âyet, cahiliye uygulamasını kaldırmak için indirilmiştir. Şöyle ki; rivayete göre kendilerinden bir köle öldürülen kavim kısas olarak diğer kavimden öldürülenin karşılığında aynı şekilde bir kölenin öldürülmesi ve bunun yanında efendisinin öldürmek ister; benzer şekilde şayet bir kadın, kendilerinden olan bir adamı öldürürse, kadını öldürmekle yetinmeyip, kadının kavminden başka bir erkeği de öldürmek isterlerdi. Bu uygulamayı ilga etmek için Allah Teâla bu âyeti indirerek bir kişinin öldürülmesi karşılığında ancak öldürenin kısas edilebileceğini beyan etmiştir.²³⁷

İkinci rivayete göre âyetin inme sebebi; kasten hür, köle, erkek ve kadın öldüren kimsenin diyeti, katil olan kişinin, maktülün velisine ödenmesinin emredilmesidir. Aynı zamanda maktülün velisine iyilikle vazgeçme hakkının tanınması ile birlikte kısas ve öldürülenin diyeti arasında ziyade yapılmasının emredilmesidir. Bu görüşe sahip olan Hz. Ali`ye göre maktülün velisine hem kısas hem de yarım diyet alma hakkı doğmaktadır.²³⁸

²³⁵ Diğer üç görüş sahâbeye dayanmadığı için burada verilmemiştir.

²³⁶ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 4, 53.

²³⁷ a. mlf., *a.g.e.*, 2, 58.

²³⁸ a. mlf., *a.g.e.*, 2, 60.

Sonuncu görüşe göre ise âyet, öldürülen kadın karşılığında erkek öldürmeyip kadına karşılık olarak başka bir kadın, erkeğe karşılık başka bir erkek öldüren bir kavim hakkında bu âyet indirilmiştir. Böylece Allah Teâla hepsinin hükmünü eşit kılmıştır. Bu görüşü benimseyen İbn Abbas'a göre, kadın erkeği, erkek kadını öldürdüğünde eşit olarak kısas edilmeleri gerekmektedir.²³⁹

Tüm bu görüşleri ihtilaf olarak aktaran Taberî, sonunda bir değerlendirme yaparak, Hz. Ali'den nakledilen görüşün doğru olmadığını; hem katlin hem de diyetin aynı anda olamayacağını ifade etmektedir. Diğer görüşlerin neticesinde ortaya çıkan sonucun, genel anlamda kişi ister hür ister köle olsun; ister kadın, ister erkek olsun bir kimseye karşılık olarak öldürüleceği hükmünü ifade etmesinden dolayı aynı anlamı taşıdığını söylemektedir.²⁴⁰ Hz. Ali'ye nispet edilen görüş, diğer görüşlerle birleştirilmesi mümkün olmayan ve de hüküm açısından farklı sonuçlar doğuran bir niteliktedir. Taberî'nin de belirttiği gibi, İslamî hükümlere de uygun değildir. Nihayetinde bu farklılıkların tezat ihtilafı olduğu söylenebilir.

2.1.2.1. Âyetin Muhatabı

Taberî tefsirinde nakledilen ihtilaf türlerinden biri de; âyetin kimleri muhatap aldığı hususudur. Bilindiği gibi; ilk nesli oluşturan sahâbe, Kur'an'ın bizzat muhatapı olmuştur. Onlara göre Kur'an, yalnızca yazılmış olan ve de okunup anlaşılması gereken bir belge değil, aynı zamanda güne ve gündeme müdâhil olan Allah'ın kelamı olarak algılanmıştır.²⁴¹ Kur'an'daki "Sana şundan soruyorlar" (el-Bakara 2/186, 189, 215, 217, 219, 220, 222; en-Nisâ 4/126, 176; el-Mâide 5/4; el-A'râf 7/187; el-Enfâl 8/1) kalıbındaki onlarca âyet de bunun bir kanıtıdır. Nitekim münafıkların bu durum hakkındaki çekinceleri "Münafıklar, kalplerinde olan şeyleri, yüzlerine karşı açıkça haber verecek bir sûrenin üzerlerine indirilmesinden çekinirler" (et-Tevbe 9/64) âyetiyle dile getirilmiştir. Dolayısıyla indiği dönemdeki insanlara hitap eden Kur'an'ın bazı âyetlerinde bahsi geçen kimseler de belli bir kişi veya grubu ifade etmektedir.

²³⁹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 2, 60.

²⁴⁰ a. mlf., *a.g.e.*, 2, 61.

²⁴¹ Mustafa Öztürk, *Kur'an'ı Kendi Tarihinde Okumak Tefsirde Anakronizme Ret Yazıları* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 19.

Sahâbenin tamamı, tüm nüzul sebeplerine vakıf olmamış, onları yaşamamış; âyetin kimin hakkında indiğine ve olayın bizzat gerçekleştiği zamana şahit olmadığından âyetleri farklı kişilere şamil kıldığı olmuştur.

Âyetin muhâtabı ile ilgili olarak, Allah yolunda canlarını feda etmiş şehitlerin mükâfatlarını bildiren “Allah yolunda öldürülenleri sakın ölümler sanma. Bilakis onlar diridirler, Rableri katında Allah’ın, lütfundan kendilerine verdiği nimetlerin sevincini yaşayarak rızıklandırılmaktadırlar” (Âl-i İmrân 3/169.) âyeti örnek verilebilir. Şöyle ki; âyette bahsi geçen şehitlerin kim olduğu noktasında savaşa katılan sahâbe arasında ihtilaf meydana gelmiştir.

İbn Mes’ûd, İbn Abbas ve Câbir b Abdullah, bu âyette bahsedilen kimselerin Uhud Savaşı’nda şehit olan Müslümanlar olduğunu ileri sürerken; Enes b. Mâlik ise bu âyette bahsedilen kimselerin Bi’rîmaûne’de komplo sonucu şehit düşen Kur’an muallimleri olduğunu söylemektedir.²⁴²

Hz. Peygamber’den öğrenildiği kadarıyla; Allah yolunda halis bir niyetle savaşta hayatını kaybeden de eceli ile yatağında ölen kimse de şehittir.²⁴³ Zira Kur’an’da hem savaşa gidenler için hem de geride kalanlar için cennet müjdelenmiş ve bunlar arasında şehadet noktasında hiçbir ayırım yapılmamıştır (en-Nisâ 4/95). Bu açıdan değerlendirildiğinde; gerek Uhud’da gerekse Bi’rîmaûne’de şehit olanlar, Müslüman olarak Allah yolunda can vermiş ve de şehit düşmüş kimseler olmaktadır. Böylece, sebab-i nüzule yönelik bu tür bir ihtilaf, tenevvü ihtilafi kapsamında olmaktadır.

Konuya dair, bir diğer örnek olarak “Bunlara, ‘Yeryüzünde fesat çıkarmayın’ denildiğinde, ‘Biz ancak ıslah edicileriz!’ derler” (el-Bakara 2/11) âyeti verilebilir. Bu âyetin muhatabının kimler olduğu konusunda sahâbe arasında ihtilaf bulunmaktadır. Selmân-ı Fârisî, âyette anlatılan kişilerin henüz hayatta olmadıklarını, zira bu kimselerden kastın daha sonra gelecek nesiller olduğunu söylerken; İbn Abbas, İbn Mes’ûd, Rebî’ b. Enes’e göre ise, indiği toplumda bir karşılığı bulunan Kur’an’ın bu âyeti, Hz. Peygamber dönemindeki kişileri ifade

²⁴² Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 3, 528-532.

²⁴³ Müslim, “İmâre”, 157, “مَنْ سَأَلَ اللَّهَ، تَعَالَى الشَّهَادَةَ بِصِدْقٍ بَلَغَهُ اللَّهُ مَنَازِلَ الشُّهَدَاءِ، وَإِنْ مَاتَ عَلَى فِرَاشِهِ”.

etmektedir.²⁴⁴ Taberî de, Kur'an'ın o dönemde yaşayanlar üzerine nazil olduğundan hareketle ikinci görüşü tercih etmiş ve bu görüşün ittifakla doğru olduğunu tefsirinde belirtmiştir.²⁴⁵

Sonuç olarak şu söylenebilir: Nitelikleri bakımından daha sonraki nesil münafikların bu âyetin muhatabı kapsamında değerlendirilmesine yönelik Selmân-ı Fârisî'nin görüşü, âyetin muhtemel manalardan biri olabilir. Böylece nüzul döneminde yaşayan kimseleri muhatap alan âyet, nitelik bakımından daha sonraki nesillere de seslenmiş olmaktadır. Dolayısıyla bu âyet çerçevesinde gerçekleşen sahâbe ihtilafını tenevvü olarak değerlendirmek mümkündür.

2.1.2.2. Âyette Geçen Mekânlar

Kur'an'da kişilerden bahsedildiği gibi pek çok ülke, şehir ve bölgeden de bahsedilmektedir. Bazen Mekke, Medine (Yesrib), Mescid-i Aksâ gibi somut mekânlar, bazen İsrâ, Beyt-i Ma'mûr ve mele-i âlâ gibi insan aklının sınırlarının ötesinde bilinmeyen mekânlardan bahsedilmektedir. Bazı âyetlerde de hangi yerlere işaret edildiği belirtilmediğinden farklı görüşler nakledilmektedir.

Bu hususlara yönelik olarak birer örnek vermekle yetinilecektir; zira tezin sınırları kısıtlıdır. Aktarılacak olan ilk örnek ahkâma yönelik olduğu içindir ki, hem tenevvü hem de tezat ihtilafı kapsamında değerlendirilmesi mümkün olmaktadır.

Örneğin; sahâbe, “Haccı da, umreyi de Allah için tamamlayın. Eğer (düşman, hastalık ve benzer sebeplerle) engellenmiş olursanız artık size kolay gelen kurbanı gönderin. Kurban, yerine varıncaya kadar başlarınızı tıraş etmeyin” (el-Bakara 2/196) âyetinde bahsedilen “kurbanın varacağı yer” hakkında ihtilaf etmişlerdir. Buranın hangi bölgeyi kapsadığı bir tartışma konusu olduğu gibi, kurban hedefe ulaşmadığında ibadetin geçerli olup olmadığı da diğer bir tartışma konusu olmuştur.

“Kurbanın gideceği mahal” ile ilgili şu bilgiler elde edilmiştir: İbn Ömer, Abdullah b. Zübeyr, Mervân b. Hakem (ö. 65/685), Misver b. Mahreme (ö. 64/683), Mâlik b. Enes'e (ö. 179/795) göre bu âyet, yalnızca düşmanın

²⁴⁴ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 1, 222.

²⁴⁵ a. mlf., *a.g.e.*, 1, 223.

engellemesini ifade etmektedir. Yani kurbanı ile hac yolculuğuna çıkmış bir kimse, her nerede engellendiyse âyette oraya işaret edilmektedir. Bu durumda kişi, Hz. Peygamber'in yaptığı gibi kurbanını olduğu yerde keser ve ihram yasakları ondan kalkmış olur. Fakat hastalık vb. durumu olursa kazası gerekir ve kurbanı haremde keser.²⁴⁶

İbn Mesud'a göre ise, hac yolculuğuna çıkmış bir kimse için kurban Harem'e girmediği ve Harem'de kesilmediği ihram devam eder ve engellenirse kaza gerekir. Aynı şekilde Hz. Ali ve İbn Abbas da, herhangi bir engelleme neticesinde Harem'de kurban kesilmediği ihramın devam ettiğini söyler. Bu görüşe göre kurbanın kesilmesi gereken yer ancak Harem'dir, onun dışında bir yer caiz değildir. Bu hususa dair Ebû Hureyre ve İbn Abbas Hz. Peygamber'den "Her kim engellenir veya topal olursa ihramdan çıkar başka bir zamanda hac yapar" rivayetini aktararak kendi görüşlerine delil olarak göstermektedirler.²⁴⁷

Yukarıda görüldüğü gibi makân konusunda meydana gelen ihtilaf, iki farklı sonuca götürmesi açısından tezat ihtilafı kapsamında değerlendirilebilir. Çünkü mekânın belirlenmesi bir ibadetin geçerli olup olmadığını etkilemektedir.

2.1.2.3. Âyette Geçen Zaman

Bir metni anlama faaliyetinde üç önemli boyut bulunmaktadır; zaman, zemin ve şahıs. Metnin oluşturulduğu bağlam, hem zaman hem de şahıs arasındaki ilişkiyi kurma ve arasındaki irtibatı anlama bakımından önem arz etmektedir. Şahıs ise metinle olan ilişkisi açısından kendi öznelliğini katması açısından dikkate değer bir unsur olarak gözükmektedir. Zamanın ise tıpkı bir mesajdaki gönderici ve alıcı arasında gerçekleşen ilişkide olduğu gibi zamanın önemli bir unsur olduğunu söylemek gerekmektedir.

Tez sınırları kapsamında konuyla ilgili bir örnek bulunmaktadır ve bu örneğin tenevvü ihtilafı kapsamında değerlendirilmesi mümkündür.

Bir âyette bahsedilen bir zaman hakkında sahâbeden farklı nakiller gelmiştir. Bu konuda örnek olarak "Birtakım kendini bilmez insanlar, 'Onları (müslümanları) yönelmekte oldukları kiblede çeviren nedir?' diyecekler. De ki:

²⁴⁶ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 2, 216-218.

²⁴⁷ a. mlf., *a.g.e.*, 2, 218-221.

‘Doğu da, Batı da Allah’ındır. Allah, dilediği kimseyi doğru yola iletir’ ” (el-Bakara 2/142) âyeti bağlamında kıblenin değişimi ile ilgili aktarılan rivayetlerde ne kadar süre Mescid-i Aksâ’ya doğru namaz kılındığı konusundaki tartışmalar verilebilir. Bu konuda dört farklı süre olduğu söylenmiştir:

1. İbn Abbas’tan ve Bera b. Azib’ten yapılan bir nakle göre bu süre, 17 aydır,
2. Bera b. Azib’ten yapılan diğer bir nakle göre ise, bu süre 16 aydır,
3. Enes b. Mâlik’ten yapılan rivayete göre de, bu süre 9-10 aydır,
4. Muaz b. Cebel’den gelen bir diğer rivayete göre ise, 13 ay boyunca Mescid-i Aksâ’ya yönelerek namaz kılınmış, daha sonra kible Mescid-i Haram olarak tayin edilmiştir.²⁴⁸

Bu rivayetler şu soruyu beraberinde getirmektedir: Verilen süreler arasındaki fark birkaç ay olsa da; zaman ve zemin birlikteliği bulunan sahâbenin birbirinden bu kadar farklı bu rivayetlerde bulunması neye dayanmaktadır?

Bilindiği gibi devlet otoritesinin ve idari özgürlüğün sağlandığı Medine’de yaşam, Müslümanlar adına daha da kolaylaşmış, inen sûre ve âyetler inzalin ardından vahiy kâtiplerine yazdırıldığı ve Hz. Peygamber tarafından mescitte okunduğu için sahâbe tarafından hemen öğrenilmeye başlanmıştır. Ayrıca, Medine döneminde inen süreler, zaman bakımından ve olayların tarihi seyri açısından Mekke dönemine göre daha net olarak bilinmektedir. Buna göre; âyetlerin ne zaman ve kim hakkında indiği daha kesin olarak vakıf olunmaktadır. O halde denilebilir ki, Hz. Peygamber’in Medine’ye gelişi ve kible değişimi hakkındaki bu rivayetlerin farklılığı, sûrenin hangi ayda indiğinin tahminen ifade edilmesindedir. Yani, Bakara sûresi Medine dönemi boyunca nazil olan sürelerden biridir. İşte bu süreç, sahâbeyi, farklı rivayetler nakletmeye itmiş olabilir. Fakat yine de, Medine’de büyük yankı bulan ve Yahudiler’in eleştirisine sebep olan; bir mescitte iki farklı kibleye yönelerek namaz kılınması gibi bir hadisenin vuku bulduğu tarihin tam olarak bilinmemesi şaşırtıcıdır. Ama yine de buradaki ihtilafları tenevvü kapsamında değerlendirmenin daha doğru olduğu söylenebilir.

²⁴⁸ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 1, 827-829.

2.1.3.Nasih-Mensuh

Nesh, sözlük anlamıyla “bir şeyin izale edilip giderilmesi, yok edilmesi” ya da “tebdil ederek bir şeyi başka bir şeye çevirme” anlamlarında kullanılmıştır.²⁴⁹ Terim olarak ise nesh, “bir nassın hükmünü daha sonra gelen başka bir nass ile kaldırmak”²⁵⁰ veyahut “mukaddes bir metnin ilgası” manasında kullanılır.²⁵¹ Bazılarına göre nesh aslında, Allah’a göre nihai yani son olarak verilen hükmün açıklanması; kullara göre ise, hükmün son halinin tamamen ortadan kalkmasını ifade etmektedir. Ancak, birinci hükmün sona ereceği vakit bildirilmediğinden, ikinci hükmün gelişinde, kulların ilmi bunu tağyir, bir önceki hükmün değiştirilmesi olarak görmektedir.²⁵²

Bazı âlimler, neshin tarihi süreci hakkında bir kısım Kur’an âyetlerinin nesh edilmesi düşüncesinin ne zaman ortaya çıktığı tam olarak bilinmemekte olduğunu ifade etmektedir. Fakat bu âlimler, yaklaşık bir tarih olarak; neshin, hicri birinci yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkan bir teori olduğunun tahmin edilebileceğini söylemektedirler. Nesh teorisinin ortaya çıkma sebebi olarak ise, anlam yönünden birbiriyle çelişir gibi görünen ve klasik literatürde “müşkilü’l-Kur’an” olarak ifadesini bulan naslar arasındaki zanna dayalı ihtilaflar için bir çıkış yolu olması gösterilebilir. Zira müfessir ve fakihler, anlam itibariyle çelişkili gibi görünen âyetleri anlam yönünden bağdaştıramayınca nesh teorisini ortaya atmışlar, ihtilafları bu şekilde çözümlenmeye çalışmışlardır.²⁵³

Ulaşılabilen netice itibariyle, nasih-mensuh konusundaki ihtilafların tezat ihtilafı kapsamında değerlendirilmesi gerekmektedir. Çünkü bir âyetin mensuh olması onu yürürlükten kaldırmakta iken âyetin mensuh olmadığı söylenmesi onun hükmünü geçerli kılmaktadır.

²⁴⁹ Suyûtî, *el-İtkân*, 3, 66-67; Zürkânî, *Kur’an İlimleri*, 2, 247-248.

²⁵⁰ Bu tanım aynı zamanda Fıkıh usulündeki neshin de tanımıdır. Ayrıntılı bilgi için bk. Zekiyüddin Şaban, *Usûlü’l Fıkh*, çev. İbrahim Kafi Dönmez (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 424.

²⁵¹ Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, 122; Suat Yıldırım, *Ana Hatlarıyla Kur’an-ı Kerim ve Kur’an İlimlerine Giriş* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015), 98; Ragıp el-İsfehâni, *Mukaddemetü Cami’i’t-Tefsir*, 94.

²⁵² Yıldırım, *Ana Hatlarıyla Kur’an-ı Kerim*, 99.

²⁵³ Hasan Ahmed, “Nesh Teorisi”, çev. Mehmet Paçacı, *İslâmi Araştırmalar Dergisi* 1/3 (1987): 107.

Nesh konusunda ortaya çıkan müşkili çözmek için bazıları, mücmelin beyanını yahut âmmin tahsisini nesh şeklinde tasavvur etmiştir. Mesela “Sana içkiyi ve kumarı sorarlar. De ki: ‘Onlarda hem büyük günah, hem de insanlar için (bazı zahiri) yararlar vardır’ ”(el-Bakara 2/219) âyeti içkinin yasaklanması konusunda ilk olarak inmiş, daha sonrasında ise şöyle buyrulmuştur: “Ey iman edenler! (Akli örten) içki, kumar, dikili taşlar ve fal okları ancak, şeytan işi birer pisliktir. Onlardan kaçın ki kurtuluşa eresiniz” (el-Mâide 5/90) bu âyet, bir önceki âyette kapalı olan kısmı beyan etmekte, buna göre neyin kast edildiğini belirtmektedir. Dolayısıyla içkinin zararları faydasından fazla olduğu için, akil bütünüyle ondan uzak durmayı gerektirir. Nitekim bu gerçek bir sonraki âyetle teyit edilmiş²⁵⁴ ve şöyle buyrulmuştur: “Şeytan, içki ve kumarla, ancak aranızda düşmanlık ve kin sokmak; sizi Allah’ı anmaktan ve namazdan alıkoymak ister. Artık vazgeçiyor musunuz?” (el-Mâide 5/91). Böylece kısaca ifade edilen bir husus daha sonra gelen âyet ile net bir şekilde ortaya koyulmaktadır.

Nasih ve mensuh konusunda sahâbeye isnat edilen en meşhur örnekler, kıblenin değişimi ve oruç âyetine yönelik rivayetlerdir. Ancak, aktarılan bu görüşlerde bazen umum-husus durumunun göz ardı edildiği; bazen de aynı âyetin bir önceki cümlesinin hükmünü kaldırdığı görülmektedir.²⁵⁵

Konuyla ilgili olarak “Göklerdeki her şey, yerdeki her şey Allah’ındır. İçinizdekini açığa vursanız da, gizleseniz de Allah sizi, onunla sorguya çeker de

²⁵⁴ Ragıp el-İsfahâni, *Mukaddimetü Cami’i’t-Tefsir*, 95.

²⁵⁵ Örneğin; oruçla ilgili olan “Oruç, sayılı günlerdedir. Sizden kim hasta, ya da yolculukta olursa, tutamadığı günler sayısınca başka günlerde tutar. Oruca gücü yetmeyenler ise bir yoksul doyumunu fidye verir” (el-Bakara 2/184) ayeti, hem kıraat hem de nesh konusunda verilebilecek bir örnektir. Bu konuda Sahabeden üç görüş nakledilmiştir:

1-Ayet mensuktur, ayetin sonraki kısmı inmeden önce ayetin ilk kısmı ile amel eden mukim kimseler, isterseler oruç tutuyor isterseler fakirlere yemek yedirerek oruç tutmuyorlardı. Bu görüşün sahibi; Muaz b. Cebel, Amr b. Mürre, Alkame, İbrâhim en-Nehâî, İkrime-Hasan Basri, Ameş, İbn Ömer, Şa`bi, İbn Ebî Leyla, İbn Şihab, İbn Abbas, Seleme b. Ekva, Ubeyde, Dahhâk’tır.

2-Bu hüküm sadece oruç tutmaya güç yetiremeyen yaşlılar içindir; dolayısıyla ayet, onların fidye vermelerine ruhsat getirme amacıyla inmiş, sonra da neshedilmiştir. Oruç tutmaya aciz olan kimse hariç oruç herkes için gereklidir. Fakat aciz olan kişiler için neshedilmeden önceki hüküm geçerlidir. Bu görüş sahipleri; İbn Abbas, İkrime, Katade, REbi’ b. Enes, Süddî ve Said b. Müsyyeb’tir.

3-“يُطَوَّقُونَ” şeklinde okuyup ayetin neshedilmediğini hükmün yaşlı ve hastalar için olduğunu söyleyen Sahabe de vardır; Hz. Aişe, Hz. Ali İbn Abbas, İkrime, Sâid b. Cübeyr, Mücâhid, Ata, Ubeydullah b. Zeyd, Tavus ve Dahhâk. Ayrıntılı bilgi, konu hakkındaki rivayetler için bk. Taberî, *Câmiu’l-beyân*, I, 730-735; II, 94-107.

dilediğini bağışlar, dilediğine azap eder. Allah'ın gücü her şeye hakkıyla yeter” (el-Bakara 2/284) âyeti zikredilebilir. Bu âyetle ilgili olarak tefsirlerde umum-husus konusunda tartışmalar yapılmış, bazıları bu âyetin bağlam itibariyle şahitlik konusunda yapılan gizlemeyi ifade ettiğini, bazıları da genel anlamda kalplerde gizlenen her şeyi kapsadığını belirtmişlerdir.²⁵⁶ Özellikle âyeti mutlak anlamda kabul eden görüş sahipleri; bu âyetin hükmü konusunda mustarip olan sahâbenin Hz. Peygamber'e bu durumdan bahsedince, sonra gelen “Allah, bir kimseyi ancak gücünün yettiği şeyle yükümlü kılar” (el-Bakara 2/286) âyetiyle bu âyetin neshedildiğini söylemişlerdir.

Böylece bu rivayette Allah'ın bu âyetin hükmünü ilga ederek sorumluluk konusunda Müslümanlara müsamahakâr davranmış olduğu ifade edilmektedir.

Şahitliği gizleme olarak anlayanlar, kendi aralarında iki gruba ayrılmaktadır. Şöyle ki; bazıları âyetin nesh edilmediğini, fakat Allah'ın müminlere karşı mağfiret edeceğini, ehli kitaba ve münafıklara karşı ise titiz davranarak onları hem aleni davranışlarından hem de gizli düşüncelerinden sorumlu tutacağını söylemektedirler. Bu görüş, İbn Abbas'tan ikinci görüş olarak nakledilirken, Kays b. Hazım da bu görüşte olan sahâbedendir.

İkinci grup olarak, müminlerin annesi Hz. Aişe'den nakledilen bir habere göre de bu âyet, mümin-kâfir tüm insanları içermektedir. Buna göre, müminlerin durumu, Hz. Peygamber'in açıklamalarından hareketle, başa gelen hastalık, bela ve musibetlerle temizlenebilecektir. Böylece mümin kimseler, cezaya mahkum olmayacak, dünyadaki çeşitli hastalık ve belalarla cezalarını çekeceklerdir. İmam Taberî de, âyetin muhkem olduğu görüşünü benimseyerek; hükümler ancak birbirini nefyederse neshin söz konusu olabileceğini, fakat burada herhangi bir çelişki durumu olmadığını dile getirerek neshin bu âyet için sözkonusu olamayacağını söylemektedir.²⁵⁷

Nesh, iki Kur'an âyetinin birbirini nakzetmesi nedeniyle sonraki hükmün önceki hükmü kaldırmasını ifade ederken; aynı zamanda âyetlerin kendi aralarında bir ihtilafın söz konusu olduğu düşüncesini gündeme getirmektedir.

²⁵⁶ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 3, 56-57.

²⁵⁷ a. mlf., *a.g.e.*, 3, 60-65.

Dolayısıyla müfessirlerin ve sahâbenin bir âyet hakkında neshten söz ederken, bir başka sahâbenin diğerine muhalefet ederek âyetleri cem etmesi tezat ihtilafına delil teşkil etmektedir. Zira bir âyetin aynı anda hem yürürlükte olması hem de tamamen ortadan kaldırılıp ilga edilmesi bir araya getirilmesi mümkün olmayan bir durumdur. Dolayısıyla nesh ile ilgili ortaya çıkan ihtilafın tenevvü ihtilafı kapsamında değerlendirilmesi mümkün değildir.

2.1.4. İ`rabu'l-Kur'an

Sözlük anlamı itibariyle, “i`rab” kelimesi, “bir şeyin hakikatini ortaya çıkarmak, açıklamak” anlamlarına gelmektedir. Kur'an ilimlerinde Arapça dil ve kaideleri ile ilgili konuları ifade etmek için kullanılan “İ`rabu'l-Kur'an”, terim olarak “Arap dilinin söz dizimini (nahiv / sentaks) incelemek” demektir.²⁵⁸ Bu anlamda Kur'an için kullanıldığında, Kur'an'ı hem kelime hem terkip olarak araştırıp incelemeyi, gizli kalan yerlerini ortaya çıkarmayı ifade etmektedir.²⁵⁹

Kur'an'ın yazımından, harekelenmesine ve gramerin kurallarına kadar çeşitli konuları içine alan “İ`rabu'l-Kur'an” ilminde, Taberî tefsirinde yalnızca üç başlık tespit edilebildi. Bunlar; zamirin mercii, hazf ve atıf konularıdır.

2.1.5.1. Zamirin Mercii

Arapça dil-gramer yapısında her zamirin bir mercii vardır. Buna göre zamir, bazen fiilin bizzat kendisine bazen de manaya dönebilir. Zamirler bazı durumlarda bir şeyin lafzına işaret eder ve bununla cins isimler kastedilir. Bazı durumlarda ise zamir, cümlede zikredilen iki şeyden birine döner. Ancak, zamirde esas olan, kendisine en yakın kelimeye bağlanmasıdır. Yine zamirle ilgili önemli noktalardan biri de, anlamın dağılmasından ve belirsizliğinden sakınmak için zamirin merciiine uygun olarak atfedilmesi gerektiğidir.²⁶⁰

²⁵⁸ Abdülhamit Birışık, “İ`rabu'l-Kur'an”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 22: 376.

²⁵⁹ Suyûtî, *el-İtkan*, 2, 309.

²⁶⁰ a. mlf., *a.g.e.*, 2, 324.

Zamirin mercii denildiğinde akla gelen ilk şey ise, gaib zamirin durumudur. Dolayısıyla, gaib zamirin kendisinden önce geçen hangi isme yönlendirilmesi gerektiği önemlidir.²⁶¹

Kur'an'da yer alan zamirlerin merciiindeki görüş farklılıkları, ihtilafın ortaya çıkma sebeplerinden bir tanesidir. Konuyla ilgili daha önce yapılan çalışmalarda, zamirin mercii ile ilgili ihtilafların tenevvü kapsamında değerlendirildiği görülmektedir.²⁶² Fakat tespit edilebildiği kadarıyla Taberî tefsirinde es-seb'u't-tivâl bağlamında bir örnek aktarılacaktır. Aynı zamanda bu örnek, ahkâma taalluk etmektedir. Hüküm konusunda farklı sonuçlar doğurması nedeniyle de, bunu tezat ihtilafı kapsamında değerlendirmek mümkündür.

Yemin keffareti olarak bilinen “لَا يُؤَاخِذُكُمُ اللَّهُ بِاللَّغْوِ فِي أَيْمَانِكُمْ وَلَكِنْ يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا عَقَدْتُمُ الْاَيْمَانَ فَكَفَّارَتُهُ إِطْعَامُ عَشْرَةِ مَسَاكِينَ مِنْ أَوْسَطِ مَا تُطْعَمُونَ أَهْلِيكُمْ أَوْ كِسْوَتُهُمْ أَوْ تَحْرِيرُ رَقَبَةٍ”²⁶³ âyetinde geçen “فَكَفَّارَتُهُ” lafzında, zamirin mercii ile ilgili ihtilaf vuku bulmuştur. Bu görüşler şu şekilde sıralanabilir:

1. “كفارته” zamiri “بما” ya aittir. Lağv yemini için kefarete yoktur. Hz. Aişe, Hasan-ı Basrî, İbrâhim en-Nehâî (ö. 96/714), Abdullah b. Ebû Talha (ö. 84/703), Süddî'dir (ö. 127/745). Taberî bu görüşü benimsemiştir.
2. Bir diğer görüşe göre “كفارته” kelimesinde geçen zamir, “للغو” kelimesine dönmektedir. Bu durumda kefarete gereklidir ve kefarete verildikten sonra sorumluluk kalkmaktadır. Bu görüşün temsilcileri ise İbn Abbas, Sâid b. Cübeyr, İbrahim en-Nehâî ve Dahhâk'tır.²⁶⁴

Taberî'ye göre burada tahsislik bildiren herhangi bir karine yoktur. Boş yere yapılan yeminlerde ukubat söz konusu değildir. Buna dair ne nakledilen bir

²⁶¹ Suyuti, *Hem'ul-Hevâmi fi Şerhi Cem'il-Cevâmi*, nşr. Ahmed Şemseddin (Beyrut: Darû'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 1, 226-227; İsmail Aydın, *Kur'an Mübhemleri Olarak Zamirler* (İzmir: Tibyan Yayıncılık, 2012), 43.

²⁶² Sâlih Nâsir, “Min Esbâbi ihtilâfî'l-müfessirîn el-müteallikati bi-merci'il zamîr”, *Dâru'l-manzûme Dergisi* 34 (2007), 262.

²⁶³ el-Mâide 5/89; ayetin mealî şu şekildedir: “Allah, boş bulunarak ettiğiniz yeminlerle sizi sorumlu tutmaz. Ama bile bile yaptığınız yeminlerle sizi sorumlu tutar. Bu durumda yeminin keffareti, ailenize yedirdiğinizin orta hâllisinden on yoksulu doyurmak yahut onları giydirmek ya da bir köle azat etmektir.”

²⁶⁴ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 4, 645-647.

haber ne de herhangi bir akli delil vardır.²⁶⁵ Zamirin merciine göre iki zıt hüküm çıkmaktadır ve iki görüşün de telifi mümkün değildir. Bu nedenle ortaya çıkan ihtilafın tezat ihtilafı olduğunu söylemek mümkündür.

2.1.5.2. Hazf

Hazf, Arap edebiyatının önemli bir terimi olan icazın çeşitlerinden biri olarak; cümlede anlatımı daha belîğ bir hale getirmek için çeşitli yollarla ve şartlar çerçevesinde yapılan bir belagat yöntemidir.²⁶⁶ Hazf, bir sözü en kısa şekilde karşı tarafa anlatma amacı taşımaktadır. Konuşan kimsenin muhatabı ise, bağlam çerçevesinde söylenen cümleden hazf edilen unsuru anlamaktadır.

Karîneye dayalı hazifli kullanımlar, ifadeye pek çok fayda sağlamaktadır. Bunların başında ibareyi gereksiz uzatmalardan kurtarması, lafza yansımayan ibâre dışında kalmış unsurun (mahzûf) yorumunu muhataba havale etmek suretiyle his ve akli harekete geçirmesi gibi hususlar sayılabilir. Hazifli anlatımlar genellikle edebi nitelikte olduğundan, sözün bağlam ve konteksine göre değişen çeşitli edebi anlam ve yorumlar taşırlar. Bu anlamları ortaya çıkarabilmek ise, kişinin edebi zevkine ve ilmi bilgisine bağlıdır.²⁶⁷

Es-seb`u't-tıvâl kapsamında tespit edilebildiği kadarıyla sahâbe ihtilafına örnek olarak tek bir âyet bulunmaktadır. Bu konuda meydana gelen ihtilafın tenevvü ihtilafı kapsamında değerlendirilmesi mümkündür. Konuya dair aşağıdaki âyet örnek olarak verilebilir:

“Senden kadınlar hakkında açıklama istiyorlar. De ki: ‘Onlara ait hükmü, Allah ve kitapta size okunan âyetler açıklıyor; onlar için yazılanı kendilerine vermediğiniz, nikâhlamak da istemediğiniz yetim kadınlar hakkında, çaresiz çocuklar hakkında, yetimlere âdil davranmanız hususunda size okunup duran âyetler (açıklıyor). İyilik olarak ne yaparsanız şüphesiz Allah onu eksiksiz bilmektedir.’” (en-Nisâ 4/127).

Âyette geçen “وَتَرَعْبُونَ أَنْ تَنْكِحُوهُنَّ” ifadesindeki “رغب” fiili hem “في” harfi ceriyle hem de “عن” harfi ceriyle kullanılmaktadır. Birincisine göre anlam olumlu manayı (istemek), ikincisine göre ise, olumsuz manayı (istememek) ifade

²⁶⁵ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 4, 647.

²⁶⁶ Suyûtî, *el-İtkân*, 3, 190-191.

²⁶⁷ Halil İbrahim Kaçar, “Türkçe Meallerin Eksilteli Kullanımlar (Hazif Üslûbu) Açısından Değerlendirilmesi”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 30 (2006), 170.

etmektedir. Buna göre âyette bu harfi cerlerden birinin hazfi söz konusu olmaktadır.

Hız. Aişe'ye göre bu âyette hazfedilen “عن” harfi ceridir. O zaman mana “Nikâhlamayı istemediğiniz öksüz kızlar ve zavallı çocuklar...” şeklinde olmaktadır. Hız. Aişe'den bu konuda nüzul sebebi olarak şöyle bir rivayet de nakledilmektedir:

“Burada kastedilen şöyle bir adamdır ki yanında yetim kız bulunur, kendisi o kızın işlerini göre velisi ve kızın mirasçısıdır. Kız bu adamı, malına hatta hurmalığına mirasçı etmiştir. Adam o kızı nikâhlamak istemez fakat başka biriyle de evlendirmek istemez. Çünkü o kızla evlenecek olan kişi, velisi olan adamın malına ortak olacaktır. Bundan dolayı kızı evlenmekten meneder dururdu. İşte bu âyet bu sebeple indi.²⁶⁸

İbn Abbas'a göre ise; burada hazfedilen “في” harfi ceridir. Manası da “Nikâhlamayı istediğiniz öksüz kızlar ve zavallı çocuklar...” şeklinde olmaktadır. İbn Abbas bu yorumu tercih ederken şu rivayeti zikretmektedir:

“Cahiliye devrinde; birinin yanında yetim kız bulunduğunda onun üzerine elbisesini atardı. O böyle yaptığında ise, artık hiç kimse ebediyen o kızla evlenemezdi. Yetim kız, güzel olur ve o kişi de onu severse onunla evlenir ve böylece malına sahip olurdu. Yetim kız çirkin ise; ölünceye kadar diğer erkeklerden onu meneder ve öldüğünde de onun vârisi olurdu. İşte Allah Teâla, söz konusu âyetle, bunu haram kılarak insanları bundan menetti.”²⁶⁹

İki tefsir arasında haziften kaynaklanan farklı bir anlam verme durumu söz konusu olsa da âyetin amacı, Cahiliye devrinde yetim kızlara yapılan haksız muameleye işaret etmek ve bunu yasaklamaktır.²⁷⁰ Dolayısıyla anlam konusunda yapılan bu ihtilaf herhangi bir hüküm farklılığına götürmediği ve iki farklı anlamlandırma veya müsemmaya tekabül etmediği için bu durum, tenevvü ihtilafı kapsamında değerlendirilmelidir.

2.1.5.3. Atıf

Atıf, Arap dili ve belagatinde anlatımda itnab yapmak için kullanılan bir sanatı ifade etmektedir. Atf-1 beyan, izah bakımından aynı sıfat gibidir. Bazen iki

²⁶⁸ Suyûtî, *Esbâbü'n-Nüzûl*, 197.

²⁶⁹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 4, 188-190.

²⁷⁰ Süslü, “Kur'an Tefsirinde Sahabenin Görüş Farklılıkları”, 68.

müteradif kelimededen biri diğerine, bazen hususi mana umumi manaya, bazen de umumi mana hususi manaya atfedilerek ıtnab yapılır.²⁷¹

Es-seb`u`t-tıvâl içerisinde tespit edilebildiği kadarıyla konuya örneklik teşkil eden bir âyet bulunmaktadır. Bu âyetin tezat ihtilafı bağlamında değerlendirilmesi de mümkündür.

“O, sana Kitab’ı indirendir. Onun (Kur’an’ın) bazı âyetleri muhkemdir ki onlar kitabın anasıdır. Diğerleri de müteşabihdir. Kalplerinde bir eğrilik olanlar, fitne çıkarmak ve onun olmadık yorumlarını yapmak için müteşabih âyetlerinin ardına düşerler. Oysa onun gerçek manasını ancak Allah bilir. İlimde derinleşmiş olanlar, “Ona inandık, hepsi Rabbimiz katındandır” derler. (Bu inceliği) ancak akıl sahipleri düşünüp anlar.” (Âl-i İmrân 3/7).

Kur’an’a farklı anlamlar yüklemek aslında sahâbeden itibaren, biraz da kişinin bakış açısına bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Aynı şekilde bu âyette de kelimenin yeni bir cümle başlangıcı mı yoksa öncesine bağlı bir atıf mı olduğu, kişilerin kendi bilgi anlayışları çerçevesinde gelişmiştir.

Âyete dair edinilen bilgiler çerçevesinde “rasihun” kelimesini önceki cümleden, yani “müteşabih âyetlerin te’vilini bilenlerden” farklı olarak yeni bir cümle başlangıcı olarak kabul eden ve buna göre âyete “İlimde derinleşmiş olanlar, Hz. Aişe, Urve b. Zübeyr’den nakille Hişam b. Urve, Ebû Nehk el-Esedî, Ömer b Abdülaziz’dir. Buna göre âyete, “Ona inandık, hepsi Rabbimiz katındandır” derler” şeklinde anlam verilmiş olmaktadır.

“Rasihun” kelimesini isti’naf değil de önceki cümleye bağlı bir atıf olarak kabul edenler ise, İbn Abbas, Mücâhid ve Muhammed b. Ca`fer b. ez-Zübeyr’dir. Buna göre anlam, “...Oysa onun te’vilini ancak Allah ve ilimde derinleşmiş olanlar bilir...” şeklinde olmaktadır.

Taberî ise, “rasihun” kelimesini isti’naf kabul etmektedir. Ona göre burada kastedilen müteşabih; kıyamet saati, Hz. Muhammed ve ümmetinin ecelinin süresi gibi yalnızca Allah’ın bilebileceği konular olmaktadır.²⁷²

Nakledilen görüşler incelendiğinde İbn Abbas’ın önce kendisiyle sonra da Hz. Aişe ile çelişmekte olduğu görülmektedir.²⁷³ İbn Abbas’a göre Kur’an tefsiri, daha

²⁷¹ Suyuti, *el-İtkan*, 3, 238-239.

²⁷² Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 3, 106-108.

²⁷³ Tefsiri Tahkik eden kimsenin sened tenkidine dair verdiği bilgiye göre birinci rivayet sahih, ikinci rivayet hasen düzeyindedir. Bilgi için bk. :a. mlf., *a.g.e.*, 3, 106-107.

önce zikredildiği üzere yalnızca Allah'ın bildiği, âlimlerin bildiği, Arap dilini bilen herkesin bilebileceği tefsir şeklinde üçe ayrılmaktadır.²⁷⁴ Bu durumda te'vilin öncüsü, şiirle itişhadın temsilcisi olan bir kimsenin birinci görüşü değil; ikinci görüşü benimsemesi daha makul gözükmektedir. Talebesi Mücâhid'in de aynı görüşü paylaşması bu düşünceyi desteklemektedir. Bu açıklamalar geçerli kabul edildiğinde; Hz. Aişe ve İbn Abbas'ın âyet hakkındaki ihtilafı hangi kapsamda değerlendirmek gerekmektedir? Atıf veya isti'naf olması manayı değiştirmekte, Kur'an'a dair yaklaşımları etkilemektedir. Bu durumda ortaya çıkan bu ihtilafı tezat ihtilafı olarak değerlendirmek mümkün gibi gözükmektedir. Fakat burada müteşabih kelimesine verilecek anlam etkin rol oynamaktadır. Şayet müteşabih, gaybi konulara hasredilirse bunun yalnızca Allah tarafından bilineceğine iman etmek gerekmektedir. Fakat "Kur'an'ın hepsi müteşabihtir" (ez-Zümer 39/ 23) âyeti gereğince bütün âyetler iman konusu olursa bütün âyetler hakkında yapılan yorumlar müteşabihi bilme konusundaki te'viller olmaktadır.

Sonuç olarak; bu farklı rivayetler, âyetin iki farklı manada tefsir edilmesine neden olmasından ötürü buradaki tefsirlerin tezat ihtilafı olduğu söylenebilir.

2.1.5. Müteşabihu'l-Kur'an

Sözlük anlamı itibariyle birbirine benzeyen iki şey anlamına gelen "teşabüh" kelimesinden türeyen "müteşabih"sözcüğü, ism-i fail bir kelimedir.²⁷⁵ Terim olarak, "mâna yönünden birden fazla ihtimal taşıdığından anlaşılmasında güçlük bulunan lafız veya söz" anlamına gelmektedir.²⁷⁶ Bu manada bazıları müteşabihi üçe ayırmıştır: Birincisi; kelime ve cümlenin anlaşılması gibi konulardaki lafza yönelik müteşabih. İkincisi; Kıyamet bilgisi, Allah'ın sıfatları gibi kapalı kalan manaya yönelik müteşabih. Üçüncüsü ise; Kur'an'da bahsedilen bir ayetin cahiliyedeki karşılığını bilmeme ve ihtisar bir şekilde anlatılmış bir ifadenin anlaşılması gibi hem mana hem de lafza yönelik müteşabih.²⁷⁷ Bu

²⁷⁴ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 1, 91.

²⁷⁵ İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*, 36, 411.

²⁷⁶ Yusuf Şevki Yavuz, "Müteşabih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 32: 204.

²⁷⁷ Zürcânî, *Kur'an İlimleri*, 2, 399-402.

anlamda, garibu'l-Kur'ân, müşterek lafızlar, hurûf-ı mukattaa gibi konular bu başlık altında incelenmiştir.²⁷⁸

Taberî tefsirinde ulaşılabilen sahâbe rivayetlerinden elde edilen verilere göre bu başlık altında yukarıda sayılan üç başlık incelenecektir.

2.1.5.1. Garibu'l-Kur'ân

Nüzul sonrası dönemlerde en çok ihtiyaç hissedilen konulardan birisi de; Kur'an'da'ki bazı kelimelerin tam olarak neyi ifade ettiğinin belirlenmesi olmuştur. Kur'an'a dair eğitim öğretim faaliyetleri sürdüren sahâbe, özellikle yeni Müslüman olmuş bölgelerde ya da sahâbe çocuklarına ve torunlarına Kur'an'ı tefsir ettiklerinde kelimeyi izah etme yoluna gitmişlerdir. Daha sonraları ise, bu konuda "Garîbu'l-Kur'an" literatürü oluşmuştur.²⁷⁹

Bilindiği üzere, kelimelere dair izahlar, Arap dili bilgisi çerçevesinde şekillenmektedir. Fakat bazı kelime izahları sadece dil ve şiir kaynaklı değil; sünnet ve uygulama kaynaklı olarak da izah edilmeye muhtaçtırlar.

Konuya dair birçok örnek bulunmakla birlikte burada bir tanesi zikredilecektir. İlk olarak üzerinde pek çok görüşün olduğu, birçok hadisin nakledildiği, hatta farklı okunuşlarının tefsir olduğu ileri sürülmüş olan "Namazlara ve orta namaza devam edin. Allah'a gönülden boyun eğerek namaza durun" âyetinde geçen "Salâti'l-vustâ" (الصَّلَاةِ الْوُسْطَى) (el-Bakara 2/238) kavramının neyi ya da neleri ifade ettiği hakkındaki görüşler aktarılacaktır.

Taberî tefsirinde "Salâti'l-vustâ" terkibine yönelik olarak beş görüşten bahsedilmektedir. Bunları şöyle sıralamak mümkündür:

1. İkinci namazıdır. Bu görüşte olanlar; Hz. Ali, Hz. Aişe, İbn Mes'ûd, İbn Abbas, Ebû Hureyre ve Ebû Said el Hudri'dir.
2. Öğle namazıdır. Bu görüşte olanlar; İbn Ömer ve Zeyd b. Sabit'tir.
3. Akşam namazıdır. Bu görüş Kubeyza b. Zi'b'ten gelmektedir.
4. Sabah namazıdır. Bu görüşte olanlar; İbn Abbas, Ebû Musa el-Eş'ari ve Câbir b Abdullah bu görüş taraftarlarıdır.

²⁷⁸ Geniş bilgi için bk. Zürcânî, *Kur'ân İlimleri*, a.g.e., 2, 403; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 129-133; Demirci, *Tefsir Usûlü*, 161-162.

²⁷⁹ Suyûtî, *el-İtkân*, 2, 3.

5. Beş vakitten biridir ve bu namazın hangi vakti ifade ettiği bilinemez. Bu görüş de İbn Ömer'e dayandırılmaktadır.²⁸⁰

Bu görüşler kısaca değerlendirecek olunursa; birinci görüş olarak nakledilen “ikindi” namazı, en yaygın ve kabul gören görüşlerden bir tanesidir. Hatta Hz. Aişe'nin mushaf yazdırırken, kâtime bu âyete “asr” lafzını eklemesini söylediği rivayet edilmektedir. Öğle namazı diyenlerin, günün her iki tarafında iki vakit olması ve günün ortasında öğle vaktinin olması sebebiyle bu görüşü benimsedikleri söylenebilir. Sabah ve akşam namazı görüşleri ise, yine benzer sebeplerle tercih edilmiştir, denilebilir.

Görüldüğü üzere birbirinden farklı birçok görüşün ortaya konulmuş olması, Hz. Peygamber'den gelen net bir açıklama ile değil de; her sahâbenin kendi re'yine dayanarak tefsir yapmasından kaynaklanmaktadır. Öyle ki İbn Ömer, yukarıda belirtildiği gibi bunun bilinmeyeceği görüşüne kanaat getirmiştir. Tâbiîn halkasının önde gelen âlimlerinden Saîd b. Müseyyeb ise, bu tartışmalar hakkında “Hz. Peygamber'in ashabı bu konuda ihtilaf içerisindeydiler” diyerek durumu bir anlamda ortaya koymaktadır.²⁸¹ Taberî de; Allah'ın beş vakit namazı farz kıldığını, Hz. Peygamber'in hiçbir namazı muhafaza etme konusunda tahsiste bulunarak teşvik etmeyeceğini dolayısıyla kastın tüm namazlar olduğu görüşünü tercih etmektedir.²⁸²

Şayet söz konusu bu durum, tezat ihtilafı kapsamına girer mi? şeklinde bir soru yöneltilecek olursa bu soruya olumlu cevap vermek mümkündür. Zira zaman bakımından her bir namaz bir günün bütünü içerisinde yer alan, bir günü birleştiren farklı zaman aralıkları olsa da, her bir vakit namazı, birbirinin yerine geçmeyen, süreleri ayrılmış, her vaktin kendine ait özellikleri olan zaman dilimlerini ifade etmektedir. Bu durumda müsemmanın aynı olmadığı görülmektedir. Bunu tenevvü çerçevesinde ele almak ve âyetin kapsamına hepsi dâhildir demek Kur'an'ın aynı anda birçok farklı manaya işaret eden bir kitap, Allah'ın aynı anda muhatabına birbirinden farklı anlamlarla hitap ettiği anlamına

²⁸⁰ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 2, 659-680.

²⁸¹ a. mlf., *Câmiu'l-beyân*, 2, 679.

²⁸² a. mlf., *a.g.e.*, 2, 68-681.

gelecektir. Fakat mantıken bunun doğru olduğu söylenemez. Sonuç olarak “salâti'l-vustâ” ile ilgili tartışmaların tezat ihtilafı kapsamında olduğu söylenebilir.

2.1.5.2. Müşterek Lafız

Bir kelimenin aynı anda birçok anlamı barındırmasına müşterek lafız denilmektedir. Bu çok anlamlılık lafızda kapalılık olmasından dolayı müteşabih olarak görülmektedir.²⁸³ Lafızda müştereklik (çok anlamlılık) iki kelimenin harflerinin tertibi, sayısı ve hareketleri bakımından aynı, anlam bakımından farklı olmalarıyla ortaya çıkar.²⁸⁴ Bu durum, Arapçanın bizzat kendinden kaynaklanan bir durumdur. İşte Kur'an'da da, bazı lafızlar lügat itibariyle birden fazla manaya gelebilmektedir.

Bu konudaki ihtilaf, müfessirlerden birinin lafzın bir anlamını, ötekini diğer anlamını dikkate alarak tefsir etmesi şeklinde ortaya çıkmaktadır. Müfessirler, bu kapsamdaki ihtilafları dilin yapısında var olan bir özellik şeklinde değerlendirerek; tezat olarak algılamayıp; bilakis zenginlik olarak görmüşlerdir.²⁸⁵ Mesela “عسعس” (et-Tekvir 81/17) kelimesinin hem gece, hem de gündüz anlamını ifade etmesi; Kur'an'dan aynı anda birbirine zıt pek çok anlamın çıkarılabileceğine delalet olarak düşünülmüştür. İşte burada “Allah Teâla bu kelime ile neyi murad etmektedir?” sorusuna âlimlerin farklı anlamlar vermesi, ihtilafı ortaya çıkartmaktadır.²⁸⁶ Çünkü “عسعس” kelimesinde ortaya çıktığı gibi; gece varken gündüz, gündüz olduğunda gece durumu söz konusu olmaz. Zıtlıklarla kaim olan dünya düzeninde, bunun tenevvü ihtilafı olduğunu söylemek ise, dil eleştirilerine yapılan politik bir cevap niteliğindedir.²⁸⁷

İncelenen sûrelerde konuya dair tek bir örnek bulunmaktadır. Bu ihtilafın ise, tezat ihtilafına örneklik teşkil ettiğini söylemek mümkündür.

²⁸³ Zürkânî, *Kur'an İlimleri*, 2, 399, 403; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 130; Demirci, *Tefsir Usûlü*, 162.

²⁸⁴ Isfehânî, *Mukaddimetü Câmî'i't-Tefsîr*, 38.

²⁸⁵ Konuyla ilgili tartışmalar için bk. İhtilaf İle İlgili Diğer Kavramlar: Tezat.

²⁸⁶ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 11, 414-416.

²⁸⁷ Enbârî, *Kitâbu'l-Ezdâd*, 1, 1-3.

Müşterek lafız konusundaki en önemli ve meşhur örnek; boşama durumunda kadınların iddetini belirleyen “ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ” (el-Bakara 2/228) lafzıdır. Bu âyette meydana gelen ihtilaf iki farklı mezhep anlayışına kaynaklık etmiştir. Arap dilinin müşterek kelimelerinden olan “kurû” (قُرُوءٍ) kelimesi sözlük anlamı itibariyle hem “hayız” hem de “temizlik” anlamını aynı anda içerisinde barındıran bir sözcüktür. Nitekim sahâbeden Hz. Ömer, Hz. Ali, İbn Abbas, İbn Mes’ûd ve Ebû Musa el-Eş’arî bu kelimenin hayızı ifade ettiğini söylemişlerdir. Hz. Aişe, İbn Ömer, Zeyd b. Sabit ve Eban b. Osman bu kelimenin “temizlik” anlamında olduğunu ifade etmişlerdir.²⁸⁸

Taberî, tercihini “kurû” kelimesinin temizlik manasına geldiği yönünde belirtir. Bu kelimenin “temizlik” anlamına geldiğine delil olarak da; Hz. Peygamber’in Fatıma b. Hubeyş’e “Adet (ka`r) günlerinde namazı terk et” buyruğunu zikreder.²⁸⁹ İmam Şafii (ö. 204/820) ve mezhebinin tercihi de bu doğrultudadır. Nitekim İmam Şafii bu tercihinin delil olarak, hayızın kadınların başına gelen bir şey olduğu, dolayısıyla Hz. Aişe’nin bu konuyu daha iyi bileceğini söyler.²⁹⁰

Meydana gelen bu ihtilaf, dilin kendi yapısından kaynaklanan bir ihtilafıdır. Ayrıca sünnet bilgisinin de yoruma etkisi söz konusu olmuştur. Bir araya getirilmesi mümkün olmayan bu iki görüşün tam anlamıyla tezat ihtilafı olduğu görülmektedir.²⁹¹ Allah’ın aynı anda hem (hayızdan) temizlik hem de hayız halini kastetmeyip bunlardan birini kastetmiş olduğu açıktır. Sahâbenin ise, vakıf oldukları dil bilgisi, gördükleri uygulama ve vahye tanıklık etmeleri neticesinde lafza iki anlam yüklemeleri sonuç bakımından iki farklı hükmün ortaya çıkmasına sebep teşkil etmiştir.

²⁸⁸ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 2, 507-515.

²⁸⁹ a. mlf., *a.g.e.*, 2, 516; Benzer görüşler ve açıklamalar için bk. Ebû’l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâ’iki ğavâmidî’t-tenzîl ve ‘uyûni’liekâvil fi vucûhi’t-te’vil*, çev. Muhammed Coşkun, Ömer Çelik, Necdet Çağıl, Adil Bebek (İstanbul: Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2016), 1, 720.

²⁹⁰ Razi, *Tefsîru’l-Kebîr*, 5, 191.

²⁹¹ Ebû Muhammed Abdillâh b. Muhammed b. Seyyid el-Batalyevsî, *el-İnsâf fi’t-tenbîhi ala esbâbi’lletî ‘ucibeti’l-ihtilâf beyne’l-müslimîn*, nşr. Muhammed Rıdvân ed-Dâye (Beyrut: Dâru’l-fikr, 1403/1983), 37; Tayyâr, *Fusûl*, 65; M. Rahmi Telkenaroğlu, “İslâmi İlimlerde Birleştirici Yorum “Tenevvü İhtilafı”, *Diyanet İlmî Dergi* 48/2 (2012): 53.

2.1.5.3. Hurûf-ı Mukattaa

Hurûf-ı Mukattaa, Kur'an'daki yirmi dokuz sûrenin başında, Arap alfabesinde yer alan on dört harfin, tekli, ikili, üçlü, dördlü ve beşli bir kompozisyon halinde on üç farklı şekilde meydana gelmesiyle oluşan harflerdir.²⁹² Bu harfler müteşabih kavramı çerçevesinde işlenmiş ve manasının bilinemeyeceği ifade edilmiştir.²⁹³ Fakat ilk dönemlerden beri bu harfler hakkında gelen rivayetler, âlimlerin bu konuda kayıtsız kalmayarak görüş beyan ettiklerini göstermektedir.

Taberî tefsirinde es-seb`u`-t-tıvâl çerçevesinde, konuya dair nakledilen hurûf-ı mukattaa ile ilgili tartışmalar ve farklı görüşler sadece bir sûrede konu edilmektedir. Konuyla ilgili rivayetler tezat ihtilafı kapsamında değerlendirilmiştir.

Kur'an sıralamasında ilk olarak Bakara sûresinin başında yer alan hurûf-ı mukattaa ile ilgili birçok görüş beyan edilmektedir. Taberî bu konuda on dört görüş vermekte; ancak bunlardan bazıları sahâbeden rivayet edilmektedir.²⁹⁴ Hurûf-ı mukattaa hakkındaki görüşler şu şekilde sıralanabilir:

²⁹² Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 134; Demirci, *Tefsir Usûlü*, 170.

²⁹³ Suyûtî, *el-İtkân*, 3, 24; Zürcânî, *Kur'an İlimleri*, 2,401.

²⁹⁴ Tâbiîn ve sonraki dönem âlimlerine ait görüşler şu şekilde sıralanabilir:

1. Mücâhid, Katâde ve İbn Cüreyc'e göre bunlar; Furkan, Zikir gibi Kur'an'ın isimleridir.
2. Mücâhid'den gelen bir diğer rivayete göre ise bu harfler; Allah'ın kendileriyle Kur'an'ı başlattığı harflerdir.
3. Zeyd b. Eslem, Şa'bi ve Mücâhid'e göre bunlar, sûrelerin isimleridir.
4. İbn Abbas, İbn Mes'ûd, Süddî ve Şa'bi'ye göre ise bunlar, İsm-i Azâm'dırlar.
5. Rebî' b. Enes'e göre bunlar, her harfin farklı bir anlam taşıdığı harflerdir. Mesela "Elif", Allah isminin; "Lam" Latif isminin; "Mim", Mecid isminin anahtarındır. Diğer bir görüşe göre ise; "Elif" Allah'ın nimetlerini; "Lam" Allah'ın lütfunu; "Mim" de Allah'ın şerefli olduğunu ifade etmektedir. Aynı şekilde, "Elif" Allah'ın yasasına; "Lam" otuz seneye; "Mim" de kırk seneye tekabül etmektedir.
6. Bu harflerin herbiri, birer cümleyi ifade etmektedir. Burada Taberî herhangi bir isim vermemektedir. Dolayısıyla Taberî'nin bu görüşü kabul etmediği anlaşılmaktadır.
7. Bunlar hecâ harflerdir: Bu harfler zikredilerek diğer harflere işaret edilmiştir. Yani harfler, telif edilen sözlerin aslı oldukları için, Kur'an'ın bu harflerden oluştuğunu haber vermektedirler. Buna göre Allah Teâla, Arapların konuştuğu alfabe ile Kur'an indirerek onlara meydan okumuş, böylece onları aciz bırakmıştır. Bu görüşün sahipleri

1. Bu harfler müteşabihler, dolayısıyla manasını yalnızca Allah Teâla bilir. Hz. Ebûbekir, Hz. Ali, Şa`bi, Ebû Salih, İbn Zeyd'e göre bu harfler, Allah'ın Kur'an'da kendine sakladığı sırlardır ve her ilahî vahiyde böyle sırlar bulunmaktadır; Allah Teâla'nın bu Kitaptaki sırrı ise sûre başlarındaki harflerdir.
2. İbn Abbas ve İkrime'den gelen bir diğer rivayete göre bunlar, Allah'ın kendileriyle yemin ettiği harflerdir.
3. İbn Abbas, İbn Mes'ûd ve Sâid b. Cübeyr'e göre bunlar, isim ve fiilleri ifade eden harflerdir. Örneğin; "Elif-Lam-Mim", Ben Allah'ım ben bilirim, anlamındadır.
4. İbn Mes'ûd ve Mücâhid'e göre bunlar, hecâ²⁹⁵ harfleridir.²⁹⁶

Meydana gelen bu ihtilafların; âyetin muhtemel manalarından biri şeklinde bir kanaat belirtilerek tenevvü kapsamında olduğu ve dolayısıyla tezat ihtilafı olmadığı söylenmiştir.

Kutrub ve Ferra'dır. Konuyla ilgili olarak Kutrub'dan şöyle bir rivayet nakledilmektedir: "Onlar Kur'an'ı Kerim'i işittiklerinde kaçıp gidiyorlardı fakat "Elif, Lam, Mim" ve "Elif, Lam, Mim, Sâd" harflerini işitince, ilk önce böyle bir sözü tepki ile karşıladılar. Ancak Hz. Peygamber'e kulak vermeye başladıklarında onu işitme duyularına ve kulaklarına sağlamca yerleştirmek kastı ile onlara telif edici olarak Kur'an'ı Kerim'i okudu ve onlara karşı delilini ortaya koydu."

8. Bu harflerin bazıları Allah'ın isimlerine, bazıları da Allah'tan başka varlıkların isimlerine delâlet etmektedir. Örneğin; Dahhâk: "Elif'in, "Allah"a; "Lâm"ın, "Cibril'e; "Mîm"inde, "Muhammed"e delâlet ettiğini söylemiştir. Bu durumda; "Allah Teâla, Cebrail'in lisanı ile Kitabını Muhammed (s.a.s.)'e indirmiştir" denmiş olmaktadır.
9. Ahfeş, Zeccâc ve İbnu'l-Anbarî'ye göre bunlar, Arapların konuşmalarında kullandığı şifrelerdir. Mesela bir adam bir adama: "Hel ta?" (هل تا) der, o da: "Evet" (نعم) der ve gelir. Ancak bu ifadesiyle o kişi, "hel te'ti/تات هل"(gelir misin?) demek istemiştir fakat meramını bir iki harf ile söylemek istemiştir.
10. Müşriklerin, Mekke'de Kur'an'ı dinlemekten yüz çevirip: "Bu Kur'an'ı dinlemeyin ve o okunurken anlamsız sözler söyleyin" (Fussilet 41/26) demeleri üzerine, dikkatleri çekilip kulak kabartmaları ve sonrasında da Kur'an'ı dinlemeleri için bu harfler nazil olmuştur.

²⁹⁵ Kısaca elif-ba demektir.

²⁹⁶ Taberî, *Camiu'l-beyân*, 1, 170-179; İbnu'l-Cevzi, *Zadü'l-Mesir*, 1, 25-26; Razi, *Tefsir-i Kebîr*, 1, 410-425; Kurtûbî, *Ahkâmu'l-Kur'an*, 1, 395-396.

Öncelikle burada, Kur'an'a yaklaşım farklılığı olduğu açıktır. Gelen rivayetlerde İbn Mes'ûd ve İbn Abbas gibi re'y konusunda öne çıkan iki sahâbenin görüş beyan ettikleri, Kur'an hakkında söz söyleme konusunda çekimser kalan diğer sahâbeden ise bir açıklama olmadığı görülmektedir. Nitekim birinci sırada zikrettiğimiz ve Taberî'nin isim vermediği; ama diğer tefsirlerde adı açıklanan Hz. Ebûbekir'in bu haflere yönelik değerlendirmesi, ikinci grup sahâbeden biri olarak harflerin anlamını bilmenin yalnızca Allah'a ait olduğunu, bu harflerin birer sır anlamını taşıdığını söylemiştir.²⁹⁷ Bu farklı yaklaşımlar dahi çelişkilerle dolu rivayetler üzerinden gelmektedir.²⁹⁸ Ayrıca iki farklı yaklaşım tarzının olması da, bağlayıcı bir naklin olmadığını göstermektedir. Bu durumda sahâbe kendi içtihadında bulunmuştur, denilebilir. Zira bireysel bilgi birikimleri ve yetkinlik seviyeleri farklı olunca ortaya çıkan görüşler de farklılaşmıştır. İbn Mes'ûd ve İbn Abbas'tan nakledilen birbirinden farklı ve birden fazla görüşler, hurûf-ı mukattaa konusunda ortak bir kanaatin olmadığını ortaya koymaktadır. Burada bir de, çeşitlilikten ziyade farklı anlamlara ve müsemmalara işaret eden görüşler de mevcuttur. Görüşlerin ittifak etmediği görüldüğü gibi bu farklılıklar arasında hiçbir ilişki de bulunmamaktadır.²⁹⁹ Bu nedenle bu konu hakkındaki rivayetler tenevvü ihtilafından ziyade sadece birinin tercih edilmesini gerektiren tezat ihtilafı kapsamına girmektedir.

2.1.6. Uslûbu'l-Kur'an

Sözlük anlamı itibariyle "takip edilen yol, tarz, yöntem" gibi anlamlara gelen "uslûb" kelimesi,³⁰⁰ terim olarak söz dizimi ve lafız seçiminde takip edilen yolu ifade etmektedir. Kur'an ilimleri açısından "Uslûbu'l-Kur'an" terkihi ise Kur'an'da yer alan kelimelerin ve cümlelerin kendine özgü yapısını inceleyen bir

²⁹⁷ Zerkeşi, *Burhân*, 1, 173; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 136.

²⁹⁸ Tuncer Namlı, "Dil ve Vahiy Tarihine Işık Tutan Çarpıcı Sûre Başlıkları: Mukattaa Harfleri", *Eski Yeni: Anadolu İlahiyat Akademisi Araştırma Dergisi* 30 (2015): 86.

²⁹⁹ Sait Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri*, (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2016), 379.

³⁰⁰ Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh: Tâcü'l-luga ve's-sihâhu'l-arabiyye*, nşr. Ahmed Abdulgafûr Attâr (Beyrut: Dâru ilmi'l-lilmelâyîn, 1407/1987), 1, 149.

ilimdir.³⁰¹ Bu anlamda Kur'an'da yer alan dilsel ve belagi özellikler bu başlık altında incelenmektedir.

Taberî tefsirinde uslûbu'l-Kur'an'a dair yalnızca iki başlık tespit edilebilmiştir. Bunlar, hakikat-mecaz ve mutlak-mukayyed konularıdır.

2.1.7.1. Hakikat-Mecaz

Arapça indirilmiş olan Kur'an-ı Kerim, bu dilde var olan belagi unsurları kullanmakla birlikte Arap şiiri ve edebiyatından farklı bir metin olarak mucizevi bir üsluba sahiptir. Nitekim bu bağlamda, inkâr eden Araplara karşı Kur'an'ın benzerinin getirilmesi konusunda pek çok yerde meydan okunmuştur.³⁰²

Arapların edebi literatürde en çok kullandıkları yöntemlerden biri olan; bir kelimeyi veya cümleyi mecaz anlamda kullanmanın Kur'an tarafından da kullanıldığı görülmektedir. Bu durumun varlığını şu âyet üzerinde görmek mümkündür: Şöyle ki; oruçla ilgili olarak imsak vaktinin sınırlarını belirleme adına kullanılan “beyaz iplik-siyah iplik” ifadeleri, bu kavramların mecazi anlamda kullanılmış olduğunu; zira bu ifadelerle tan yerinin ağarmasının kastedildiğini görülmektedir.³⁰³ Bu âyetin tefsirine yönelik olarak şöyle bir rivâyet aktarılmaktadır: sahâbeden Adiy b. Hatim, zikredilen ifadeleri gerçek anlamına hamlederek; bir süre beyaz ve siyah iki ipliği eline alıp renklerini fark edinceye kadar oruç yasaklarını işlemeye devam etmiştir. Bir süre sonra durumdan mustarip olup bu iplikleri ayırt etmede zorlanınca durumu Hz. Peygamber'e arz etmiş, Hz.

³⁰¹ M. Suat Mertoğlu, “Uslûbü'l-Kur'an”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 42: 382.

³⁰² Bu meydan okumalar, Kur'an'ın tam olarak benzerini getirme, on sûresinin benzerini getirme, bir sûresinin benzerini getirme ve tek bir âyetinin benzerini getirme şeklinde gerçekleşmiştir. Âyetler için bk. el-İsrâ 17/88; el-Hûd 11/13-14; el-Yûnus 10/38; et-Tûr 52/34; el-Bakara 2/23-24.

³⁰³ Bahsi geçen âyetin meali şu şekildedir: “Oruç gecesinde kadınlarınıza yaklaşmak size helâl kılındı. Onlar, size örtüdürler, siz de onlara örtüsünüz. Allah, (Ramazan gecelerinde hanımlarınıza yaklaşarak) kendinize zulmetmekte olduğunuzu bildi de tövbenizi kabul edip sizi affetti. Artık eşlerinize yaklaşın ve Allah'ın sizin için yazıp takdir etmiş olduğu şeyi arayın. Şafağın aydınlığı gecenin karanlığından ayırt edilinceye (tan yeri ağarınca) kadar yiyin, için. Sonra da akşama kadar orucu tam tutun. Bununla birlikte siz mescitlerde itikâfta iken eşlerinize yaklaşmayın. Bunlar, Allah'ın koyduğu sınırlardır. Bu sınırlara yaklaşmayın. Allah, kendine karşı gelmekten sakınsınlar diye, âyetlerini insanlara böylece açıklar”; el-Bakara 2/187.

Peygamber'den kinayeli bir üslupla “Senin kafan da ne kadar genişmiş (ki geceyi ve gündüzü içine alıyor!)” şeklinde bir cevap almıştır.³⁰⁴

Yine benzer bir şekilde, hac yasaklarının zikredildiği “Kim o aylarda hacca başlarsa, artık ona hacda cinsel ilişki, günaha sapsak, kavga etmek yoktur” (el-Bakara 2/197) mealindeki âyette geçen “refes/cinsel ilişki” kelimesi de, hakikat anlamında değil mecaz anlamında kullanılmıştır.³⁰⁵

Tüm bunlara rağmen Kur'an'da mecazın varlığı tartışma konusu edilmiştir. Bazı âlimler mecazın, yalan ifade ettiğini, bu nedenle Kur'an'da olamayacağını söylemişlerdir. Davud ez-Zâhirî, Maliki âlim İbn Huveyr ve Şafii âlim İbnu'l-Kâsım bunlardandır.³⁰⁶ Çoğunluğu teşkil eden âlimlere göre ise, mecaz dilin yapısı ile alakalıdır. Dildeki güzelliği ifade eder.³⁰⁷ Ayrıca belagat ilmi âlimlerine göre mecaz, hakiki anlamda kullanımdan daha belîğdir. Nitekim Kur'an'daki hazf, tekid üslubu, tekrarlanan kıssalar bunun en önemli dayanaklarıdır.³⁰⁸

Terimsel ve edebi anlamda mecaz, “aralarında var olan bir ilişkiden dolayı hakikî anlamının dışında kullanılan ve aslî mananın kast edilmesine engel karine bulunan kelime veya cümle”yi ifade etmektedir.³⁰⁹ İstiare ve temsil ise, mecazın en bilinen türlerindedir.³¹⁰

Tespit edilebildiği kadarıyla konuyla ilgili olarak bir örneğe yer verilecektir. Bu örneğin de tezat ihtilafı kapsamında değerlendirilmesi mümkündür.

Sahâbe bazı âyetlerin hakikat mi veya mecaz mı ifade ettiği hususunda ihtilaflar vaki olmuştur. Bunun en önemli örneklerinden biri Nisâ sûresinde geçen âyette “لَا مَسْتَمٍ” ibaresidir.³¹¹ İbn Abbas ve Hz. Ali'ye göre bu ibare cinsel ilişkiyi

³⁰⁴ Taberî, *Câmiul'l-beyân*, 2, 151.

³⁰⁵ a. mlf., *a.g.e.*, 2, 273-280.

³⁰⁶ Zerkeşî, *el-Burhân*, 2, 255; Suyûtî, *İtkân*, 3, 120.

³⁰⁷ Suyûtî, *el-İtkân*, 630.

³⁰⁸ Suyûtî, *a.g.e.*, 3, 120.

³⁰⁹ a. mlf., *a.g.e.*, 3, 120-121.

³¹⁰ Abdülkâhîr Cürçânî, *Delâilü'l-İ'câz, Sözdizimi ve Anlambilim*, çev. Osman Güman (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015), 78.

³¹¹ Ayetin meali şu şekildedir: “Ey iman edenler! Sarhoş iken ne söylediğinizi bilinceye kadar, bir de -yolcu olmanız durumu müstesna- cünüp iken yıkanınca kadar namaza yaklaşmayın. Eğer

ifade etmektedir. Buna göre bir kimse nikâhı yasak olan bir kadına –ki eşi de buna dâhildir- dokunduğunda veya eşini öptüğünde abdesti bozulmaz. Burada ilginç bir ayrıntıyı eklemek konunun ihtilafı göstermesi bakımından iyi olacaktır. İbn Abbas’tan gelen rivayete göre Sâid b. Cübeyr İbn Abbas’ın yanına gelerek Mevaliden bazı kimselerin “لَامَسْتُمْ” lafzının cima anlamında olmadığını; cima manası veren Araplardan bazılarıyla tartıştıklarını ve Mevalinin galip geldiğini söylemiştir. Bunun üzerine İbn Abbas, sonuç ne olursa olsun durumun değişmeyeceğini, çünkü “lems, mess ve mübaşeret” kelimelerinin cinsel birlikteliği ifade ettiğini, Allah’ın istediği şeyi dilediği bir şeyle kinaye yaptığını söyleyerek kendi görüşünü temellendirmektedir.³¹²

İbn Mes’ûd ve İbn Ömer ise “لَامَسْتُمْ” lafzı ile kastedilenin “dokunma” ifade ettiğini söyleyerek kelimeyi hakiki anlamına hamletmektedirler. Bu anlamda kişinin eşi de dâhil olmak üzere evlenilmesi haram olanlar dışında bir kimseyle fiziksel temas abdesti bozmakta, kişinin abdestli olarak yapması gereken tüm ibadetler batıl olmaktadır.³¹³

Taberî ise, “لَامَسْتُمْ” ibaresinin, cinsel ilişki manasına geldiğini söylemekte, bu konuda da delil olarak Hz. Aişe, Hz. Zeynep ve Ümmü Seleme’den “Hz. Peygamber bazı eşlerini öper sonra da abdest almadan namaz kıldırırdı” hadisini göstermektedir.³¹⁴

Ortaya çıkan bu ihtilaf ilk asırdan itibaren Müslümanların iki farklı mezhebi görüşü benimsemesine sebep olmuştur. Bu görüşler ise kişileri, hüküm açısından iki sonuca götürmektedir. Hanefi mezhebi İbn Mes’ûd’a dayanmasına rağmen bu konuda ona muhalefet ederek “cinsel ilişki” manasını kabul etmektedirler. Bunun karşısında Şafii mezhebi ise, tensel bir temasın ibadetlerin anahtarı olan abdesti bozduğunu kabul etmektedir. Böylece tefsiri açısından

hasta olur veya yolculukta bulunursanız veyahut biriniz abdest bozmaktan gelince ya da eşlerinizle cinsel ilişkide bulunup, su da bulamazsanız o zaman temiz bir toprağa yönelip, (niyet ederek onunla) yüzlerinizi ve ellerinizi meshedin. Şüphesiz Allah, çok affedicidir, çok bağışlayıcıdır”; en-Nisâ 4/43.

³¹² Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 3, 856-859.

³¹³ a. mlf., *a.g.e.*, 3, 860-862.

³¹⁴ a. mlf., *a.g.e.*, 3, 862-863.

hakikat veya mecaza hamledilen bir ibarenin hüküm açısından tezat teşkil ettiği ortaya çıkmış olmaktadır.

2.1.7.2. Mutlak-Mukayyed

Mutlak, bir şeyin hiçbir sınırlama yapılmaksızın, bahsedilen bütün manalarını kapsayan genel bir ifadedir. Mukayyed ise kelimenin belirli bir kişiye, duruma veya hale has kılınmasını ifade etmektedir.³¹⁵ Kur'an'da bazen umum lafızla husus, husus lafızla umum kastedilebilir.³¹⁶ Umum, terim olarak tahsis edilmemiş bir lafzın kastedilen bütün anlamları kapsamaması şeklinde ifade edilmiştir.³¹⁷

Bir âyetin genel anlam ifade edip etmediği, hükmün sınırlı olup olmadığı konusunda ihtilaf olduğu gibi, âyette bahsedilen şeyin miktarı, kapsamı hakkında da farklılıklar meydana gelmiştir. Örneğin Kur'an'da Hz. Peygamber'e hitap eden âyetlerin sadece Ona has olup olmadığı konusunda ihtilaf edilmiştir. Cumhur bunların Hz. Peygamber'in şahsında tüm ümmete şamil olduğu konusunda ittifak etmiş, bazıları ise bu hükümlerin ümmeti kapsamadığını ifade etmiştir.³¹⁸

Konuya dair Taberî tefsirinde pek çok örnek nakledilmektedir. Bu ihtilaflardan ikisi zikredilecektir. Ancak her iki ihtilafın da tenevvü ihtilafına dâhil olduğu görülmektedir.

Kur'an'da yer alan "Kolayınıza gelenden kurban kesiniz" (Bakara 2/196) âyetinde kastedilenin ne olduğunu konusunda umum-husus konusuna örneklik teşkil eden sahâbe ihtilafı meydana gelmiştir. Âyette genel anlamda kurban kesilmesi emredilmişken bunun sınırlandırılmasına gidilerek âyetin anlam alanı daraltılmıştır. Bu konuda gelen rivayetler çerçevesinde İbn Abbas ve Hz. Ali'nin kesilmesi gereken hayvanın koyun olması gerektiğini söylemektedirler. Fakat İbn Ömer koyunun kurban olması hususunda rıza göstermemiştir. Bunun temelinde

³¹⁵ Suyûtî, *el-İtkan*, 3, 101; Demirci, *Tefsir Tarihi*, 50.

³¹⁶ Zerkeşi, *el-Burhân*, 2, 15; Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, 192.

³¹⁷ Suyûtî, *a.g.e.*, 3, 107; Zerkeşi, *a.g.e.*, 2, 18.

³¹⁸ Suyûtî, *a.g.e.*, 3, 57. Burada şunu da belirtmek gerekir ki; Kur'an'da sadece Hz. Peygamber'e has olan hükümler de bulunmaktadır. Meselâ; teheccüd namazının farz olması ve dörtten daha fazla eşi nikâhında bulundurabilmesi gibi hususlar bu duruma örnek olarak verilebilir. Zira bu gibi ayetlerde "sadece sana has olmak üzere" ifadesi kullanılmak suretiyle, bu hususların o'na ait olduğu bildirilmiş olmaktadır. Örnek için bk. el-İsrâ 17/79; el-Ahzâb 33/50.

hac veya umrede ihsar durumunda o günkü şartlarda ve Hz. Peygamber uygulamasında “deve” kesilmesinin yaygınlığı ve değerli olması yatıyor olabilir. Nitekim İbn Ömer ve Hz. Aişe genel ifadeyi tahsis ederek kurban edilecek hayvanın bir yaşına girmemiş deve veya sığır olması gerektiğini söylemişlerdir.

İbn Abbas’tan gelen ikinci bir görüşe göre ise o, daha genel ve ayetteki ibareyi sınırlamayacak şekilde, bu hayvanın Kur’an’da bahsedilen sekiz çiftten (Sekiz çift olarak ifade edilen hayvanlar, deve, sığır, koyun ve keçidir; el-En’âm 6/143-144; ez-Zümer 39/6) biri olabileceğini belirtmiştir.³¹⁹

Bu konuya bir diğer örnek olarak; “Onları mutlaka saptıracağım, mutlaka onları kuruntulara sokacağım ve onlara emredeceğim de (putlara adak için) hayvanların kulaklarını yaracaklar. Yine onlara emredeceğim de Allah’ın yarattığını değiştirecekler” (en-Nisâ 4/119) âyetinde geçen “Allah’ın yarattığını değiştirme” terkibi hakkındaki görüşler verilebilir. İbn Abbas, Enes b. Mâlik, Rebî b. Enes, İkrime ve Süfyan-ı Sevrî Bu ayetin bağlamından hareketle, daha dar bir anlam olarak, bu ifadenin hayvanları hadım etmeyi kastettiğini söylemişlerdir.

İkinci bir anlam olarak İbn Mes’ûd’un, âyette kastedilenin “dövme yaptırmak” olduğunu belirtmiştir. Fakat âyetin tefsiri açısından bu yorum âyetin kapsamına girse de bağlam itibariyle âyetten bu hususun kastedilmediği söylenebilir.

Üçüncü bir yorum olarak, âyette kastedilenin genel anlamı itibariyle “Allah’ın dinini değiştirmek” olduğu söylenmiştir. Bu yorumu nakleden kimseler, İbn Abbas, İbrâhim en-Nehaî, İkrime, Mücâhid, Katâde-Hasan-ı Basrî, Kasım b. Ebî Bezze, Süddî, Dahhâk ve İbn Zeyd’dir.

Taberî de bu görüşü benimsemiş; buna ek olarak da bu görüş kabul edildiğinde hem hayvanları iğdiş etmenin ve hem de dövme yaptırmının âyetin kapsamına gireceğini ifade etmektedir.³²⁰

Görüldüğü gibi verilen örneklerde tezat ihtilafı olan bir durum yoktur. Bu konudaki ihtilaflar tenevvü kapsamında değerlendirilmesi mümkün olan birbirinin zıddı olmayan yorumlardır. Lakin örnekler bu yönde olmasa da bu konuda farklı

³¹⁹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 2, 209-214.

³²⁰ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 4, 161-167.

hükümlere sebep olan tefsirler ortaya çıkmıştır.³²¹ Bu da aslında bir konudaki farklılıkların değil, konu kapsamında ihtilaf eden yorumların niteliğinin tezat veya tenevvüye delalet ettiğini göstermektedir.

2.1.7. Son İnen Âyetler

Kur'an ve Tefsir ilmi tarihi sürecinde ilk nazil olan âyetler konusunda mütevatir haberler nakledilmiş, bu konuda az sayıda ihtilaf meydana gelmiştir. Cumhûr ulema ilk inen âyeterin Alak sûresi bir ve beşinci âyetler olduğunu kabul etse de bazı kimseler tarafında Fatıha ve Müddesir sûrelerinin ilk inen âyetler olduğu öne sürülmüştür.³²² Benzer şekilde son nazil olan sûre ve âyet hakkında ise birbirinden çok farklı görüşler rivayet edilmiştir. Öyle ki Kur'an ilimlerinde bu konular müstakil bir mesele olarak ele alınmıştır. Mesela; Suyûtî bu konuda dokuz farklı görüş saymaktadır. Bunları şöyle sıralamak mümkündür:

1. Ebû Sâid el-Hudrî, Hz. Ömer ve İbn Abbas'a göre son inen âyet, Bakara sûresi 2/278. "Riba" âyetidir.
2. İbn Abbas'a göre son inen âyet, Bakara sûresi, 2/281. "Karz-ı Hasen/Borç" âyetidir.³²³
3. Ümmü Seleme'ye göre son inen âyet, Âl-i İmrân sûresi 3/195. ayettir.
4. İbn Abbas'tan gelen bir diğer görüşe göre son inen âyet, Nisâ sûresi, 4/93. ayettir. (İbn Abbas, bu âyetin son inen âyet olduğunu ve aynı zamanda nesh olmadığını söyler.)
5. Berâ b. Âzib'e göre son inen âyet, Nisâ sûresi, 4/176. "Kelâle" âyetidir.
6. İbn Abbas'tan gelen baş bir görüşe göre son inen âyet, Mâide sûresi 5/3. ayettir.
7. Enes b. Mâlik'e göre son inen âyet, Tevbe sûresi 9/5. ayettir.
8. Übey b. Ka'b'a göre son inen âyet, Tevbe sûresi 9/128-129. âyetlerdir.³²⁴

³²¹ Örnek için bk. Soysaldı, "Sahabenin Tefsir Anlayışı", 49.

³²² Zürkânî, *Kur'an İlimleri*, 1, 151-157.

³²³ Bakara ile ilgili iki ayet aynı pasajda inmesi, Nisa sûresindeki ayetin de bunlara eşlik ederek inzal olduğu iddia edilerek aradaki müşkil çözülmeye çalışılmıştır.

³²⁴ Hz. Aişe, Hz. Osman ve Abdullah b. Amr b. el-As'a göre son inen sûre Maide'dir.

9. Muaviye b. Ebî Süfyân'a göre son inen âyet, Kehf sûresi, 18/110. ayettir.³²⁵

Kur'an ilimleri sahasında en muteber eserlerin başında gelen Zerkeşî'nin el-Burhân'ında İbn Abbas'a nisbet edilen bir görüşe göre en son inen sûre/âyetin Nasr sûresi olduğunu, Hz. Aişe'ye isnat edilen bir görüşe göre ise, Bakara sûresinin 281. âyetinin son âyet olduğunu belirtmektedir.³²⁶ Zerkânî'nin Menâhil'inde ise, Saîd b. Müseyyeb'ten nakledilen bilgi çerçevesinde son inen âyetin Bakara sûresinde yer alan "deyn/borç" âyetinin olduğu nakledilmektedir.³²⁷

Taberî, bu görüşlerden bazılarını her geçtiği sûrede konu edinmiştir. Taberî'nin yer verdiği görüşleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. İbn Abbas'a göre Kur'an'da En son inen âyet, Nisâ sûresi 93. âyetidir ve hiçbir âyet tarafından da nesh edilmemiştir.³²⁸
2. Hz. Ömer, İbn Ömer, Câbir b Abdullah ve Bera b. Âzib'e göre son inen âyet, "kelale" âyeti olarak bilinen, Nisâ sûresi 176. âyettir.³²⁹
3. İbn Abbas'a nispet edilen bir diğer görüşe göre, Maide sûresinin 3. âyeti, ahkâm konusunda inen âyettir, bundan sonra Hz. Peygambere helal ve haram adına hiçbir şey inmemiştir. Bu âyetin ardından Hz. Peygamber ancak seksen bir gün yaşamıştır.³³⁰
4. Enes b. Mâlik'e göre son inen âyet, Tevbe sûresi 5. âyetidir.³³¹
5. İbn Abbas ve Übey b. Ka'b'dan, Tevbe sûresi 128-129. âyetlerinin inen en son âyet olduğu nakledilmiştir.³³²
6. Muaviye b. Ebî Süfyân ise, Kehf sûresi 110. âyetinin Kur'an'ın en son nazil olan âyeti olduğunu söylemiştir.³³³

³²⁵ Suyûtî, *el-İtkân*, 1, 101-106. Tüm bu görüşlere eserinde bir bölüm olarak yer veren Zürkânî, her rivayeti tek tek değerlendirerek kendi görüşüne göre çürütmüş ve mutlak anlamda son inen âyetin Bakara/281. âyet olduğunu iddia etmiştir; Zürkânî, *Kur'an İlimleri*, 1, 157-165.

³²⁶ Zerkeşî, *Burhân*, 1, 209-210.

³²⁷ Zürkânî, *Kur'an İlimleri*, 1, 159.

³²⁸ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 4, 84-86.

³²⁹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 4, 281-284.

³³⁰ a.mlf., *a.g.e.*, 6, 330.

³³¹ a.mlf., *a.g.e.*, 5, 821.

³³² a. mlf., *a.g.e.*, 6, 190.

³³³ a. mlf., *a.g.e.*, 5, 696.

Vahye tanık olan ve aynı zamanda Hz. Peygamber'in tedrisinden geçmiş bulunan sahâbeden son inen âyet hakkında bu kadar çok görüşün nakledilmiş olması, bu konuda Hz. Peygamber'den açıkça ortaya konulmuş bir haber olmadığını göstermektedir. Dolayısıyla, her sahâbe zannı galibe göre ve de kendi bilgisi çerçevesinde görüşünü belirtmiştir, denilebilir. Buna göre; adı geçen sahâbeden her biri, Hz. Peygamber'in vefatından önceki hastalığında duymuş olduğu âyeti, en son inen âyet olarak kabul etmiştir.³³⁴ Bazıları da sahâbeden sadır olan bu ihtilafları cem etmek için, her âyetin kendi konusunda inen son âyet olduğunu söylemektedir.³³⁵ Bu çözüm neticesinde, Hz. Ömer'in Hz. Peygamber vefat etmeden önce "dedenin mirasını, kelalenin kimi ifade ettiğini ve ribanın kapsamını" açıklamadan vefat ettiğini söylemesi; Bera b. Azib'in "kelale" âyetini son âyet olarak görmesi birbirini tamamlayan rivayetlerdir. Böylece bu âyetlerin, birbirine yakın olarak son dönemlerde indikleri ifade edilebilir.

Nasr sûresi ile ilgili görüşün ise, son inen âyet bağlamında değil de; son inen sûre açısından değerlendirilmesi, buradaki ihtilafı izale etmektedir. Fakat diğer görüşlerin aynı kapsamda değerlendirilmesi zor görünmektedir. Ayrıca vahiy kâtibi olup bu konuda kendisinden görüş aktarılmayan Zeyd b. Sabit, İbn Mes'ûd gibi sahâbenin olmaması kadar; vahiy kâtibi olan Übey b. Ka'b'ın yazımı tartışmalı olan ve de sadece Huzeyfe b. Yeman'da bulunduğu iddia edilen bir âyeti, son nazil olan âyet olarak telakki etmesi bir o kadar ilginç ve tartışmalı bir durumdur. Bu rivayetlerin telifi mümkün gözükmemektedir.

Bu konudaki görüşleri farklı müsemmalara işaret etmesi bakımından tezat ihtilafı kapsamında değerlendirmek mümkündür.

2.2. KELÂMÎ KONULARDAKİ İHTİLAFLAR

İslâmî ilimlerde her ilmin temel kaynağı öncelikli olarak Kur'an-ı Kerim'dir. Bu nedenle her ilim doktrinlerine dayanak olarak öncelikle Kur'an'a başvurmuştur. Bu durum sonucunda farklı görüşleri meşrulaştırmak amacıyla Kur'an'dan delillendirmeler yapılmış, böylece âyetlerin tefsiri konusunda farklı

³³⁴ Suyûtî, *el-İtkân*, 1, 104; Ebûbekir Muhammed b. el-Tayyib el-Bakillânî, *el-İntisâru'l-Kur'an*, nşr. Muhammed es-Seyyid Osmân (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2012), 216.

³³⁵ Zürkânî, *Kur'an İlimleri*, 1, 165.

yorumlar ortaya çıkmıştır. Sahâbe döneminde herhangi bir İslâmî disiplin oluşmamıştır.

Taberî'nin yaşadığı dönemde daha önce belirtildiği gibi Şîî-Sünnî tartışmalarının yanı sıra Mutezile ve Selefilik arasında da siyasi ve kelâmî alanda tartışmalar mevcuttu. Özellikle kelâm disiplini açısından Allah'ın sıfatları, Allah'ın görülmesi gibi konular, kişileri ayrıştırıcı ve farklı mezheplere ait kılan meseleler olmaktadır. Bu tür konulardaki tartışmalar kendini destekleyecek dini delilleri, âyetler, hadisler ve sahâbe nakilleri üzerinden sağlamaktadır. Âyetlerin tefsirleri ve konu hakkında gelen rivayetler incelendiğinde her iki bakış açısının da kendisine zemin bulduğu görülmektedir.

Bu tartışmalı konulardan rü'yetullah ile alakalı Kur'an'da en çok tartışılan âyetler; En'am 103, Âraf, 143,³³⁶ Yunus 26, Zuhruf 71, Kâf 35, Necm 10-14, Kıyâme 22-23'tür. Mu'tezile ve Selefiler daha sonrasında Ehli Sünnet (Eş'ari ve Maturidiler) mezhep doktrinlerini bu âyetler ve konuyla ilgili hadislere dayanarak oluşturmuşlardır.

Taberî tefsirinde es-seb'ut't-tivâl dâhilinde, kelâmî ihtilaflara zemin teşkil ettiği görülen iki âyet bulunmaktadır. Her iki âyetin anlaşılması hususundaki ihtilafların tezat ihtilafı olarak görülmesi mümkündür.

Rü'yetullah ile ilgili olarak, "Gözler O'nu idrak edemez ama O, gözleri idrak eder" (el-En'âm 6/103) âyetinde iki farklı görüş mevcuttur. Birinci görüşe göre buradaki idrakten kasıt, Allah Teâla'nın ihata edilemeyeceği (tam anlamıyla kavranamayacağı); ama O'nun her şeyi ihata edeceği şeklindedir. Bu görüş sahipleri olan İbn Abbas, Atiyye el-Avfî ve Katâde'ye göre kıyamette Allah görülecek fakat idrak edilemeyecektir. Taberî de bu görüşü tercih etmekte ve Kıyame sûresine atıfta bulunarak müminlerin Allah'a bakmasının vaat edildiğini ancak bununla birlikte Allah Teâla'nın tam manasıyla idrâk edilemeyeceğini söylemektedir.³³⁷

³³⁶ A'râf sûresi tezin kapsamında olmakla birlikte Taberî bu konuda ihtilaf zikretmemekte, konuyla ilgili tartışmalara yer vermemektedir. Fakat Hz. Mûsa'nın kıssasına dair isrâîli bilgileri vermektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Câmîu'l-beyân, 5, 475-479.

³³⁷ Taberî, Câmîu'l-beyân, 5, 97-98.

İkinci görüş sahiplerine göre ise bu âyette bildirilen husus, gözlerin Allah'ı göremeyeceği; ancak Allah Teâla'nın her şeyi göreceği şeklindedir. Bu görüşte olanlar da Hz. Aişe ve Süddî'dir. Taberî, ikinci görüş sahiplerinin rü'yetullahı inkâr ettiklerini ifade etmektedir. Taberî bu görüşü şiddetle reddetmekte ve uzun uzunca tartışmalardan sonra Allah'ın ahirette müminler tarafından görülmesinin hak olduğunu belirtmektedir.³³⁸

Verilen iki görüşün cemi mümkün değildir. Dolayısıyla burada tezat ihtilafı söz konusudur. Görüldüğü üzere sahâbe arasında akaid konularında ihtilaf meydana gelmiş ve bu ihtilaf birbirini zıddına sonuç doğuran iki farklı nitelikte gerçekleşmiştir. Dolayısıyla bu konudaki ihtilaf tezat ihtilafının konusudur, denilebilir.

Konuyla ilgili bir diğer “Güzel iş yapanlara (karşılık olarak) daha güzeli ve bir de fazlası vardır” (el-Yûnus 10/26) âyetinde geçen “ziyade” kavramı hakkında da farklı görüşler serd edilmiştir. Bu konudaki ihtilafları da şöyle sıralamak mümkündür:

1. Ziyadeden kasıt, müminlerin cennette Allah'ı görmesidir. Bu görüşü benimseyen kimseler; Hz. Ebûbekir, Übey b. Ka`b, Huzeyfe b. Yeman, Ebû Musa el-Eş'arî, Amir b. Sa`d, Abdurrahman b. Ebî Leyla, Abdurrahman b. Mehdî, Suheyb b. Sinan, Katâde, Ka`b b. Ucre ve Abdurrahman b. Sabit'tir.
2. Ziyade'den kasıt dört kapısı olan bir oda yani mükâfattır. Bu görüşün sahipleri; Hz. Ali, İbn Abbas ve Alkame b. Kays'tır.
3. Ziyadeden kasıt, Allah'ın rızası ve mağfiretidir. Bu görüşün sahibi ise, Mücâhid'tir.
4. Ziyadeden kasıt, dünyada verilenlerdir. Bu görüşün sahibi, İbn Zeyd ve İbn Abbas'tır.

Taberî'nin tercihi birinci görüşü tercih etmiş ve âyette bahsedilen “hüsna”nın cennet, “ziyade”nin ise Allah'ın görülmesi olduğunu belirtmiştir.³³⁹

³³⁸ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 5, 98-103.

³³⁹ a. mlf., *a.g.e.*, 6, 222-227.

Görüleceği üzere; yukarıda zikredilen görüşler, mükafaat açısından ortak, mükafaatın ne olacağı bakımından ise, farklılık göstermektedir. Ayrıca mükafaatın dünya veya ahirette verilmesi noktasında da ayrılık söz konusu olmaktadır. Dolayısıyla bu âyetteki ihtilafların tenevvü ihtilafı olduğu söylenebilir.

2.3. AHKÂM ÂYETLERİNDEKİ İHTİLAFLAR

Din kavramı, içerisinde üç kök anlam barındırmaktadır. Bunlar; gelenek, ceza (karşılık) ve itaat manalarıdır.³⁴⁰ Olumlu ve olumsuz anlamda boyun eğdirme ve boyun eğme anlamlarıyla geniş bir kavram olan din, kendisine inananları hem inanç hem de hukukî anlamda itaate çağırılmaktadır (el-Bakara 2/21; Âl-i İmrân 3/31; en-Nisâ 4/136).

Kur'an'da "Allah" lafzı binlerce kez tekrarlanmasına rağmen Kur'an insanlara sadece Allah'ı anlatmaz. İnanç ve hukuk sisteminden de bahseder. Çünkü dinin dünyada gerçekleştirmek istediği ideal düzen, insanlar arası ilişkileri düzenlemeyle; diğer bir ifadeyle hukuk sistemi ile gerçekleşmektedir. Dolayısıyla Kur'an; insanın hem Allah'la hem çevresiyle hem de bizzat kendisiyle olan ilişkilerini düzenler.³⁴¹ Nerede, hangi ortamda, hangi zamanda ve zeminde olursa olsun Allah Teâla, birden fazla insanın olduğu yerde insanlar arasındaki ilişkiye müdâhil olur.³⁴² Bu durum ise; bazen Kur'an'daki ilkelerle bazen de elçisinin uygulamasındaki öğretiler yoluyla gerçekleşir. Kur'an'dan Allah'ın insani ilişkileri izlediğine dair âyetlerden birine örnek olarak şu âyet verilebilir:

"Göklerdeki ve yerdeki her şeyi Allah'ın bildiğini görmüyor musun? Üç kişi gizlice konuşmaz ki, dördüncüleri O olmasın. Beş kişi gizlice konuşmaz ki altıncıları O olmasın. Bundan daha az yahut daha çok da olsalar, nerede olurlarsa olsunlar, O mutlaka onlarla beraberdir. Sonra onlara yaptıklarını Kıyamet günü haber verecektir. Allah, her şeyi hakkıyla bilir." (el-Mücadele 58/7).

³⁴⁰ Toshihiko Izutsu, *Kur'an'da Tanrı ve İnsan: Kurân'î Dünya Görüşünün Semantiği*, çev. M. Kürşad Atalar (İstanbul: Pınar Yayınları, 2016), 321; Murat Sülün, *Kur'ân Klavuzu: Mutlak Gerçeğin Sesi Kaynağı-Şekli Yapısı-Mahiyeti-Muhtevası-Okunuşu* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013), 237.

³⁴¹ Sülün, *a.g.e.*, 251.

³⁴² Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, çev. Alparslan Açıkgenç (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014), 37.

Allah Teâla, insanın bütün hayatını programlamayı ve terbiye etmeyi kendi üzerine almıştır (es-Secde 32/5). Bu sebeple kulların hayata dair helal ve haram konularını öğreneceği en temel kitap Kur'an'dır.³⁴³ Kur'an'ın ana konularından birini ifade eden ahkâm konusu Kur'an'da icmalen farziyeti belirtilmiş, beyanı Hz. Peygamber'in sünnetine bırakılmıştır.³⁴⁴

Kur'an hukuku, Kur'an'ın en kuvvetli mucizevi yönüdür. Kendinden önceki hukukî sistemlerde olmayan birçok konuyu içinde barındırması ve evrensel değer taşıması onu diğerlerinden ayırmaktadır.³⁴⁵

Kur'an'ın ihtiva ettiği hükümler konusuna göre şu şekilde sıralanmaktadır.

1. İbadetler
2. Kefaretler
3. Muâmelât
4. Aileyi tanzim eden hükümler
5. Cezaî hükümler
6. Müslümanların gayri müslimlerle ilişkileri³⁴⁶

Tezde ise bu başlıklar biraz daha daraltılarak ahkâm konusundaki ihtilaflar, İbadet, Sosyal İlişkiler (Muamelat) ve Cezalar (Ukubat) şeklinde üç başlıkta incelenecektir.

Ahkâm konusunda meydana gelen ihtilaflar ilk günden beri var olan "hükümlerde içtihat" olgusundan kaynaklanmaktadır.³⁴⁷ Bu tür ihtilafların iki temel sebebi vardır:

1. Nassların birçok manaya ihtimalli olması,
2. Anlayış ve değerlendirme konusundaki farklı yaklaşımlar.³⁴⁸

Sahâbeden gelen bu fikhî yaklaşımlar hususunda bazıları sahâbe sözünün hüccet değeri taşımadığını söylemişlerdir. Çünkü yanılğı ve hata ihtimali mümkün olan; aynı zamanda ihtilafta bulunan ve bununla birlikte kendilerine karşı yapılan

³⁴³ Muhammed Ebû Zehre, *En Büyük Mucize Kur'an*, çev. Muhammet Yılmaz (İstanbul: Okur Akedemi Yayınları, 2018), 605.

³⁴⁴ Ebû Zehre, *En Büyük Mucize Kur'an*, 615.

³⁴⁵ Muhammed Ebû Zehre, *Bir İ'caz Delili Olarak Kur'an Hukûku*, çev. Muhammet Yılmaz (Rize: STS Yayınları, 2015), 7.

³⁴⁶ Ebû Zehra, *İslam Hukuk Metodolojisi*, 90-99.

³⁴⁷ Beyânûnî, *Fikhî İhtilaflar*, 23.

³⁴⁸ Beyânûnî, *a.g.e.*, 23.

ihtilaf konusunda da karşı çıkmayan sahâbe sözü, onların hükümler konusunda masum olmadığını göstermektedir.³⁴⁹

Fıkhî ihtilaflar, sahâbeden sonraki dönemlerde daha fazladır. Fakat sahâbeden naklen ilim alan, onlara talebelik yapan neslin onların ictihadlarına ve bu konudaki yöntemlerine şahit olduktan sonra kendi fıkhî görüşlerini oluşturduklarını belirtmek gerekmektedir. Bu nedenle ahkâm konusundaki sahâbeye ulaşan ihtilaflar önemlidir. Hz. Peygamber vefat ettikten sonra ilk iki halife döneminde ihtilafların daha az olduğu söylenebilir. Bunun nedeni kendi aralarında sürekli müzakere ortamında meseleleri tartışmalarıdır.³⁵⁰ Fakat onların daha sonra çeşitli bölgelere gitmeleri ve dağılmaları hükümlerin farklılık arz etmesinde önemli bir rol oynamıştır.

İbn Mes'ûd'a, sahâbenin ihtilafı sorulduğunda asıl ihtilafın, âyetin anlamına dâhil olabilecek farklılıkların değil, bir kimsenin bir şeyi emrederken diğer kimsenin bunu nehyetmesinin olduğunu söylemesi; ahkâm konusunda hüküm farklılığına götüren ihtilafların, tezat ihtilafına örneklik teşkil etmesi bakımından büyük önem arz etmektedir.³⁵¹

Son olarak belirtmek gerekir ki; sahâbenin ahkâm konusundaki ihtilafı diğer konulardaki ihtilaflardan daha fazladır. İbn Teymiyye, bunu "Sahâbenin ahkâma dair ihtilafları daha çoktur"³⁵² şeklinde belirtmektedir. Anlaşılan odur ki; Ona göre ahkâma dair ihtilaflar tefsire değil, fıkhî aittir. Bu sebeple tefsirde sahâbe ihtilafını, tenevvü cihetinde değerlendirmiştir.

2.3.1. İbadetler

Bu bölümde ibadet esaslarına yönelik ihtilaflar söz konusu edilecektir. Tezde kabul edilen "tezat ihtilafı" tanımına göre; bir hükmün helal veya haram olması iki farklı sonucu doğurmakta bu da, nakledilen farklı görüşlerin hüküm

³⁴⁹ Gazzâli, *Mustasfâ İslâm Hukukunun Kaynakları*, çev. Yunus Apaydın (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017), 455.

³⁵⁰ Güngör, *Kur'ân Tefsirinde Fıkhî Tefsir Hareketi ve İlk Fıkhî Tefsir*, 74.

³⁵¹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 1, 67.

³⁵² İbn Teymiyye, *Mukaddime*, 38.

bakımından tezat olduğu sonucunu doğurmaktadır.³⁵³ Yine ibadet yerine getirilirken ibadete dâhil olan bir fiilin, sünnet-farz çerçevesinde değerlendirilerek; o fiilin gerekli veya caiz görülmesi sonucunda ibadetin geçerli olup olmaması şeklinde ortaya çıkan iki zıt hüküm de tezat ihtilafı bağlamında görülmektedir.

İbadet konusunda es-seb`ut-tıvâl bağlamında iki örnek tespit edilmiş ve bu örnekler tezat ihtilafı çerçevesinde değerlendirilmiştir.

Birinci örnek; hac ve umrede Safâ ve Merve arasında yapılan sa'yı konu edinen âyete yönelik ortaya çıkan ihtilaftır. “Şüphesiz Safâ ile Merve, Allah'ın (dininin) nişanelerindedir. Onun için her kim hac ve umre niyetiyle Kâbe'yi ziyaret eder ve onları da tavaf ederse, bunda bir günah yoktur” (el-Bakara 2/158) âyetinden hareketle âyette belirtilmiş olan sa'y ibadetinin ifası noktasında iki durum sözkonusu olmuştur:

1. Safâ ve Merve arasını say yapmak gerekli olduğundan, terkedilmesi halinde Hz. Aişe, Urve b. Zübeyr ve Enes b. Mâlik'e göre kaza umresi gerekir.
2. Sa'y haccın ve umrenin tativvü` bir rüknu olduğu için, terkedilmesi halinde İbn Mes'ûd, Enes b. Mâlik ve İbn Abbas'ın'tan nakledilen bir rivayete göre âyetteki “فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ أَنْ يَطُوفَ بِهِمَا” ifadesinin “فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ أَنْ لَا يَطُوفَ بِهِمَا” şeklindeki bir kıraat ile okunması nedeniyle hiçbir şey gerekmemektedir. Sa'y yapılmaya da hac ibadeti yerine getirilmiş olur.³⁵⁴

Taberî bu görüşleri naklettikten sonra, sa'y görevinin farz olarak bir zorunluluk arz ettiğini, yerine getirilmemesi durumunda ise kaza edilmesi gerektiğini söylemekte ve bu görüşüne de, İbn Abbas ve Câbir b. Abdullah'tan Hz. Peygamber'in sa'y yaptığına dair rivayeti delil göstermektedir.³⁵⁵ Ayrıca Taberî, Hz. Aişe'nin Urve b. Zübeyr'e yaptığı açıklamayı âyetin imam mushaftaki

³⁵³ Burada İbn Mes'ûd'tan nakledilen bir rivayet örnek olarak gösterilebilir. Rivayete göre İbn Mes'ûd'a ihtilaf hakkında sorulunca o, asıl ihtilafı, bir konuda birisi helal derken diğersinin haram demesi şeklinde tanımlamıştır; Taberî, a.g.e., 1, 67.

³⁵⁴ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 1, 884-886.

³⁵⁵ a. mlf., a.g.e., 1, 886.

kıraatinin zıttına olan diğer kıraatin yanlışlığını bu konuda destekleyici bir kanıt olarak sunmaktadır.³⁵⁶

Sa`y hakkındaki görüşler, mezhepler arasında da ihtilaf oluşturmuş, bunun sonucu olarak da iki farklı hüküm ortaya çıkmıştır. Buna göre; İmam Malik (ö. 179/795), İmam Şafii ve İmam Ahmed'e (ö. 241/855) göre vacip olan sa`y rüknü yerine getirilmezse hac yapılmış olmamakta, bunun için de kazası mutlaka gerekli olmaktadır. İmam Hanefi'ye (ö. 150/767) göre ise sa`y sünnet olduğundan, kurban kesilirse bu ibadet yerine getirilmiş olur. Hatta bazılarına göre sa`y ibadeti, nafiledir ve yapılmaması halinde hiçbir şey gerekmez.³⁵⁷ Görüldüğü gibi sonuçları bakımından bir ibadetin eksik olup olmamasını belirleyen bu ihtilafın, tenevvüden ziyade cemi mümkün olmayan tezat ihtilafı olduğunu söylemek mümkündür.

Konuya dair ikinci örnek ise, "Haccı ve umreyi Allah için tamamlayın" (el-Bakara 2/196) âyetidir. Bu âyet kapsamında umrenin bir Müslüman için farz olup olmadığı tartışılmıştır. Âyetin yorumuna dair gelen nakiller çerçevesinde Hz. Ali, umrenin de hac gibi farz olduğunu söylerken;³⁵⁸ İbn Mes'ûd, umrenin nafile bir ibadet olduğunu belirtmiştir.³⁵⁹ Dolayısıyla bu görüşe göre bir Müslüman umre yapmak için mali gücü ve sıhhati yerinde olsa dahi, arzu ettiği takdirde bu ibadeti yapmayabilir.

Bu ihtilaf çerçevesinde kendi görüşünü beyan eden Taberî, hadisten deliller getirerek bir taraftan sahâbeden Ebû'l-Muntefik'ten umrenin farziyetine dair, diğer taraftan da Cabir b. Abdillâh'tan umrenin tatavvu` olduğuna dair nakilleri aktarmakta, daha sonra da kendi tercihini ziketmektedir. Ona göre; bu iki

³⁵⁶ Rivayete göre Urve b. Zübeyr, Hz. Aişe'ye sa`y ile ilgili ayetinden hareketle bir kimsenin bu ibadeti yerine getirmemesi hakkında kendisinin bu durumda bir beis görmediğini, fakat Hz. Aişe'nin bu konuda ne düşündüğünü sorunca, Hz. Aişe şöyle cevap verir: "Ne kötü konuşun Ey kız kardeşim oğlu! Şayet senin dediğin gibi olsaydı, ayet 'Bu ikisini tavaf etmemekte bir günah yoktur' şeklinde olurdu. Oysa bu ayet, Ensar hakkında nazil oldu. Çünkü onlar Müslüman olmadan önce Menâ putuna saygı duyuyorlar, bu nedenle de Safâ-Merve arasında tavaf etmekten imtina ediyorlardı. Bu durumu Hz. Peygamber'e 'Biz cahiliyede Safâ-Merve arasında tavaf etmekten kaçınırdık (Şimdi bunda bir beis var mı?)' şeklinde ifade edince bu ayet indi"; a.mlf., a.g.e., 1, 887.

³⁵⁷ Kadı Ebû'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Rüşd el-Hafid, *Bidâyetü'l Müctehid ve Nihâyetü'l-Muktesid: Mezhepler Arası Mukayeseli İslâm Hukuku*, çev. Ahmed Meylânî (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015), II, 87.

³⁵⁸ Taberî, a.g.e., 2, 200.

³⁵⁹ a. mlf., a.g.e., 2, 201.

görüştten ikincisi olan umrenin sünnet olduğu rivayeti daha isabetlidir. Ayrıca Taberî, âyetin hükmünün farz olduğunu söyleyenlere karşı da sert ithamlarda bulunmaktadır.³⁶⁰

Sözkonusu ihtilafın mezheplere yansması ise şu şekilde olmuştur: İmam Şafii, İmam Ahmed, Ebû Sevr (ö. 240/854) ve Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778) gibi âlimlere göre hac, umre gibi farzdır. Bu aynı zamanda sahâbeden İbn Abbas ve İbn Ömer'in de görüşüdür. İmam Malik'e göre umre yapmak sünnet, İmam Ebû Hanife'ye göre ise nafilidir.³⁶¹ Böylece; bir ibadetin aynı anda hem farz hemde nafil olmasına neden olan ihtilaf, tenevvü ihtilafı değil, tezat ihtilafı olmaktadır.

2.3.2. Muâmelât

Muamelat kavramı, ibadetler dışında bütün hukukî konuları ifade etmektedir. Akitler, nikâh, talak gibi konular bu kapsamda ele alınmaktadır.

Kur'an, insani ilişkiler bakımından Müslümanlar birçok ahlaki ve hukukî ilkeler vermektedir. Bu bağlamda Taberî tefsirinde sosyal ilişkilere dair âyetlerin yorumunda pek çok farklılıklar nakledilmiştir. Âyetlerin hayata aktarımı konusunda hem kişilerin yorumlarından kaynaklanan hem de uygulama farklılıklarından kaynaklanan ihtilaflar vuku bulmuştur. Bu bağlamda muâmelâta dair es-seb`u't-tıvâl kapsamında iki örnek tespit edilmiştir. Her iki örnek de tezat ihtilafı kapsamında değerlendirilmiştir.

Sahâbe, “Eşlerine yaklaşmamaya yemin edenler için dört ay bekleme süresi vardır. Eğer (bu süre içinde) dönerlerse, şüphesiz Allah çok bağışlayandır. Eğer boşamaya karar verirlerse (ayrılırlar)” (el-Bakara 2/226-227.) şeklindeki îlâ âyetinin tefsirinde ihtilaf etmişlerdir. Şöyle ki; eşiyile cinsel birliktelikte bulunmamaya yemin eden ve dört ay içerisinde bundan dönmeyen karı-kocanın durumu ne olacaktır? Dört ay bittiğinde boşanma gerçekleşir mi gerçekleşmez mi? Bu kapsamda îlâ süresi bitince evlilik durumunun nasıl devam edeceğine dair nakledilen görüşler şunlardır:

³⁶⁰ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 2, 203-205.

³⁶¹ İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, 2, 49

1. Hz. Ali, İbn Mes'ûd, Hz. Osman (ö. 35/656), Zeyd b. Sabit (ö. 45/665 [?]) ve İbn Abbas'a göre; îlâ yapan koca dört ay bittikten sonra eşinden bain talakla boşanmış olur.
2. Ebûbekir b. Abdurrahman (ö. 53/673) ve Haris b. Hişam'a (ö. 18/639 [?]) göre; dört ay bittikten sonra, eşinin kadının dönme hakkına sahip olacağı boşama gerçekleşmiş olur. Diğer bir ifadeyle, ric'i talak ile bir boşama vaki olur.
3. Hz. Aişe, Hz. Ömer, Hz. Ali, Hz. Osman, Ebü'd-Derdâ, İbn Ömer ve İbn Abbas'a göre; dört ay geçtikten sonra kadın eşinden dönmesini veya boşamasını talep eder. Yetkili kişi/kadı bu hususta erkeği boşama ya da dönme hususunda karar verir. Buna göre boşama, ancak sultan kararı ile olur. Yani dönüş olmazsa kadın beklemek durumundadır, boşama durumu gerçekleşmez. Bu konuda erkeğe müracaat edilerek ondan eşini boşaması veya evliliğe devam etme kararını vermesi istenir.
4. İbn Ömer'den nakledilen bir başka rivayete göre; îlâ sonucunda bir şey gerekmez. Yani boşama gerçekleşmez.

Verilen dört görüş aslında iki maddeye indirgenebilir: Buna göre; îlâ süreci bitince şayet dönüş olmazsa ya talak-ı bainle boşanma durumu gerçekleşmiş olur yahut da süre bitince erkeğin boşanma kararını veya devam etme niyetini belirterek üç talak hakkından birinin kullanması söz konusu olur. İkinci görüş söz konusu olduğunda nikâh devam etmektedir.

Birinci görüşü benimseyen İmam Ebû Hanife ve mezhebi, görüşlerini İbn Mes'ûd'a dayandırarak koca dört ay içerisinde dönmezse sürenin hemen bitiminde boşamanın gerçekleşeceğini ifade etmektedirler. İbn Ömer ve Hz. Ali'nin de bu görüşte olduğu belirtilmiştir. Diğer görüşü benimseyen İmam Şafii, İmam Ahmed, Ebû Sevr, İmam Davud ve Leys b. Sa'd ise, ancak yetkili bir kişinin kararı ile boşanmanın gerçekleşeceğini söylemişlerdir.³⁶²

Ahkâm konusunda iki farklı sonucu ortaya çıkaran bir akdin bitip bitmemesine etken olan böyle zıt iki görüşün tezat ihtilafi kapsamında değerlendirilmesi gerekmektedir. Bir görüşe göre süreç sonunda boşanmış ve

³⁶² İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, 2, 508.

iddet beklemeye başlamış kadın, bir diğer görüşe göre de nikâhlı kalmaya ve kocası karar bildirene kadar muallakta olmaya devam etmektedir. Hukukî açıdan iki farklı sonuç olması rivayetlerin cem edilmesini engellemektedir.

Bu hususa bir başka örnek olarak; avcı hayvanların yakalamış oldukları avlarını yemelerini konu eden "...Eğitip alıştırdığımız avcı hayvanların tuttuğu (avlar) size helâl kılındı. Onların sizin için tuttuklarından yiyin. Onu (av için) salarken üzerine Allah'ın adını anın (besmele çekin). Allah'a karşı gelmekten sakının" (el-Mâide 5/4) âyeti zikredilebilir. Bu âyet kapsamında sahâbe, "cevarih" kelimesi ile ne kastedildiği ve avcı hayvanın avdan yemesi durumunda hükmün ne olacağı hususunda ihtilaf etmişlerdir. İbn Abbas ve Adiy b. Hatim'e göre avcı hayvanlar (cevarih); köpek, tazi, şahin ve doğan gibi kuşları ifade ederken, İbn Ömer'e göre ise avcı hayvanlar ifadesi ile yalnızca köpekler kastedilmektedir.³⁶³

Avcı hayvanın avın etinden yiyip yememesi, şayet yerse avın durumunun ne olacağı hakkındaki durum şu şekilde maddelenebilir:

1. İbn Abbas ve İbn Ömer'e göre; şayet köpek tuttuğu avdan yerse o av yenilmez. Fakat kuşlar tuttuğu avdan yiyebilir.
2. Hz. Ali ve Adiy b. Hatim'e göre; ne kuş ne de köpek tuttuğu avdan yiyemez.
3. Selmân-ı Fârisî, Sa'd b. Ebî Vakkas, Ebû Hureyre ve İbn Ömer'e göre; şayet sahibi tarafından avcı hayvan besmele çekilip ava gönderilirse bu takdirde, avcı hayvanın tuttuğu avdan üçte bir oranında yemesinde bir sıkıntı yoktur.³⁶⁴

Taberî'ye göre ise; avcı hayvanın avından yemesi onun eğitilmemiş olduğunu göstermektedir; dolayısıyla şayet kişi av ölmeden yetişip avı boğazlayım kesmişse bu takdirde avcı hayvan tarafından yakalanmış olan av yenilebilir. Fakat av ölü olarak bulunur ve de avcı hayvan tarafından yenilirse, bu takdirde o av helal olmamaktadır.³⁶⁵ Görüldüğü gibi bu âyetin hükmü noktasında meydana gelen ihtilaflar, bir yiyeceğin helal veya haram olmasına etki etmektedir.

³⁶³ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 4, 343-345.

³⁶⁴ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 4, 347-354.

³⁶⁵ a. mlf., *a.g.e.*, IV, 354.

Bu durumda bu ihtilafların tezat ihtilafı çerçevesinde değerlendirilmesi gerekmektedir

2.3.3. Cezalar

Bu başlık altında, İslam'ın getirmiş olduğu, emir ve yasaklara ya da İslâm'ın verdiği yetki sınırları içinde yöneticilerin belirlediği kurallara uymayanlara uygulanacak yaptırımları ifade eden cezalara işaret edilecektir.

Tezde cezalar konusunda hem tenevvü hem de tezat ihtilafı olarak iki örnek tespit edilmiştir. Bu ihtilafların da tezat kapsamında değerlendirilmesi mümkündür.

Sahâbe, Müslümana, gayrimüslime karşılık kısas yapıp yapılamayacağı ve anlaşmalı kavimden olan bir kimsenin öldürülmesi durumunda diyetin miktarı ile ilgili olan âyet kapsamında ihtilaf etmiştir. Konuyla ilgili olarak ifade edilen ayetin meali şöyledir:

“Eğer öldürülen mümin olduğu halde, size düşman olan bir toplumdaki ise mümin (Öldüren kimsenin) bir köle azat etmesi lazımdır. Eğer kendileri ile aranızda anlaşma bulunan bir toplumdaki ise ailesine teslim edilecek bir diyet ve bir mümin köleyi azat etmek gerekir. Bunları bulamayan kimsenin, Allah tarafından tevbesinin kabulü için iki ay peş peşe oruç tutması lazımdır. Allah her şeyi bilendir, hikmet sahibidir.” (en-Nisâ 4/92)

Bu âyete yönelik olarak öncelikle, Müslüman bir kişinin gayrimüslim bir kimseyi öldürmesi durumunda kısas olup olmayacağı hususunda ihtilafın bulunduğunu belirtmek gerekir. İmam Şafii, İmam Ahmed, İmam Davud ve Süfyân es-Sevrî, Müslüman birinin gayr-i müslim bir kişiyi öldürmesi durumunda, gayrimüslim oalan karşı Müslümana kısas yapılmayacağı kanaatini taşımaktadırlar. Bu kimseler, az önceki hüküm konusundaki kanaatlerini Hz. Ali'nin görüşüne dayanmaktadırlar. İmam Ebû Hanife ise, himaye altında olan bir kimsenin öldürülmesinin kısasa tabi olacağını düşünmektedir. Delil olarak da, Abdurrahman es-Selmani ve Hz. Ömer'den gelen nakilleri almaktadır.³⁶⁶

Taberî ise tefsirinde, ihtilaf konusu olarak nakledilen anlaşmalı kavimden öldürülen bir kimsenin diyeti hususunda görüşler zikretmiştir. Bu görüşler sırasıyla şu şekildedir:

³⁶⁶ İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, III, 492.

1. Hz. Ebûbekir, Hz. Osman ve İbn Mes'ûd'a göre; Müslüman hür bir kimse ile anlaşmalı topluluğa müntesip olan gayr-i müslim bir kimse eşittir. Dolayısıyla anlaşmalı birinin diyeti ile, Müslüman bir kimsenin diyeti aynıdır.
2. Hz. Ömer'e nispet edilen bir görüşe göre; anlaşmalı olan birinin diyeti, Müslüman bir kimsenin diyetinin yarısıdır.
3. Birçok tarikten Hz. Ömer'e nispet edilen bir başka görüşe göre; anlaşmalı olan bir kimsenin diyeti, Müslüman hür bir kimsenin diyetinin üçte biridir.³⁶⁷

İkinci ve üçüncü görüşte zikredilmiş olan ve Hz. Ömer'e nispet edilen görüş, birinci görüşteki eşitlik ilkesi dikkate alındığında sosyal bakımdan farklı statüler doğuran bir yorum olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira toplumsal olarak gayrimüslim kimseler, statü olarak Müslümanların altında kabul edilmektedir. Bu nedenle her iki tarafı eşit kılan görüş ile diğer görüşler arasında bir ihtilaf söz konusudur. Hz. Peygamber'den iki yönlü hadislerin rivayet edilmesi ve iki farklı uygulamanın olması aslında, verilen hükümlerin Hz. Peygamber'den ziyade sahâbe içtihadına dayandığını göstermektedir.

Cezalar hususunda ikinci bir örnek olarak hırsızlık suçu konusundaki tartışmalar zikredilebilir. Hırsızlık suçunu işleyen birisinin yaptığı bu fiil karşısında Allah tarafından belirlenen bir ceza olarak elinin kesilmesi emredilmektedir: “Yaptıklarına karşılık ve Allah'tan caydırıcı bir müeyyide olmak üzere hırsızlık yapan erkek ve kadının ellerini kesin” (el-Mâide 5/38). Bu fiil karşısında gerekli olan ceza konusunda bildirilen had cezasında bir ihtilaf olmasa da bu cezayı gerekli kılan elin kesilmesi için gerekli olan miktar hususunda ihtilaf vaki olmuştur. Buna göre haddin uygulanmasını geçerli kılacak çalınan malın miktarı hakkındaki görüşler şunlardır:

1. Malik b. Enes 'e göre; had için gerekli olan miktar, en az üç dirhemdir.
2. Had için gerekli olan miktar, bir dinarın dörtte biridir. Evzâî bu görüştedir ve bu görüşünü Hz. Aişe'ye dayandırmaktadır.

³⁶⁷ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 4, 76-79.

3. Bir başka görüşe göre; had için gerekli olan miktar, on dirhem ve fazlasıdır. Ebû Hanife bu görüştedir ve bu görüşünü İbn Ömer ve İbn Abbas'a dayandırmaktadır.
4. Bir diğer görüşe göre ise, âyetin zahirinden anlaşılan bu âyetin umum bildirdiğidir. Az da olsa çok da olsa hırsızlık yapan birinin elinin kesilmesi gerekir. İbn Zübeyr ve İbn Abbas bu görüştedir.³⁶⁸

Taberî ise, tüm bu görüşleri aktardıktan sonra Hz. Peygamber'in kendisinden nakledilen "El kesme cezası, dinarın dörtte bir ve daha çok değerinde olan mal için gereklidir" rivayetini delil getirerek, âyetin sünnetle tahsis edildiğini söylemiş ve dolayısıyla ikinci görüşü kabul etmiştir.³⁶⁹

Âyeti umumî manada alanlar ile âyeti tahsis edenler arasında zikredilen üç görüş, birbiriyle ihtilaf etmektedir. Şöyle ki; bir kimsenin bir dirhem çalması üç görüşe göre had gerektirmezken, dördüncü görüşe göre el kesilme gibi psikolojik, fiziksel ve toplumsal boyutları olan ağır bir cezaya kişiyi mahkûm etmektedir. Bir başka açıdan değerlendirecek olursa; âyeti tahsis anlamında ele alan üç görüşte de sahâbeye dayanan üç dinar ve on dirhem, yaklaşık yarı yarıya bir miktar olarak gözükmektedir. Fakat her bir görüşün sonucunda hüküm değişmemekte ve had için gerekli miktara ulaşıldığında el kesilme cezası verilmektedir. Bu anlamda burada miktarların değişmesi tezatlık ifade etmemekte hüküm bakımından aynı sonucu doğurduğu için tenevvü ihtilafı kapsamında değerlendirilmektedir.

³⁶⁸ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 4, 521-522.

³⁶⁹ a. mlf., *a.g.e.*, 4, 522.

SONUÇ

Merkezine Kur'an'ı alan ve aynı zamanda Kur'an'ı açıklama ve yorumlama görevini üstlenmiş olan tefsir ilmi, ihtilaf olgusunu ilk dönemlerden itibaren olağan bir durum olarak görmüştür. Bunun yanında aşırı yorumlar dışında İslamî ilke ve esaslara uygun, âyetlerin zahirine mutabık te'vil faaliyetlerini de hoşgörü ile karşılamıştır. Bu anlamda bu tür farklılıklar, tefsir ilmi için birer zenginlik ifade etmektedir.

Bu çalışmada, sahâbenin tefsir rivayetlerinde meydana gelen farklılıklar, Taberî tefsiri özelinde ele alınmış ve elde edilen rivayetler, ihtilaf bağlamında incelenmiştir.

Tefsirdeki ihtilaflar, tenevvü ve tezat ihtilafı olarak ikiye ayrılmıştır. Buna göre; genel olarak tenevvü ihtilafı, aynı anlamı ifade eden, aynı müsemmaya işaret eden ve âyetin zahiri anlamına uygun olan muhtemel manalardan biri olarak tarif edilmiştir. Ancak, bu konuda dikkat edilmesi gereken husus, tenevvü ihtilafında söz konusu olan farklı görüşlerin cem edilmesinin mümkün olduğudur. Tezat ihtilafında ise, bu tür ihtilaflar âyetin kapsamı dâhilinde olsa bile, aynı anda iki görüşün birlikte söylenmesi mümkün olmamaktadır. Daha çok farklı müsemma söz konusu olduğunda, helal-haram, emir-nehî konularında tezat ihtilafından bahsedilebilir.

İhtilafların ortaya çıkmasında etkili olan bazı temel unsurlar bulunmaktadır. Bunlar; fitri, dini, toplumsal ve siyasi faktörler olmak üzere dört maddede ele alınabilir. Fitri sebepler daha çok insanın kişisel özelliklerinin ve fikriyatının etkili olduğu sebeplerdir. Dini sebepler ise, Kur'an'ın dilsel özellikleri ve müfessirin yaklaşım tarzından kaynaklanan ihtilafları ifade etmektedir. Toplumsal sebepler de, bireyin yaşadığı sosyal yapının kişinin maddi ve manevi özelliklerinde rol oynayan sebeplerdir. Son olarak siyasi sebepler, siyasi erkin elde edilmesi adına dini metinlerin güç sahipleri tarafından yorumlanması neticesinde ortaya çıkan etkenleri ifade etmektedir.

Sahâbe dönemindeki tefsir faaliyetleri incelendiğinde ise, yukarıda sayılan ihtilaflar bağlamında az ya da çok ayetlerin te'vili hususunda farklı görüşlerin ortaya çıktığı görülmektedir. Hz. Peygamber döneminde tefsire dair az sayıda ihtilaf meydana gelmiştir. Bilinen en temel ihtilaflar da, kıraat konusunda

yaşanmıştır. Bunun nedeni ise Kur'an'ı tebliğ ile görevlendirilen Hz. Peygamber'in bu konuda tek otorite sayılmasıdır.

Nüzul süreci sonrasında siyasi ihtilafların ortasına düşen sahâbe, Peygambersiz hayata intibak sağlamada zorlanmışlardır. Bu nedenle ortaya çıkan bir meselede, Hz. Peygamber'in otoritesinin yerine Kur'an'ı koyarak olayları âyetler çerçevesinde çözmeye çalışmışlardır. Bu şekilde onlar, bir konu hakkındaki çözümü öncelikle Kur'an'da aramaktadırlar. Şayet Kur'an'da bulamazlarsa da Hz. Peygamber'in sözlerinde aramakta; onda da bulamadıklarında bazı sahabilerin çekimser kalarak görüş beyan etmedikleri bazıların ise kendi re'ylarıyla hüküm verdikleri görülmektedir.

Üçüncü kaynak olan re'y ile hüküm verme anlayışı ise, çeşitli ihtilaflara sebep olmuştur. Bunun yanında kimi sahâbenin âyetin nüzul sebebini bilmemesi, kiminin Arap şiri, örf ve adetlerini bilmemesi de, ihtilafın meydana gelmesinde etkili olmuştur. Aynı zamanda bazı sahâbe zahiri bir yaklaşım sergilerken bazıları maksada yönelik yaklaşım sergilemiştir. Ayrıca, anlayış farklılıkları ve Kur'an'a yaklaşım tarzları da, sahâbenin ihtilaf etmesinde etkili olmuştur.

Tespit edilen veriler çerçevesinde, İbn Teymiyye'nin ifade ettiği "Sahâbede tezat ihtilafı bulunmamaktadır." görüşünün doğru olmadığı görülmüştür. Nitekim ikinci bölümde nakledilen tefsir rivayetleri ahkâm konusu başta olmak üzere, âyetin muhatabı, âyette geçen yer, nasih-mensuh, kıraat, müşterek lafız, atıf, hakikat ve mecaz gibi konularda sahâbenin tezat ihtilafına düştüğü görülmektedir. Buna göre sahâbe; kendi bilgisi, anlayışı ve yaklaşımı çerçevesinde yaptığı te'villerde birbirinden farklı düşünmüş ve de farklı görüşler ortaya koymuşlardır. Ancak bu görüşlerin tezat olması, haram veya dinde tefrika olarak değerlendirilmemeli, aksine bu görüşler, insanın düşünme melekесinin farklı tezahürleri olarak görülmelidir.

Sahâbenin bir konuda pek çok farklı görüş beyan etmesi, bu konuda Hz. Peygamber'den gelen net bir açıklama olmadığını göstermektedir. Çünkü Hz. Peygamber'in Kur'an söz konusu olduğunda aynı konu hakkında cemi mümkün olmayan iki zıt görüş beyan etmesi düşünülemez. Bu farklılıkların sahâbenin içtihadına hamledilmesi daha makul gözükmektedir.

Tüm bunlardan hareketle; Sahâbenin tefsirinde hem tenevvü hem de tezat ihtilafı bulunduğu ancak; sahâbenin ihtilaflarının tümünün tenevvü olmadığı gibi hepsinin tezat olduğunu da söylemek mümkün değildir. Fakat şunu da belirtelim ki; Sahabe görüşleri arasında tezat ihtilafı olmadığını savunmak ihtilaf meselesine eleştirel bir gözle bakmayı engellemektedir. Neticede insanın olduğu yerde ihtilaf olağandır. Tabii ki sahâbenin fazileti, örnekliği bizim için değerlidir ancak; sahâbenin tüm hayatı örneklik arz etmez, zira onların hayatlarında ibret alınacak noktalar da bulunmaktadır. Sahâbeye duyulan sevgi ve saygı onların tezat ihtilafına düşmesi düşüncesinin reddedilmesine sebep olmuştur. Bu nedenle, sahâbeden gelen birbirinden farklı görüşler, tenevvü ihtilafı bağlamında ele alınmıştır.

Neticede çalışmamızda olduğu üzere, Taberî’de sahâbe ihtilaflarının es-seb’u’t-tivâl bağlamında ele alınması, sadece bir örnek çalışmadır. Sahâbenin tefsir alanındaki ihtilaflarının, başka kaynaklar incelendiğinde daha kapsamlı olarak ele alınması mümkündür. Bu nedenle tez süreci göstermektedir ki, bu konuda daha çok ve daha kapsamlı çalışmalar yapmak gereklidir. Bu alanda çalışma yapacak kimselerin interdisipliner bir ilim olan tefsir ilmi ve diğer alanlardaki verileri de kullanarak daha iyi çalışmalar yapması ümit edilmektedir. Buradan hareketle Taberî tefsirinde tâbîine dayalı ihtilafların daha çok olduğu görülmektedir. Bu anlamda tâbîin ihtilafları, sebepleri, çeşitleri ayrıca karşılaştırmalı olarak tefsirlerden çalışılabilir.

KAYNAKÇA

- A`zami, Muhammed Mustafa. *Vahyedilişinden Derlenişine Kur'ân Tarihi Esi ve Yeni Ahit ile Karşılaştırmalı Bir Araştırma*. çev. Ömer Türker ve Fatih Serenli. İstanbul: İz Yayıncılık, 2014.
- Abdulbâkî, Muhammed Fuâd. *Mu'cemu'l-mufehres li-elfâzi'l-Kurân'ı Kerîm*. Mısır: Dâru'l-kütübi'l-mısriyye, 1364/1945.
- Adıgüzel, Abdulcabbar .“Türkiye’de Lisansüstü Tefsir Tezlerinin Dağılımı”, *Uluslararası Lisansüstü Tefsir Tezleri Çalıştayı içerisinde*, ed. Bilal Gökkır vd. 305-322. İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2017.
- Ahmed, Hasan. “Nesh Teorisi”. çev. Mehmet Paçacı. *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 1/3 (1987): 105-109.
- Akbulut, Ahmet. “Hz. Muhammed Sonrası İlk Siyasi Krizin Teolojik Yansımaları”, *Kelam Araştırmaları Dergisi* 4/2 (2006): 1-10.
- Akbulut, Ahmet. *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası Alevi Sünni Ayrışmasının Arka Planı*. Ankara: Otto Yayınları, 2015.
- Akdokur, Fatma. “Tehzîbu'l-Asâr Bağlamında Et-Taberî'nin Hadisçiliği”. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2010.
- Akgün, Hüseyin. *Sahabe Coğrafyası*. by.:Gece Kitaplığı, 2015.
- Akk, Şeyh Hâlid Abdurrahman. *Usûlu't-tefsîr ve kavâiduhu*. Beyrut: Dâru Nefâs, 1406/1986.
- Albayrak, Halis. *Kur'ân'ın Bütünlüğü Üzerine*. İstanbul: Şule Yayınları, 2011.
- Aldemir, Halil. *Kur'ân'ı Kerim'e Göre İhtilâf Nedenleri, Alanları, Boyutları, Çözüm Yolları*. İstanbul: Kitâbî Yayınevi, 2010.
- Alevani, Cabir. *Müslümanlar Arasında Görüş Ayrılığında ve İslam'da İhtilâf Usulü*. çev. Abdülhalim Ural. İstanbul: Risale Yayınları, 2017.
- Aliyev, Kamil. “Kehf Sûresi Ekseninde Taberî Tefsirinde İsrailiyat”. Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2017.

- Altuntaş, Abdurrahman. “Hz. Peygamber ve Sahabe Döneminde Tefsir”. *Uluslararası “İslamî İlimlerin Teşekkülü ve İslamî İlimler Arası İlişkiler” Sempozyumu. 28-30 Nisan 2014/Bişkek-Kırgızistan içinde*, ed. Adem Çatak ve Berat Sarıkaya. Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, 2014.
- Altuntaş, Halil ve Muzaffer Şahin. Diyanet İşleri Başkanlığı Kur’an-ı Kerim Meali. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010.
- Arslan, İhsan. *Hz. Peygamber ve Sahabe Örneğinde İslam’da Eleştiri Kültürü*. İstanbul: Okur Akademi Yayınları, 2018.
- Asım Efendi, *Kamus Tercemesi*,. İstanbul: Cemal Efendi Matbaası, 1305/1889.
- Atalay, Orhan. *20. Yüzyıl Tefsir Akımı –İçtimai Tefsir-*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2004.
- Ateş, Süleyman. *Yüce Kur’ân’ın Çağdaş Tefsiri*. İstanbul: Yeni Ufuk Neşriyat, 1990.
- Ateş, Şule Yüksel. “Müfessirin İlmî Ölçüsü”. Yüksek Lisans Tezi, Yalova Üniversitesi, 2017.
- Aydar, Hidayet. *Hanım Müfessirler*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015.
- Aydın, Atik. *Taberi’nin Kur’an’ı Yorumlama Yöntemi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2005.
- Aydın, İsmail. *Kur’an Mübhemleri Olarak Zamirler*. İzmir: Tibyan Yayıncılık, 2012.
- Bakıllânî, Ebûbekir Muhammed b. el-Tayyib. *el-İntisâru’l-Kur’ân*. nşr. Muhammed es-Seyyid Osmân. Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-ilmîyye, 2012.
- Başer, Serpil. *Kur’ân’ın İlk Kadın Yorumcuları*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2011.
- Batalyevsî, Ebû Muhammed Abdillah b. Muhammed b. Seyyid. *el-İnsâf fî’t-tenbîhi ala esbâbi’lletî ûcibeti’l-ihtilâf beyne’l-müslimîn*. nşr. Muhammed Rıdvân ed-Dâye. Beyrut: Dâru’l-fikr, 1403/1983.
- Bayrakçı, Nizamettin. “Taberî Tefsiri Mukaddimesinin Kur’ân İlimleri Açısından İncelenmesi”. Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2010.

- Beyânûnî, Ebu'l-Feth. *İhtilaftan Rahmete*, çev. Ebubekir Sifil. İstanbul: Risale Yayınları, 1989.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi Tabakatü'l-müfessirin*. İstanbul: Ravza Yayınları, 2008.
- Birekul, Mehmet. *Peygamber Günlerinde Kadın Sosyolojik Bir İnceleme*. Konya: Yediveren Kitap, 2004.
- Birişik, Abdulhamit. "Tefsir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40: 290-294. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Birişik, Abdulhamit. "Ulûmü'l-Kur'ân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42: 132-135. Ankara: TDV Yayınları, 2012.
- Birişik, Abdulhamit. "İ'rabu'l-Kur'an". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22: 376-379. Ankara: TDV Yayınları, 2000.
- Birinci, Ali. "Din Kültürü Ve Ahlak Bilgisi Öğretmenleri Ve İmam Hatip Lisesi Meslek Dersleri Öğretmenlerinin İnsan Doğasına İlişkin Tutumları". Yüksek Lisans Tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, 2016.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail Ebu Abdullah. *Sahîh-i Buhârî*. nşr. Muhammed Züheyr b. Nâsır en-Nâsır. B.y.: Dâru Tuki'n-necât, 1422.
- Canan, Sinan. "Erkek Beyni Beta, Kadın Beyni Son Sürüm" *NTV Sağlık*, 1 Nisan 2018 (İnternet Erişimi: <https://www.ntv.com.tr/saglik/erkek-beyni-beta-kadin-beyni-son-surum,Baj8nFGZX0uE1fkKXJNPw>).
- Candan, Abdülcelil. *Kur'ân Tefsirinde Sapma ve Nedenleri Tefsire Sokulan Bidat, Hurafe ve Tahrifat*. İstanbul: Denge Yayınları, 2005.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Câmiu'l-beyân an te'vîli ây'il-Kur'ân" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2: 105-107. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Kurân Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Amiller*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basım Evi, 1968.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Kurân Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Amiller*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basım Evi, 1968.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*. Ankara: Fecr Yayınları, 2009.

- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usûlü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016.
- Cevdet Efendi, Bergamalı Ahmet. *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, nşr. Mustafa Özel. İstanbul: Çevik Matbaacılık, 2002.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd. es-Sihâh: Tâcü'l-luga ve's-sihâhu'l-arabiyye. nşr. Ahmed Abdulgafûr Attâr. Beyrut: Dâru ilmi'l-lilmelâyîn, 1407/1987.
- Cürcânî, Abdülkâhir. *Delâilü'l-İ'câz Sözdizimi ve Anlambilim*, çev. Osman Güman. İstanbul:Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015.
- Çalışkan, İsmail. "Tefsirde Sahâbe İhtilafları", *Kur'an ve Sahâbe içinde*, ed. Hasan Keskin ve Abdullah Demir. 217-242. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2016.
- Çetin, Abdurrahman. *Kur'ân İlimleri ve Kur'ân-ı Kerîm Tarihi*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2012.
- Dehlevî, Şah Veliyullah. *Fıkhî İhtilaflarda Ölçü*, çev. Mûsa Hub. İstanbul: Yeni Akademi Yayınları, 2006.
- Demirci, Muhsin. *Kur'ân Tefsirinde Farklı Yorumlar Tespitler-Değerlendirmeler*. İstanbul: İfav Yayınları, 20017
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Tarihi*. İstanbul: Marmara İlahiyat Vakfı Yayınları, 2011.
- Dereli, Muhammed Vehbi. *Tefsirde Yanılgı Sebepleri ve Bunlardan Korunma Yolları*. Ankara: Fecr Yayınları, 2009.
- Dihlevî, Şâh Veliyullah. *Hüccetüllâhi'l-bâliga*. çev. Mehmet Erdoğan. İstanbul. İz Yayıncılık, 1994.
- Döner, Ertuğrul. *Tefsirde İsrâiliyât'ın Kaynak ve Bilgi Değeri*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.
- Duman, Mehmet Zeki. "Kur'ân' Tefsirinde Sahabenin İhtilafları". *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (1987): 289-310.
- Duman, Mehmet Zeki. *Uygulamalı Tefsir Usulü ve Tefsir Tarihi (Başlangıcından Tedvin Dönemine Kadar)* Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1992.

- Dumlu, Ömer “Sahabe Tefsiri Üzerine”. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (1992): 359-374.
- Dumlu, Ömer. *Tefsir Usûlü*. İzmir: Tibyan Yayıncılık, 2017.
- Düzgün, Şaban Ali. *Din Birey Toplum*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2013.
- Ebû Dâvud, Süleyman b. Eş’as b. İshâk b. Beşîr b. Şeddâd b. Amr. *Sünen-i Ebî Dâvud*. nşr. Muhammed Muhyî’-d-dîn Abdü’l-Hamîd. Beyrut: Mektebetü’l-asriyye, t.y.
- Ebû Zehre, Muhammed. *Bir İ’caz Delili Olarak Kur’an Hukûku*, çev. Muhammet Yılmaz. Rize: STS Yayınları, 2015.
- Ebû Zehre, Muhammed. *En Büyük Mucize Kur’an*, çev. Muhammet Yılmaz. İstanbul: Okur Akedemi Yayınları, 2018.
- Edirnevî, Ahmed b. Muhammed. *Tabakâtü’l-mufessirîn*, nşr. Süleyman b. Salih el-Hızıy. Medine-i Münevvere: Mektebetü’l-ulûm ve’l-hikme, 1417/1997.
- Emin, Ahmed. *Fecrî’l İslam İslam’ın Doğuşu*, çev. Ahmet Serdaroğlu. Ankara: Kılıç Kitabevi, 1976.
- Emiroğlu, İbrahim. *Klasik Mantığa Giriş*. İstanbul: Elis Yayınları, 2013.
- Enbârî, Ebûbekir Muhammed b. el-Kâsım b. Muhammed. *Kitâbu’l-Ezdâd*, nşr. Muhammed b. Fazl el-İbrâhîm. Beyrut: Mektebetü’l-Asriyye, 1407/1987.
- Erul, Bünyamin. “İlk Dönem Kur’an Okumaları (Sahabenin Kur’an’ı Anlama Çabaları Üzerine)”. *VII. Kur’an Sempozyumu Kur’an ve Müslümanlar içinde*. 23-40. Ankara: Fecr Yayınevi, 2005.
- Ezherî, Muhammed b. Ahmed. el-Herevî, nşr. Muhammed İvaz Mer’ab. Beyrut: Dâru İhyâi’t-turasi’l-arabî, 2001.
- Fayda, Mustafa. “Muhammed b. Cerîr et-Taberî” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 39: 319-320. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Fazlurrahman. *Ana Konularıyla Kur’an*. çev. Alparslan Açıkgenç. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014.

- Füneysân, Suud b. Abdillâh. *İhtilâfu'l-müfessirîn esbâbuhu ve asâruhu*. Riyad: Dâru İşbiliye, 1418/1997.
- Gazzâli. *Mustasfâ İslâm Hukukunun Kaynakları*, çev. Yûnus Apaydın. İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.
- Gezgin, Ali Galip. “Nesh Problemi Bağlamında Mensûh Olduğu İddia Edilen Bazı Ayetlerin Hz. Peygamber Tarafından Tefsiri”, *IV. Kutlu Doğum Sempozyumu içinde*, ed. İsmail Yakıt vd. 239-248. Isparta: S. D. Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2002.
- Gezgin, Ali. Galip. “Hz. Peygamber’in Dil Yeteneği ve Dile Dayalı Tefsiri”, edt. İsmail Yakıt. Isparta: Tuğra Matbaası, 2006.
- Gümüş, Sadreddin. *Kur’ân Tefsirinin Kaynakları*. Ankara: Kayihan Yayınları, 1990.
- Güngör, Mevlüt. *Kur’ân Tefsirinde Fikhî Tefsir Hareketi ve İlk Fikhî Tefsir*. İstanbul: Kur’ân Kitaplığı Yayınları, 1996.
- Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed. *el-Müstedrek ale’s-sahihayn*. nşr. Mustafâ Abdü’l-Kâdir Atâ. Beyrut: Dârü’l-kütibi’l-ilmiyye, 1411/1990.
- Halil b. Ahmed, Ebû Abdurrahman, *Kitâbu’l-Ayn*, nşr. Mehdî el-Mahzûmî, İbrahîm es-Semerrâî. Beyrut:Dâru ve Mektebetü’l-Helal, ty.
- Hanefî, Hasan. “Esbâb-ı Nüzûlün Anlamı Nedir?”. çev Ahmet Nedim Serinsu. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38 (1998): 105-109.
- Hospers, Jhon. “Kelimelerle Dünya Arasındaki İlişkinin Felsefi Analizi”, çev. Şahin Filiz, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9. (2000): 221-240.
- Hökelekli, Hayati. “İnanç Ve Mezhep Farklılıklarının Psikolojik ve Kültürel Temelleri”. *Diyanet Dergisi* 20/10 (1984): 24-34.
- Hökelekli, Hayati. *İslam Psikoloji Yazıları*. İstanbul: Dem Yayınları, 2009.

- Hûrî, Abdullah Hûrî. “Esbâbü ihtilâfî'l-müfessirîn fi ayâti'l-ahkâm”. Yüksek Lisans Tezi, Kahire Üniversitesi Daru'l-ulûm Fakültesi İslam Şeriatı Bölümü, 2001.
- Izutsu, Toshihiko. *Kur'an'da Tanrı ve İnsan: Kurân'î Dünya Görüşünün Semantiği*, çev M. Kürşad Atalar. İstanbul: Pınar Yayınları, 2016.
- İbn Atiyye, Ebû Muhammed Abdulhak. *Muhareru'l-vecîz fi tefsîri'l-Kitâbi'l-azîz*. nşr. Abdüsselam Abdü's-Şâfi Muhammed. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîye, 1422/2001.
- İbn Cevzi, İmam Ebû'l-Ferec Camalüddin Abdurrahman Ali İbn Muhammed. *Kur'ân'ı Kerim Tefsiri Zadü'l-Mesir fi İlmi't-Tefsir Tefsir İlminde Yolculuk Azığı*. çev. Abdülvehhab Öztürk. İstanbul: Kahraman Yayınları, 2015.
- İbn Haldun. *Mukaddime*, çev.Arslan Tekin. İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, 2017.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd. *el-İhkâm fi usûl'l-ahkâm*. nşr. Abdu'r-rezzâk Afîfî. by.: Mektebetü'l-İslâmiyye, 1402.
- İbn Kayyim Cevziyye, Muhammed b. Ebîbekir b. Eyyüp b. Sa'd Şemseddîn. *İ'lamu'l-Muvakki'in an Rabbi'l-âlemîn*, nşr. Muhammed Abdüsselâm İbrahîm. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1411/1991.
- İbn Kesir, Ebû'l-Fida İsmail b. Ömer. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Az'im*, nşr. Sâmi b. Muhammed es-Selâme. Beyrut: Daru Tayyibe, 1420/1999.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mukrim. *Lisânu'l-Arab*, Beyrut: Dâr Sâdır, 1414/1993.
- İbn Nedîm, Muhammed b. İshâk. *el-Fihrist*. nşr. İbrahim Ramazan. Beyrut: Dâru'l-marife, 1414/1997.
- İbn Rüşd, Kadı Ebû'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed. *Bidâyetü'l Müctehid ve Nihâyetü'l-Muktesid: Mezhepler Arası Mukayeseli İslâm Hukuku*, çev. Ahmed Meylânî. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015.

- İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbas Takıyuddîn Ahmed. *Mukaddimetu fi usûli't-tefsîr*. nşr. Adnan Zerzûr. Beyrut: Daru mktebetu'l-hayrat, 1490/1980
- İbn Teymiyye, Mecmûu'l-fetâvâ, nşr. Abdurrahman b. Muhammed b. Kasım. Medine: Mecmeu'l-meliki Fahd li tabaati'l-mushaf, 1416/1995
- İbn Teymiyye, *Sırât-ı Müstakîm*, çev. Salih Uçan İstanbul: Pınar Yayınları, 2014
- İğdi, Ahmet. “Bir Siyer Müellifi Olarak Et-Taberî: Târîhu'r-Rusûl Ve'l-Mülûk Özelinde”. Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2012 ; Yaşar, Muhammed Yuşa, “Taberî'nin Temel İtikâdî Görüşleri”. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2012.
- İsfehânî, Ragıp. *Müfredâtü fi Garîbü'l-Kur'ân*. nşr. Safvan Adnan el-Dâvudî. Beyrut: Dâru's-şâmiyye, 1412/1991.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *İlm-i Hilâf*, Haz. Sırrı Fuat Ateş. Konya: Hüner Kitapevi, 2010
- Kaçar, Halil İbrahim. “Türkçe Meallerin Eksilteli Kullanımlar (Hazif Üslûbu) Açısından Değerlendirilmesi”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 30 (2006): 169-189.
- Kâdî, Abdulfettah. *Esbâb-ı Nüzul Sahabe ve Muhaddislere Göre*. çev. Salih Akdemir. Ankara: Fecr Yayınları, 2016.
- Kahraman, Ferruh. “Hz. Peygamber. s.a.v. 'in Tefsirinin Kur'ân İlimlerindeki Yeri”. *Diyanet İlmî Dergi* 49/1 (2013): 7-21.
- Kahraman, Ferruh. “Tefsir Usûlünde İhtilaf Algısının Bazı Çıkmazları ve ihtilafa Bakış Açısı”. *Usûl Dergisi* 12 (2009): 131-158.
- Kahraman, Ferruh. “Tefsirde İhtilaflar ve Sebepleri”. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/22 (2009): 157-183.
- Kahraman, Ferruh. “Tefsirde Tenevü ve Tezâd İhtilâfî Ayrımının Yetersizliği”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/24 (2013): 85-107.
- Kahraman, Ferruh. *Ulûmu'l-Kur'ân Özelinde Tefsirde İhtilaflar*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2011.
- Karataş, Ali. *Tefsir Geleneğinde İhtilaf*. Diyarbakır: A Grafik, 2015.

- Kardavi Yusuf. *İhtilaflar Karşısında İslâmi Tavır*, çev. Osman Taha. İstanbul: İlke Yayınları, 1992.
- Kâsımî, Cemâleddin. *Kur'ân'ı Anlamak Tefsir İlminin Temel Meseleleri*, çev. Sezai Özel. İstanbul: İz Yayıncılık, 1990.
- Kâsımî, Muhammed Cemâluddîn b. Muhammed Sâid b. Kâsım el-Hallâk. *Mehâsinu't-te'vil*. nşr. Muhammed Bâsil, Uyûnu's-Sevd. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1418/1997.
- Kelbî, İbn Cüzey. *et-Teshîl li ulûmi't-tenzîl*, nşr Muhammed Sâlim Hâşim Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1415/1995.
- Kılıç, Sadık. "Dil ve İnsanın Tarihselliği Bağlamında Dini Metin", *Kur'ân ve Dil-Dilbilim ve Hermenötik Sempozyumu* içinde, ed. Necati Kara. 95-105. Van: Bakanlar Matbaası, 2001.
- Kurtûbî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh. *el-Câmiu li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, çev. M. Beşir Eryarsoy. İstanbul: Buruc Yayınları, 2015.
- Kutlu, Sönmez. *Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri*. Ankara: Otto Yayınları, 2012.
- Maral, Cüneyt. "Tefsirde Dilbilimsel Yöntem Taberi Örneği ". Doktora Tezi, Dicle Üniversitesi, 2017.
- Mâverdî, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb. *en-Nüket ve'l-uyûn tefsîr-i'l-Mâverdî*. nşr. Seyyid Abdu'l-Maksûd b. Abdirrahîm. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1433/2012.
- Mertoğlu, M. Suat. "Uslûbü'l-Kur'ân". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 42: 382. Ankara: TDV Yayınları, 2012.
- Mollaibrahimoğlu, Süleyman. *3 Makale*. İstanbul: Süleymaniye Vakfı Yayınları, 2000.
- Muayzer, Muna bnt. Abdilaziz, b. Abdullah. *İhtilâfu't-tenevvü fi't-tefsîr dirasetun nazariyyetun tatbikiyyetun*. Riyad: Dâru'l-âsime, 1434/2013.
- Munecced, Muhammed Nûreddîn. *et-Tezâd fi'-Kur'ân'i'l-Kerîm*. Dimeşk: Daru'l-Fikr, 1368/1999.

- Mursî, Ebû'l-Hasan Ali b. İsmail b. Seyyid. *el-Muhassas*, nşr. Halil İbrahim Cefâl. Beyrut: Dâru İhyâu't-Turâs el-Arabî, 1417/1996.
- Müslim, Müslim b. Haccâc Ebu'l-Hasan. *Sahîh-i Müslim*. nşr. Muhammed Fuâd Abdü'l-Bâkî. Beyrut: Dâru İhyâu't-turâsî'l-arabî, t.y.
- Nam, Mehmet. "Taberi Tarihinde Hz. Mûsa İle İlgili Verilen Bilgiler Üzerine Bir Araştırma". Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, 1996.
- Namlı, Tuncer. "Dil ve Vahiy Tarihine Işık Tutan Çarpıcı Sûre Başlıkları: Mukattaa Harfleri". *Eski Yeni: Anadolu İlahiyat Akademisi Araştırma Dergisi* 30 (2015): 85-131.
- Nâsır, Sâlih. "Min Esbâbi ihtilâfi'l-müfessirîn el-müteallikati bi-merci'il zamîr". *Dâru'l-manzûme Dergisi* 34 (2007): 261-191.
- Okumuş, Mesut. "Taberî Tefsirinde Bağlamın Yeri ve Önemi", *Ekev Akademi Dergisi* 6/13 (2002): 125-152.
- Okuyan, Mehmet. *Kısa Sûrelerin Tefsiri*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2016
- Önen, Hacı. *Taberî Tefsirinin Dirâyet Boyutu*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2014.
- Özek, Ayşe Ulya. *Mâide 6. Ayet Bağlamında Ayağa Mesh Meselesi*. İstanbul: Süleymaniye Vakfı Yayınları, 1437/2016.
- Özen, Şükrü. "Hilaf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 17: 527-538. Ankara: TDV
- Özen, Şükrü. "İhtilâf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 21: 565-568. Ankara: TDV Yayınları, 2000.
- Öztürk, Mustafa. "Sahabe ve Kur'ân". *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (2015): 7-36.
- Öztürk, Mustafa. *Kur'an'ı Kendi Tarihinde Okumak –Tefsirde Anakronizme Ret Yazıları-*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- Öztürk, Mustafa. *Nüzul Sırasına Göre Kur'an-ı Kerim Meali Anlam ve Yorum Merkezli Çeviri*. Ankara Okulu: Ankara Okulu Yayınları, 2016.

- Öztürk, Mustafa. *Tefsirde Ehl-i Sünnet & Şia Polemikleri*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.
- Râgıp el-İsfehâni, Hüseyin b. Muhammed Mufaddal. *Mukaddimetu Câmiu't-tefasir: Tefsire Giriş*, çev. Celalettin Divlekçi. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2011.
- Râzî, Fahrüddîn. *Tefsîr-i Kebîr Büyük Kur'ân Tefsiri Mefatihü'l-Gayb*, çev. Suat Yıldırım, Lütfullah Cebeci vd.. İstanbul: Huzur Yayın-Dağıtım, 2013.
- Rûmî, Fehd b. Abdurrahman b. Süleyman. *Buhûsu fî usûli't-tefsîr ve menâhicuhu*. Riyad: Mektebetu Tevbe, 1419/1998.
- Said Havva. *el-Esas fî's-Sünne Hadislerle İslam Tarihi*. çev. Varol, Çetintaş, Ural, Aktepe, Özdemir. İstanbul: Hikmet Neşriyat, 1409/1989.
- Sâlih, Subhi İbrâhim. *Dirâsâtu fî fikhi'l-luga*. Beyrut: Dâru'l-İlmi'l-Melâyîn. 1379/1960.
- Serinsu, Ahmet Nedim. *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Esbâb-ı Nüzul'ün Rolü*. Ankara: Şule Yayınları, 1994.
- Sıcak, Ahmet Sait. *Kur'an Tefsirinde Öznellik* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017).
- Sibeveyh, Amr b. Osman b. Kanber el-Hârisî. *el-Kitâb*, nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. Kahire: Mektebetu Hanici, 1408/1998.
- Sofuoğlu, Mehmed. *Tefsire Giriş*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Soysaldı, H. Mehmet. "Sahabenin Tefsir Anlayışı". *Diyanet İlmi Dergi* 38/3 (2002): 45-56.
- Suyûtî, Celâleddîn Abdurrahmân. *Tabakâtu'l-kübrâ*. nşr. Ali Muhammed Umeyr. Kahire: Mektebetu Vehbe, 1396/1976.
- Suyûtî, Celâleddîn. *Esbâbü'n-nüzûl Âyet-i Kerimelerin İniş Sebepleri*, çev. Abdulcelil Alpkıray. İstanbul: Semerkand Basım Yayın Dağıtım, 2015.
- Suyûtî, Celâluddîn. *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, nşr. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahîm. Kahire: Hey'etu'l-mısriyyeti'l-âmmeti li'l-kitâb 1394/1974.

- Suyûtî, Celâluddîn. *el-Muzhir fî ulûmi'l-luga ve envauha*. Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, 1418/1998.
- Suyûtî, *Hem'ul-Hevâmi fî Şerhi Cem'il-Cevâmi*. nşr. Ahmed Şemseddin. Beyrut: Darû'l-Kütübî'l-İlmîyye, 1998.
- Süleyman, Muhammed Salih Muhammed. *İhtilafu's-selef fî tefsiri beyne't-tenzîri ve't-tatbîk*. Beyrut: Daru İbni Cevzî, 1430/2009.
- Sülün, Murat. *Kur'ân Klavuzu: Mutlak Gerçeğin Sesi Kaynağı-Şekli Yapısı-Mahiyeti-Muhtevası-Okunuşu*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013.
- Sürmeli, Mehmet. *Sahabenin Kur'ân Anlayışı*. İstanbul: MSB Safa Yayın Dağıtım, 2016.
- Süslü, Mehmet Zeki. "Kur'an Tefsirinde Sahabenin Görüş Farklılıkları". Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2009.
- Şaban, Zekiyüddin. *Usûlü'l Fıkh*, çev. İbrahim Kafi Dönmez. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Şafii, Muhammed b. İdris. *er-Risâle*, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir. Kahire: Mektebetu Halebi, 1358/1940.
- Şarkâvî, Ahmed Muhammed. "İhtilâfu'l-müfessirîn esbâbuhu ve davatibuhu". *Ezher Üniversitesi Usûlüddin Fakültesi Yıllık Dergisi* 17 (2001): 6-13.
- Şâtîbî, Ebû İshâk. *el-Muvafakat İslâmî İlimler Metodolojisi*. çev. Mehmet Erdoğan. İstanbul: İz Yayıncılık, 2016.
- Şâyi', Muhammed b. Abdurrahman b. Salih. *Esbâbu ihtilâfi'l-müfessirîn*. Riyad: Mektebetu'l-ubeykan, 1416/1995.
- Şeriati, Ali. *Kendisi Olmayan İnsan İnsanın Dört Zindanı*. İstanbul: Fecr Yayınları, 2017.
- Şimşek, Saîd. *Günümüz Tefsir Problemleri*. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2016.
- Taberî, Ebû Ca`fer Muhammed b. Cerir. *Câmiu'l-beyân an te'vîli ây'il-Kur'ân*. nşr. Mansûr Abdu'l-Hadîd. Kahire: Dâru'l-hadîs, 1431/2010.

- Taberî, Ebû Ca`fer Muhammed b. Cerir. *İhtilâfu'l-Fukahâ*. nşr. Mecdî Fethî's-Seyyid. Mısır: el-Mektebetü'l-tevfikiyye, 1430/2009.
- Taberî, Ebû Ca`fer Muhammed b. Cerir. *Tarih-i Taberî*, çev. M. Faruk Gürtunca. İstanbul: Sağlam Yayınevi, t.y.
- Tayyâr, Musâid b. Suleyman. *Fusûl fî usûli't-tefsîr*. Riyad: Daru'n-neşru ed-duveliyyu, 1413/1993.
- Tayyâr, Musâid b. Süleymân. *Şerhu Mukaddimeti fî usûli't-tefsîr li İbn Teymiyye*. Riyâd: Dâru İbn Cevziyye, 1427/2006.
- Telkenaroğlu, M. Rahmi. "İslâmi İlimlerde Birleştirici Yorum "Tenevvü İhtilafı"". *Diyanet İlmi Dergi* 48/2 (2012): 31-57.
- Tirmizî, Muhammed İsâ b. Sevre b. Mûsâ b. ed-Dahhâk. *Sünen-i Tirmizî*. nşr. Ahmed Muhammed Şakir, Muhammed Fuâd Abdü'l-Bâkî ve İbrahim Utve Ivaz. Mısır: Şirketü ve Mektebetü ve Matbaatü Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 1395/1975.
- Tural, Hüseyin. *Arap Dilinde Ezdad*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2011.
- Turgay, Nurettin. "Sahabenin Tefsir İlmindeki Yeri". *Bilimname Dergisi* 6/14 (2008): 35-58.
- Turhan, Mümtaz. *Kültür Değişmeleri*. İstanbul: İFAV, 1987.
- Türkmen, Sabri. "Arapçada Çok Anlamlılık ve Kur'ân'ı Kerim". *Diyanet İlmi Dergi*, 45/2 (2012): 533-552.
- Tütün, Sevgi. "Et-Taberî'nin Câmiu'l-Beyan İsimli Eserinde Hz. Aişe'den Yapılan Rivayetlerin Tespiti Ve Değerlendirilmesi". Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 1999
- Uzun, Nihat. "Hz. Peygamber'in Tefsirinde "Bağlam" Meselesi", *Bilimname Dergisi* 22 (2012): 129-157.
- Ünalın, Abdullah. "Sahabenin Hz. Peygambere Muhalefeti". *Araşan Sosyal Bilimler Dergisi İlmi Dergisi* 9-10. (2010): 141-159.
- Yaşar, Muhammed Yuşa, "Taberî'nin Temel İtikâdî Görüşleri". Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2012.

- Yaşar, Naif. “İlk Üç Asır Kalamî Tartışmalar Bağlamında Taberî (224-310/839-923)’nin Konumu”. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2015.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Cedel”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7: 208-210. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Müteşabih”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 32: 204-207. Ankara: TDV Yayınları, 2006.
- Yıldırım, Celal. *Kur’ân Ahkâmı ve Mezhep İmamlarının Görüş Farklılıkları*. İstanbul: Bahar Yayınları, 1972.
- Yıldırım, Suat. *Ana Hatlarıyla Kur’an-ı Kerim ve Kur’an İlimlerine Giriş*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015.
- Yıldırım, Suat. *Peygamberimizin Kur’ân’ı Tefsiri*. İstanbul: Işık Yayınları, 2014.
- Yıldırım, Zeki. “İhtilafın Menşei, Konusu ve Çeşitleri”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15 2001:215-248.
- Yıldız, Faruk. “Ebû Ca’fer Muhammed B. Cerir Et-Taberî’nin. 224-310/838-923. Tarihü’l-Ümem ve’l-Mülük Adlı Eserine Göre İslam Tarihi Kronolojisi”. Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Yılmaz, Muhammet. *Kur’an’da Siyasi Düzenin Temel İlkeleri*. İstanbul: Erkam Yayınları, 1438/2016.
- Yüksek, Ali. “İslam Hukuk Tarihinde Taberî Mezhebi”. Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 2014.
- Yüksel, Muhammed Bahaeddin. *Kur’an’ı Farklı Anlama ve Nedenleri*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- Zebidî, Ebû’l-Feyz Muhammed Murtaza. *Tâcu’l-Arûs min Cevâhiri’l-Kâmus*, nşr. Komisyon. Dâru’l-Fikir, Lübnan, 1995
- Zehebî, Muhammed Hüseyin. *İtticâhatu’l-munharife fî tefsiri’l-Kur’ân’i’l-Kerîm devafiha ve def’uha*. Kahire: Mektebetu Vehbe, 1406/1986.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin. *Tefsir ve Hadiste İsrâiliyyât*. çev. Enbiya Yıldırım. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2011.

- Zehebî, Mustafa Muhammed Hüseyin. *et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn*. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1433/2012.
- Zemahşerî, Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâf an hakâ'iki ğavâmidî't-tenzîl ve 'uyûni'liekâvîl fî vucûhi't-te'vîl*, çev. Muhammed Coşkun, Ömer Çelik, Necdet Çağıl, Adil Bebek. İstanbul: Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2016.
- Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed Abdullah. *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*, nşr. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1376/1957.
- Zeydan, Abdülkerim. "Hilaf İlmi ve İslam Hukukçularının Hukukî İhtilaflarının Sebepleri", çev. Abdullah Kahraman, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (1999): 273-290.

ÖZGEÇMİŞ

ÖZGEÇMİŞ			
Adı, Soyadı	Sümeýra NALBANT		
Doğum Yeri ve Yılı	Hendek - 1992		
Medeni Durumu	Bekar		
Öğrenim Durumu	Başlama – Bitirme Yılı		Kurum Adı
Lisans	2010	2015	RTEÜ İlahiyat Fakóltesi
Yüksek Lisans	2015	2018	RTEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü
Doktora	-	-	
Çalıştığı Kurum (/lar)	Başlama – Ayrılma Yılı		
Artvin Çoruh Üniversitesi İlahiyat F.	2015	2016	
RTEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü (Arş. Gör)	2016	-	
Katıldığı Proje ve Toplantılar	<ol style="list-style-type: none">1. İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi "Tefsir Araştırmaları Akademik Gelişim Programı", 2017, İstanbul.2. Türkiye'de Lisansüstü Tefsir Tezleri Çalıştayı, 2017, İstanbul.3. "Uluslararası Kur'an Araştırmalarında Akademik Tezler-Batı ve İslam Dünyası Mukayesesi" sempozyumu, 2017, Rize.		
Yayımlar	-		
İletişim (eposta)	sumeyra.nalbant@erdogan.edu.tr		